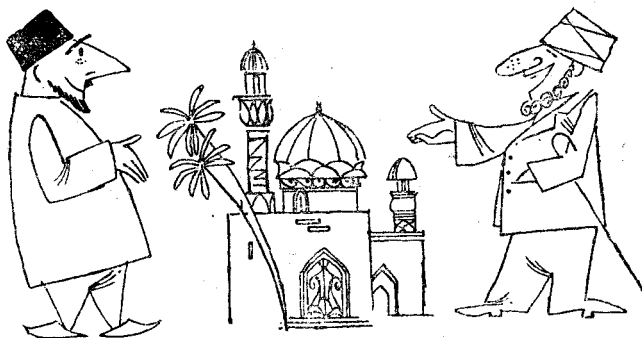

Сайид Муҳаммад али Жамолзод:

ТУРФА ҲАНГОМАЛАР

(ҲАЖВИЙ ҲИКОЯЛАР)

Советлар элидаги дўстларим рус тилида нашр этилаётган юмористик ва ҳажвий ҳикоялар тўпламимга кичикроқ сўз боши ёзиб беришимни таклиф қилишди. Мен умр бўйи рус адабиётини севган ва эронлар у ҳақда тўлиқроқ маълумотга эга бўлишса, деган орзуда яшаган одамман. Уз навбатида Россия кишилари ҳам Эрон ёзувчиларининг асарлари билан кенгроқ танишиш имконига эга бўлсалар дейман. Шунинг учун ҳам бу таклифни қабул қилишга, ўзим ҳақимда икки огиз сўз ёзиб беришга бажонудил рози бўлдим. Очигини айтганда, каминаи камтариннинг ҳаёт йўли жуда ҳам «огизга солса мойдек эриб кетадиган ҳолва» эмас, бундақанги одамларни эса, эронликлар овора бўлиб ёзиб-чизиб, гапириб ўтиришга арзимади, дейишади.

Мен ўтган асрнинг охирларида Исфаҳонда туғилганман. Қайси йили дейсизми? Худонинг ўзи билади.

Ўзингиз ҳам эшитган бўлсангиз керак, ўз сеvimли шаҳрларини «Исфаҳони ярим жаҳон» дейдиган исфаҳонликлар ўзларининг ҳозиржавобликлари, ҳазил-мутойиба, ҳажв, баъзан сал дағалроқ аскиялари билан машҳурдирлар.

Агар қадим замонлардан шу кунларгача бўлган исфаҳонликларнинг ҳазил-мутойиба ва ҳажвларини ёки ўз иборалари билан айтганда «шингил латифалар»ини йиғилса, кишини ҳайратга соладиган катта тўплам бўлар эди.

Ҳали айтганимдек, мен ана шу шаҳарда туғилиш шарафига муяссар бўлдим, мазмуни табиат мени ҳазил ва ҳажвгўйликдан бенасиб қолдирмаган экан.

Афсуски, бу хислатдан кўпгина ёзувчи ва шоирларимиз бебаҳрадирлар. Улар кўпроқ мистицизм¹ ва хом хаёллиққа мойиллар. Шунини ҳам унутиш керак эмаски, Эроннинг поёнсиз жонсиз саҳролари, баланд тоғлари, қалин қоронғи ўрмонлари кишига кўпда шодлик ва қувонч бахш этмайди. Исфаҳон бундан мустасно: унинг бир чеккаси азим саҳрога бориб туташса-да, жуда кўркам водийга жойлашган, Зиндаруд дарёси

¹ Мистицизм — табиатдан ташқари сирли олам борлигига ишонишдан иборат диний тасаввур, мистицизм — илм-фаннинг душманидир, ундан реакциян идеологлар халқ онгини заҳарлаш учун фойдаланадилар.

ёқасидаги сувсиз шўрхок чўлни узук, Исфаҳонни бўлса, ана шу узукнинг зумрад кўзи десак, ҳақиқатга килоф иш қилмаган бўламиз.

Мен сизларга исфаҳонликлар шўх, қувноқ бўлишадди, дедим. Улар бир-бирларига, ҳаммадан ҳам хориждан ва бошқа шаҳарлардан келган кишилар билан ҳазиллашишни яхши кўришади. Исфаҳонга келган кишилар уларнинг ҳазиллари, ҳажвлари, латифаларини худди ноёб эсдаликдай Эроннинг узоқ ерларига, ҳатто чет элларга ҳам олиб чиқиб кетадилар.

Эҳтимол шунинг учун бўлса керак, ушбу сатрлар соҳиби Эроннинг кейинги эллик йил ичидаги ёзувчилари — адабиётнинг, айниқса, форс насрчилигининг юксалиш даври орасида бир қадар ҳажвчи ва сатирик сифатида ажралиб туради. Гапнинг сирасини айтганда, бир совет эроншуноси менинг, умуман, барчанинг диққат-эътиборини ижодимнинг шу томонига жалб қилмагунча сезмаган эканман.

Шундай бўлса ҳам, барибир, Эроннинг ҳам, хорижнинг ҳам зукко танқидчилари асарларимда ҳазинлик изларини топишади. Ҳа, буни ўзим ҳам рад қилмайман. Ахир, биз кўпинча йиғламаслик учун куламизку. Эронда «Йиғи ҳамма нарсанинг давоси дейишадди». Мен эсам, шунинг тескарисини даъво қиламан, яъни ҳамма иллатнинг давоси — кулги!

«Нега асарларингда ҳазинлик бор?» деб сўрарсиз. Жавобига шундай дейман: ахир мен революция фарзандиман, менинг дунёқарашим Эронда бир неча минг

йиллар ҳукм суриб келган истибодни ағдарган XX асрнинг биринчи ўн йиллиги давридаги Эрон конституцион ҳаракатлари даврида шаклланган. Охири бахт-саодат, озодлик ва халқни тараққиётга олиб келувчи инқилоб меваси қанчалик ширин бўлмасин, инқилоб йўли иккиқат аёлнинг дардидек азобли ва оғирдир.

Мен Исфаҳонда Эрон шоҳи Музаффариддиннинг золим ва қонхўр укаси ҳокимлик қилган даврда туғилдим. У очкўз, ёлғончи, маккор мулла бўлиб, унда Эрон диндорларининг барча ярамас иллатлари жамулжам эди. Бахтсиз отам Эронга узоқ ўлкалардан етиб келган озодлик ғоялари билан шуғуллангани учун дўстлари унинг қайтиб келишига йўл топишга ҳарчанд уринишмасин уй ва оиладан узоқда яшашга мажбур эди¹.

Бир куни онам отамга хат ёзиб, мени почтага юборди. Ушанда ёшим саккиз-тўққизларда эди. Катта майдоннинг олдидан ўтиб кетаётсам, тумонат одам йиғилган, яқин бориб қарасам, даҳшатли манзара — икки кишини тириклайин гулханда ёқишяпти. Тўпланган одамлар, куйдирилаётганлар ака-ука бўлиб, кофир экан. Шунинг учун қози калон куйдиришга буйруқ

¹ Уша вақтда отамнинг асосий айби—ўртоқлари билан биргаликда «Кароматли тушлар» деган рисола ёзгани эди. Уша рисолаи Эрон элчиҳонасининг бир озод фикрлик ходими Петербургда нашр эттириб, ўша ердан шоҳга, вазирлар ва ҳокимларга юборган эди. (*Муаллифнинг изоҳи*).

Берибди, дейишди. Гулхан олдида бир одам бир челак лампа мой кўтариб турибди. Арзимаган чақага хоҳлаган одам ундан олиб, ҳалиги икки кофирга сепар, шу билан ўз мусулмонлик бурчини адо этарди...

Шаҳарнинг ҳокими Зелла-Султон шаҳар амалдорларига, Сайид Жамол, яъни менинг отам, Исфаҳонга қадам қўйса, этини бир бурдадан қилиб чоптираман, дебди. Бу гапдан отамнинг ўртоқлари хабардор бўлишибди.

Отамнинг уйга қайтиши ҳақида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Шунда онам бизларни олиб, Исфаҳонни ташлаб, Техронга йўл олди. У ерда революция бошланган экан. Халқ қўзғалиб эски истибодод тузумини ағдариб ташлабди. Отам революция раҳбарларидан бири экан. Бироқ 1908 йил ёзида реакция ғалаба қозонгач, отамни Боруҷер қамоқхонасида шаҳар ҳокимининг буйруғи билан ўлдиришди.

Кўрдингизми, ёшлигим қалбимда чуқур из қолдирган воқеалар билан тўлиқ.

Боруҷер қамоқхонасидан отам менга охирги хатини ёзди. Хатида, мен бошлаган йўлни давом эттир, дебди. Бу хат форс тилида Калькуттада чиқадиган «Ҳаблул Матин» газетасида босилди.

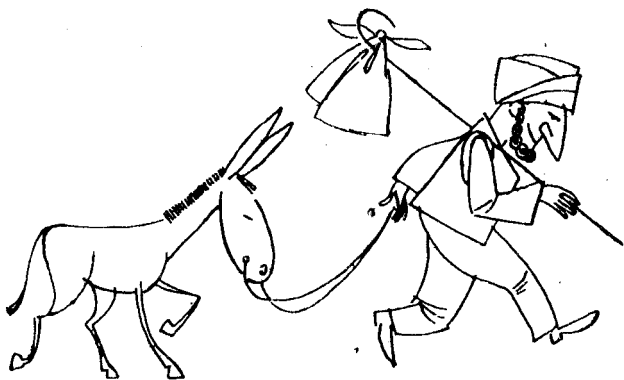
Отам ҳалок бўлганидан кейин, оиламиз жуда оғир аҳволда қолди. Мен оч, яланғоч эдим, сизлардан яширмайман, ҳатто бир куни нон ўғирлашга ҳаракат ҳам қилдим. Бу воқеа бир ҳикоямга асос бўлган.

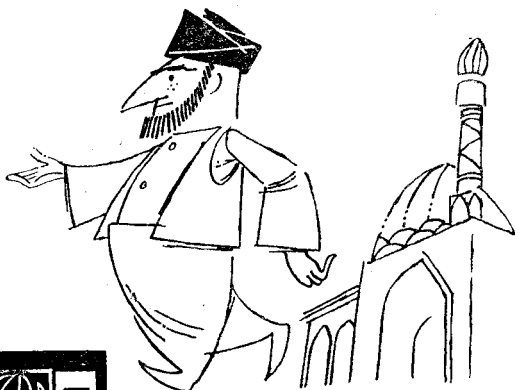
Энди у азоб-уқубатлар орқада қолди. Ҳозир, сочим

оқариб, ёшим етмишдан ошди, ammo ҳали ҳам ишлай олганим, асарларим таржима қилинаётгани, нашр этилаётгани, юзлаб километр олисларда ўқиляётгани учун тақдиримдан хурсандман. Агар рус китобхоналари ҳам ўқиб чиқиб... «Бу исфаҳонлик чакки ёзмас экан!» дейишса, мақсадимга етган бўламан.

ЖАМОЛЗОДА

Женева, 28 сентябрь, 1966 йил.

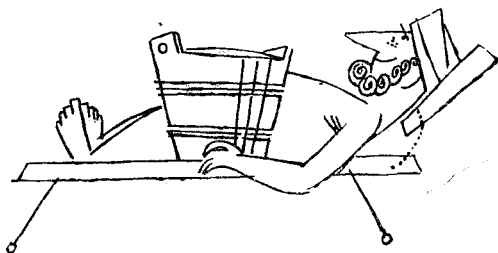

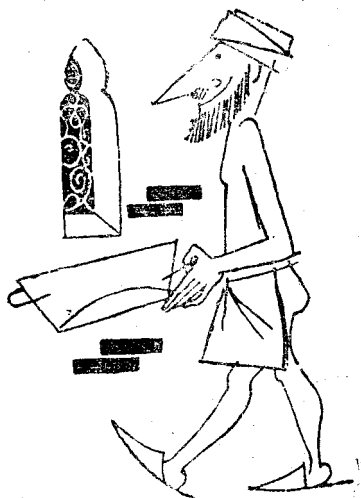
**ИР БОР ЭКАН,
БИР ЙУҚ ЭКАН"**

КИТОБИДАН

(1922)

ЭШАГИГА ЯРАША ТУШОВИ

Тарки одат амри маҳол, деганларича бор. У хира гадойдан ҳам хира, уй мушугидан ҳам бешбаттар ёпишқоқ нарса бўлади. Мушукни бир эшикдан минг марта ҳайдасанг, иккинчисидан кириб келаверади. Худди қарздор қилиб қўйган кишига, Исфаҳоннинг баққолига ўхшайди. Европада яшасанг, калланга шундай хаёллар келадики... Худоё тавба, хорижда юрганда киши гоҳида ўз ватани нарсаларини шундай қўмсайдики, жинни бўлиб қолиш ҳам ҳеч гап эмас. Боши қоронғи хотиндай инжиқ бўлиб қоласан!

Яқинда ўзимизнинг роҳатижон ҳаммомимизга кўнглим зор кетди. Европанинг қоқ ўртасида бўлсанг-ку, ўз ҳаммоминга тушгинг келиб қолса, буни-сига нима дейсан, китобхон! Шу даражага етиб бор-

димки, бир ойлик ойлигимни нақт берсаму, биров мени Хизрга йўлиқтириб қўйса, у бошимдан оби ҳаётни қу-йиб юборса. Ҳзимни қўйгани жой тополмайман. Қўзимни юмдим дегунча ҳаёлимга Теҳрондаги ма-ҳалламиз ҳаммоми келади. Назаримда, ҳаммомда ётибману бошимга думалоқланган лунги қўйилган. Оёқларимни ғалати қилиб чалкаштириб олганман, мрамр тошдан гупиллаб иссиқ уряпти. Кожурлик Карбалойи Пайшанба дағал мўйли қўлқопидан хина қўйилган икки бармоғининг учини чиқариб олиб, бар-ча санъатини ишга солиб ходими қиляпти. Қўйинг-чи, ҳаммом деса ўпкам кўриниб қолди. Уйқудан қолдим. Тинчлигим йўқолди. Қаерда бу истагимни рўёбга чи-қарсам бўлади, деб сўраб-суриштираман. Ниҳоят: Теҳронда озроқ яшаб келган бир ҳаммомчи бор деган хушхабар топдим. Бундай маълумоти асилга жоним қурбон бўлсин, дедим. Ҳамма ишларимни ўлда-жўлда ташлаб, орзиққан Каъбамга югурдим. Йўлда қани энди европача бўлмай, ўзимизникидақа ҳаммом бўл-са, деб ўйлайман нуқул. Қўзимга чириган зина-ю, Оқ девнинг қорнини ёриб ташлаётган серсоқол Рустам-нинг девордаги тасвири кўринади. Ҳатто Оқ девнинг қорни тасвирланган жойдан девор шувоғининг бир парчаси тушиб кетган, бир ҳафта ўтказиб борсанг, яна кўпроқ жойи тушиб кетганини эслайман. Сени ҳам эслайман қадрдон хўжайин — эшик олдида ўтириб-сан, соқолинг Рустамникидан қолишмайди, хўриўла-тиб чилим тортыпсан. «Афият башад — бош устига, марҳамат!..» дейсан. Европадаги ҳаммомлар ҳаммом бўптими! На шарбати бору, на олтиндай тамакили чи-лими! Киришинг билан қўлингдан пулингни олиб, чиптасини тутқасади-да, ичкарига киритиб юборади. Биноси-чи, биноси — тасвир-масвирсиз, қуп-қуруқ, ҳамма ҳашаматли деворларига иссиқ сув келадиган

жўмрак қўйгани, шифтидаги души, эшик орқасига худди биздаги гўшт дўконлари қанораларидек илгалар қўйгани. Ана шу бемаза жойни мўрча дейишади...

Қўйингчи, бордим, ечиниб ичкари кирдим. Эшик очилиб, останада ҳаммом хўжайини кўринди. Уятли жойимни яширмоқчи бўлгандим, Одам Атонинг ялангоч юргани, бизларга ҳам шундай юраверинглар, деб амр қилганини эсладим. Менга кўзи тушиши билан ҳаммомчи кулиб қўйди. Баданимнинг рангидан ийманиб турганимдан шарқнинг одами эканлигимни билди. Эронлик эканимни билганда, оғзи қулоғига етди. Устимдан сув қуйиб, роҳатижон мўйли қўлқоп топгани физиллаб чиқиб кетди. Оҳ, бу қўлқопга ярим подшоликни беришга тайёр эдим. Балодай, худди ўз ҳаммомларимиздагидек ходими қилгани турди. Эҳ, бошга қўйиладиган ёстиқча билан лунги етишмаяпти-да, деб афсусландим. Роса роҳат қилдим-да, гапириб тамом қилиб бўлмайди, оғзингга новвот. Қандингни ур, ходимигарликка роса устаси фаранг, шаввоз экансан-ку!

Янада роҳат қилиш ва ўз ташаккуримни изҳор этиш мақсадида унга гап қотаман:

— Биродари азиз, Эронда яшагансиз деб эшитдим?

— Мана эсдалиги, — деб қўлқопни кўрсатади.

— У ерда нима иш қилгансиз?

— Қани топинг-чи.

— Европани саёҳат қилгани келган шоҳлардан биронтаси сизни ўзи билан олиб кетганмиди?

— Йўқ.

— Хизматкор бўлганмисиз?.. Уғрилик қилганмисиз?.. Полициядан яшириниб юрганмисиз?

— Йўқ, йўқ, йўқ.

— Бўлмаса, биронта аслзода билан боргандирсиз-да.

— Йўқ.

— Эронга нимага боргансизу, нима иш қилганингизга ақлим етмай қолди.

— Молия масаласи бўйича маслаҳатчи бўлиб борганман.

Оғзим ҳаммомнинг чипта сотадиган кассаси туйнугидай ланг очилиб қолди. Кўзим ҳаммом гумбазига ўрнаштирилган ойналардай қинидан чиқиб кетди.

— Маслаҳатчи бўлганман?!

— Худди шундай. Нимасига ҳайрон бўляпсиз?

— Қандай маслаҳатчи бўлгансиз?

— Ташқи ва ички ишлар, молия, юстиция, ҳарбий, маориф, вақфлар, жамоат ишлари, почта-телеграф, божхона, савдо каби қатор соҳаларда маслаҳатчи бўлганман.

Ҳазиллашяптими десам, йўқ, юзи жиддий, гапсўзи жойида. Мен уни сал шаштидан туширмоқчи бўлдим.

— Бир ўйлаб кўринг, ишониш жуда қийин-да.

— Эронлик бўлиб, кечирасиз Эронни билмас экансиз. Европача карнавал-маскарад нима деганини биласизми?

— Нимасини билмас эканман... Карнавал-маскарад — байрам, одамлар ажойиб ғаройиб кийимларни кийиб, юзларига ҳар хил ниқоб тутиб олишиб, ўйнаб-кулишади, ҳазил-ҳузул қилишади. Бунинг бизнинг суҳбатга нима алоқаси бор?

— Алоқаси бор-да... Эронда бир ярим йилча яшашимга тўғри келди. Ана шунда билдим: у мамлакатнинг турган-битгани, бошидан-оёқ маскарад экан. Ҳар ким ўз билгича тўн бичади, биров бир нарса демайди.

— Шундоқ ҳам дейлик, аммо қандай қилиб...

— Истасангиз, ижозатингиз билан айтиб берай,

аммо ҳаммасини ёзиб-чизиб қўйганман, ўқишга беришим мумкин.

— Беҳад миннатдор бўлардим, аммо илтифот кўрсатиб, бекорчиликда ҳаммомчи бўла туриб, бирдан саккиз вазирликка, устига-устак ҳукуматнинг бир қатор энг муҳим идораларига қандай қилиб маслаҳатчи бўлиб қолганингизни айтиб берсангиз, зап улуғ иш бўларди.

Ҳаммомчи кўпиртириб сурган совунини кетказиш учун кўкрагимдан тоза сув қуйиб, ҳикоясини бошлади:

— Отам шу шаҳарда сартарош ва ҳаммомчи эди. Умрим бино бўлиб, мен чўтка, совундан бўлак нарсани кўрмаган, ҳодимгарчиликдан бўлак ишни билмас эдим. Бундан йигирма йилча муқаддам шаҳримизда бир олий мансаб киши касал бўлиб қолди. Маълум нарса, Европадаги энг яхши врачларга кўрсатди. Аммо нафи бўлмади, касал ҳеч тузалмади. У бир кунни ҳаммомга тушмоқчи бўлибди. Тасодифни қарангки, у келганда мен ишда эдим. Қарасам, чой чақани тузукроқ берадиган, барча ҳунаримни харжладим. Узи ҳам қаро терга тушиб кетди. У эртасига яна келди.

«Олти ой ичида, биринчи марта шундай терлашим,— деди у.— Терлаш менга жуда фойдали шекилли. Қани дўстим, яна бир ҳунарингни кўрсатчи». Шу кундан бошлаб у кунда ҳаммомга келишни одат қилиб олди. Менинг саъи ҳаракатларим беҳуда кетмай, ҳеч кутмаган яхши натижалар бера бошлади. У ёғига ишлар ёғдай силлиқ кетди, менга эътиқоди ошди. Ниҳоят у уйига ҳаммом қуриб мени хизматига олди, ётиб-туришимга кичкинагина бошпана берди. ~~Тасодифни~~ онда аъзосидек бўлиб қолдим. Худди шу пайтда ~~Эронда~~ Эрон ҳукуматининг талаби билан Эронда илтифот ўтказиб буйича менинг раҳнамои олийим масла-

хатчи қилиб тайинланди. Унга ёрдам бериш учун бир неча одам бирга кетиши керак эди. Менга истеъфога чиқишдан бўлак чора қолмаганди. Аммо, буни қарангки, шайтоннинг ўзи қўллаб юбориб, ишларим юришиб кетди, истеъфога чиқиш ўрнига валий-неъмат азизим билан Эронга қараб йўл олдим. Ўз ёнидан сарфу харажат қилмаслик учун мени делегация аъзоси қилиб қўйди. Зап иш бўлди-да... Етиб бориб, кўнгилдагидек жойлашиб олдик. Эрталаб аввалгидек хўжайинни ҳаммомда чўмилтираман, ҳаммомдан чиққач, мени ҳам «жаноби мусъе» деб улуғлаб, иззат-икром қилишади. Аввалига бизларни почта идорасига қўйишди. Европада почтанинг нималигини ҳамма биледи: хат ташувчи, албатта, ўзига хос иш кийими, ҳар маҳаллада биттадан почта бўлими, ҳар кўчада — хат ташланадиган қути бўлиши керак... Шу тартибни мен Техронга жорий қилдим. Пировардида нима бўлди, бир диққат қилинг-а! Шоҳдан унвон ва ҳурмат чишонидик, ҳамма газеталар номимизни кўкларга кўтариб мақташди, шоирлар бизга бағишлаб шеър тўқишди, машшоқлар куй яратишди. Қўйинг-чи, ҳадемай биздай улуғ зотларни қарию ёш билиб олди. Мажлис бизларга жуда катта ҳуқуқ бериб қўйди, бошқа вазирликлар ҳам бизнинг қўлга топширилди. Аммо иш ўз йўлига, бўйнимдаги асосий вазифамни унутишим мумкин эмасди. Бўлмаса хўжайиним бир сўз билан мени ер билан яксон қилиши мумкин эди. Ҳақиқатга кўчганда, менинг мавқеим ўшанда ундан анча баланд бўлса ҳам, такаббурилик қилмадим, мусулмонлар бомдод намозини ўқишга бошлаганларида, мен у билан аввалгидек ҳаммомга кириб, оёғимдан бошимгача шер ва қуёш тасвирланган нишон ва тамгаларга кўмилиб кетган бўлишимга қарамай, яхшилаб ходими қилиб қўярдим. Валий-неъматим менга қараб қотиб-қо-

тиб куларди. Аммо ҳаммомдан чиқдик дегунча, туя кўрдингми йўқ, бўлиб олардик. Мен анча бойиб кетдим. Ана шунда Эронда ўқишга муяссар бўлганим машҳур «Ҳожи Бобои Исфаҳоний» деган китобчадаги доно гаплар ёдимга тушди:

«Эронликларга ишонманг, дўстлар! Улар жангу жадалда ҳам, осойишта ҳаётда ҳам иккиюзламачилик қиладилар, ўз сўзамолликлари билан тўрларига илинтириб, нобуд қиладилар. Ёлғончилик — Эроннинг миллий касаллиги ва ҳақиқий иллатидир. Сўзимнинг исботи уларнинг қасамхўрлигидир. Узингиз бир қаранг, икки сўзнинг бирида қасам ичишади. Ахир киши тўғри сўзни гапирётган бўлса, қасам ичишга ҳожат йўқку. Улар сенинг дилинг ҳаққи, ўз дилим ҳаққи, болачақамнинг ўлиги устида ўтирай, ота-онамнинг арвоқи ҳаққи, шоҳимизнинг боши ҳаққи, сенинг жонинг ҳаққи, соқолим, салом-алик, нон-туз, пайғамбар, пайғамбарнинг уруғ-аймоғи ҳаққи, пайғамбаримиз бобо калонлари ҳаққи, қибла, қуръон, Ҳасан ва Ҳусайн ҳаққи, ўн тўрт маъсуди бегуноҳ, ўн икки имом ҳаққи, деб қасам ичаверадилар. Ўзларининг ёлғон гапларини тасдиқлаш учун, ўликнинг ҳам, тирикнинг ҳам юрагини юлиб олиб кўрсатишга, меҳрибон кўзларни ўйиб олишга, нуроний соқол-мўйловларни ҳам юлиб, тишни уриб синдиришга, оёғини тиззадан пастини кесиб ҳаммасини ўтга, мағзавага, борингки, ҳамма жойга ташлашга тайёрлар...»

Ҳозир иссиғида қочиб қолиш керак деб ўйладим. Бу ернинг қонун-қоидалари билан танишгач, менга анча ваҳима тушиб қолди. Вақтида жўнаб қолинмаса, худо билади, қандай кўйларга тушаркинман. Шундай фикрга келиб, бор давлатимни тиллага алмаштирдим-да, ўзимни касалга солиб, Европага бориб даволатишим керак, деган баҳона билан Бушир орқа-

ли чиқиб кетишга аҳд қилдим. Кетиш куним ҳақиқатан тарихий санага айланиб кетди. Шаҳар аҳолиси бир неча бекатгача кузатиб қўйгани от-улов, чодиру капалари билан ким отлиғу ким пиёда чиқди. Шаҳар дарвозаларини ёпиб чиқаришмай қўйишди, бошимдан гуллар сочишди, сафар бехатар бўлсин, деб сигир, қўй сўйишди, қасидалар ўқишди, уввос солиб йиғлашди. Аммо Қумга ҳам етиб боролмадим; қароқчилар ҳеч вақойимни қолдирмай шипшийдам қилиб талаб кетишди. Минг азобу уқубат билан икки қўлимни бурнимга тиқиб зўрға уйимга етиб олдим. Мана ўн беш йил бўлибдики, Эрон давлатининг олий мартабали амалдорлари ўғирлатган нарсаларимни топиб бериш мақсадида кеча-кундуз қароқчиларни қидиртиришди. Минг марталаб ваъда беришган бўлса ҳам, ҳали ҳозиргача йўқолган пулларимдан сариқ чақасини ҳам ундириб ололганим йўқ. Йўқчилик силламни қуришиб, кўриб турганингиздай, яна ўз ҳунаримни бошлаб юбордим.

Янги дўстим ҳикоясини тугатиб, оғир хўрсиниб қўйди. Бошимдан яна бир челақ сув қуйиб, ўйга чўмди. Ватанимдаги бу ажойиб-ғаройиб ҳоллар мени ҳам ўйга толдирди. Ўй сурар эканман, тўсатдан ҳаёлимга бир болалар эртаги келиб қолди, кулиб ўзимга ўзим: «Эшагига яраша тушови» дедим. Ҳаммомчи форсча айтилган «эшак» сўзини эшитиб қолиб, мазмуни бу сўзни билса керак, нима деганимга қизиқиб қолди.

Ҳаёлимга форсча бир мақол келиб қолди, деб жавоб бердим.

У маъносини тушунтириб беришни сўраган эди, ҳарчанд ҳаракат қилмай, уddaдай олмадим.

Чўмилиб бўлиб, кийиндим. Энди чиқмоқчи бўлиб турган эдим, ҳаммомчини кўриб қолдим, қўлида дафтар.

— Эронда яшаганимда кўрган-кечирганларимни, одамларини, ажойиб ахлоқ-одобларини ёзиб борган эдим,— деди у.— Хоҳласангиз дафтаримни олиб кетишингиз мумкин. Илтимос, қайта келганингизда, албатта, олиб келинг, ёдингиздан чиқмасин.

Уйга келгач, ҳаммомда мириқиб чўмилгандан кейинги бўладиган ёқимли, тан ва дил яйраган кайфиятда қўлёмани очдим.

Дўстим чакки ёзмапти!

Олисни кўролмайдиган одам,— бутун дунёни Европада ўз кўрган-билгани билан ўлчабди. Ҳаммомчи дўстимнинг Эронда кўрган-кечирганларини ёзган дафтари юз саҳифа бўлиб, бир неча бобдан иборат, содда баён қилинган эди.

Мисол тариқасида бир бобини келтирмоқчиман.

Учинчи боб

ЭРОН ХАЛҚИ ВА ДАВЛАТИ

Умуман айтганда, эронликлар ўрта бўйли, қорача одамлар. Кўп гапиришади-ю, кам иш қилишади. Кўп йиғлашларига қарамай, кулгини яхши кўришади. Болаларининг сочи бўлмайди, эркаклари сочларини тарашлаб қирдиришади, соқол қўйишга ишқибоз.

Ҳаммадан қизиғи шуки, бу мамлакатда хотинлар йўқ. Кўча-кўйда тўрт-беш ёшдан ошмаган қизалоқларни учратиш мумкин, хотинлар дорига ҳам топилмайди. Бу ҳақда ҳар қанча бош қотирмайин, ҳеч нарса англай олмадим. Тўғри, мен оламнинг бир бурчида биронта эркак бўлмаган «хотинлар шаҳри» бор деб эшитган эдим, аммо «эркаклар шаҳри» борлигини эшитганмисиз?..

Европада ҳар бир эронликнинг ҳарамхонаси бор, унда хотин деган тўлиб-тошиб ётади, дейишади. Шундан маълум бўлдики, ватандошларим ёруғ дунёда бўлаётган воқеалардан етарли огоҳ эмас эканлар.

Ахир хотин зоти йўқ жойда, қандай қилиб ҳарамхона бўлиши мумкин? Уларнинг калтабинлигини афв этамиз. Гапнинг чини, бир куни бозорда бир эркакнинг ёнида узун сочли, кийими узун, оппоқ шойи белбоғли бесоқолни кўриб қолдим. Ҳар ҳолда эрон қизи бўлса керак деб, ўйладим. Югуриб олдига бордим у ҳафсалам пир бўлиб кетди, дарвеш экан. Дарвеш — хонанда дегани. Эронда бизлардагидек опера, театр деган гаплар йўқ. Уларнинг ўрнини хонанда монахлар — дарвешлар ўтайди. Бизлардаги билет ўрнида уларда яшил япроқ бўлади. Бу қўлбола операнинг баҳоси жуда арзон, биров пул тўла, деб мажбур қилмайди, хоҳласанг тўлайсан, хоҳламасанг йўқ.

Ҳа, яна хотинлар бобида... Эронда менинг бола-чақали қадрдон дўстим бор эди. Бир куни ундан «Хотининг қаерда?» деб сўрадим. Қарасам қизариб-бўзариб, кўзлари телбаларникидек қинидан чиқиб кетди. Телба тўнини тескари кийиб олди. Қовун туширдим, шекилли деб нафасим ичимга тушиб кетди. Кечирим сўрадим. Шундан кейин Эронда хотин кишининг йўқлиги у ёқда турсин, «хотин» деган сўзни гапириш ҳам одобдан эмас эканлигини англадим.

Иккинчи кўрган ажойиботим шуки, жуда кўп одамлар, тахминан аҳолининг ярми қора қопага ўхшаган нарсага ўралиб олиб, кўчаларда сайр-томоша қилиб юришади. Ҳатто нафас олишга тешик ҳам қолдиришмайди. Уларнинг гапиришга, қаҳвахона ва чойхоналарга киришга ҳақлари йўқ. Ҳаммомлари ҳам алоҳида, рамазон ёки мотамларда ҳам алоҳида намоз ўқишади. Улар якка-якка юришса жим — гапириш-

тэйди, бир жойга йиғилиб қолишса — шивир-шивир, жижи-вижи. Менимча, улар поплар бўлса керак. Улар ҳам бизнинг Европа поплари каби тентакнамо. Шу поплардан биронтаси одам тўпланган жойга келиб қолса, биров унга иззат-ҳурмат кўрсатмайди. Уларга «заифа» деб от қўйишган, бу дегани кучсиз, нозик деганидир.

Энди эркаклари ҳақида икки оғиз сўз. Ҳамма эронлик эркаклар бошларидаги кулоҳларига қараб, уч тоифага бўлинади. Тоифалар бир-биридан ажралиб туради. Бир тоифа сариқ кулоҳ кийса, иккинчиси оқ, учинчиси эса қора кулоҳ кияди.

Сариқ кулоҳ кийганлар одатда Машҳадий ёки Карбалойи деб аталади. Булар кўпроқ оми халқ, хизматкорлардир. Уларнинг вазифаси: умр бўйи тинмай меҳнат қилиш, меҳнатлари мевасини юқоридаги икки тоифага келтиришдир. Бу бобда улар шу қадар жон куйдиришадики, қараб туриб ишонгинг келмайди: кўпинча очдан ўлиб, қабрга ҳам кўйлакисиз кетадилар. Буларнинг аксича, қора ва оқ кулоҳ кийганлар уларнинг меҳнатидан шундай бойиб кетишганки, пуллари ни қаерга қўйишни билишмайди. Масалан, араб қизларига катта-катта пул юборишади, мазмуни Арабистонда қайлиқлари бўлса керак. Ёки бўлмаса, уйларига осилган ҳалиги парда орқасига ўтиб олишади. Парда орқасига фотиҳага келган одамдай сўррайиб кириб кетишади. Бир вақт қарасангиз, парда орқасига чой, вино, чалов, палов ташиб қолишади. Шунга айтиш керакки, оқ ва қора кулоҳ кийганларнинг бирдан-бир мақсади қандай йўл билан бўлмасин кўпроқ сариқ кулоҳ кийганларга эга бўлиш. Сариқ кулоҳликларни ашёдек сотиш ҳам, олиш ҳам мумкин. Уларнинг нархи шу қадар пастки, Эронда шунча туриб, сариқ кулоҳларни бирон марта доналаб сотишгани

ёки олишганини кўрмадим. Уларнинг савдоси тахминан Европада асарини уяси билан сотилишига ўхшайди. Бутун қишлоғи, мол-мулки билан кўтарасига савдо қилинаверади. Масалан, бугун фалончи писмадончи билан юз хонадонлик қишлоқни бор барака қилибди, дейди, тамом-вассалом. Барча сариқ кулоҳлар озодлик, тенглик, биродарлик нашидасидан маҳрумдирлар. Аммо, очиғини айтганда, дунёнинг бирон ерида бу тушунчалар кўпда қўлланилмаса ҳам, ҳар бир европалikka бу тушунчалар маълум. Айтгандай, сариқ кулоҳлар бир нарсада озодликка эгалар, хоҳлаган пайтларида, жуда эркинлик билан ўзларининг — на фақат ўзларининг, балки қариндош-уруғларининг ҳам бор мол-мулкларини, номус ва жонларини оқ ва қора кулоҳларга бемалол топширишлари мумкин. Бу ҳуқуқдан биронта сариқ кулоҳ қуруқ қолмаган! Тенглик ҳақида гапирсак, худо ҳаққи, мингта сариқ кулоҳнинг биттасидан биттасининг тирноқча ошиқ нарсаси йўқ. Шу тенгликка футур етмасин учун шу даражага етиб боришганки, қабрларига на тош, на гишт, на бирон бошқа белги қўйишсин. Ўлганларидан кейин озроқ ўтмай шамол ва ёмғирда қабрлари ер билан теп-текис бўлиб кетади, бирон нишона қолмайди.

Биродарлик масаласига келсак, бу тушунча сариқ кулоҳлар ўртасида жуда кенг тарқаган. Биз-бирларига мурожаат қиладиган бўлишса, «дон» дейишади, маъноси — биродар — касбдош демакдир.

Кўпроқ шайх, охун деб аталувчи оқ кулоҳларга ўтайлик. Халқ ўртасида уларнинг обрў-эътибори ниҳоятда катта. Ташқи кўриниш жиҳатидан ажратиб турадиган белгилари оқ кулоҳлари бўлган сабабли иложи борича бошларига кўпроқ мато ўрашга ҳаракат қилишади. Каллалари худди минорага ўхшаб ке-

эди. Бир куни бир эронликдан секин сўраб кўрдим: «Нега оқ кулоҳлар бошларига бунча мато ўрашади?» — «Ия, ҳали шуни билмайсизми? — деди у. — Масалан, кишининг қўли оғривса латта билан ўраб боғланади. Уларнинг бошлари бирон шикаст егандирки тоза ҳаво кирмасин деб, олдини олишади...» Оқ кулоҳлар тоифаси ҳурмат-эътиборларини оширишга жуда ҳаракат қилишади. Шунинг учун ҳам узун-узун соқол қўйиб, калланинг паст-жағ қисми билан юқори қисмини мутаносиб қилишга имкон борича уринадилар. Бундай бошни умуман олганда катта ҳовончанинг дастасига ўхшатиш мумкин. Ярми оппоқ, ярми қоп-қора, иккига бўлиб турувчи чизиқ — кўз ва қошдир. Оқ кулоҳлар шу қадар савлатлики, кўчага чиқди дегунларича, ҳамма бир-биридан ўтқариб уларга қуюқ салом беришга ҳаракат қилади.

Аммо улар улуғвор бўлишга ҳар қанча ишқибоз бўлишмасин, шундай даврлари бўладики, йилда бир-икки ой жинлари қўзғаб олади. Кечаю-кундуз кўча ва бозорларда, от, эшак, хачир миниб юришиб, дод солиб йиғлашади, одамларда ўзларига ачиниш, раҳм-шафқат уйғотишади. Ҳамма ёқни йиғи-сиғи босиб кетади. Иш шу даражага етиб борадики, ҳали айтиб ўтганим икки тоифага йил бўйи хизмат қиладиган, жонларини ҳам, танларини ҳам бахш қилган сариқ кулоҳлар ҳамма ишларини ташлаб, бўйинларига кафанларини солиб, қўлларига калта «кеме» деб аталадиган ханжарларини олиб, каллалари, пешаналарига тиқиб ташлашаверади. Кўча ва бозорларда қон дарё бўлиб оқади.

Эронда яшаганимда оқ кулоҳларнинг асосан нима иш билан шуғулланишларини билишга кўп уриниб кўрдиму, аммо бирон натижа чиқара олмадим. Бир нарса равшан: улар одамлардан яширинча сирли иш

қилишади: менимча, бу иш қўлда қилинади, бўлмаса, нима сабабдан одамлар уларнинг қўлларини ўпишади. Бу мавзуда бир танишим билан гаплашиб кўрдим: «Оқ кулоҳлар қўл иши билан шўғулланишларига ақлим етади-ю, ўлай агар, нима ишлигини ҳеч билолма-япман!» «Ишларининг аҳамияти шу қадар каттаки, — деди танишим, — давлатнинг ўзи бундан манфаатдор. Худо кўрсатмасин, улар қўшламаса, ҳамма ишлар таққа тўхтаб қолади, ҳаёт остин-устун бўлиб кетади». «Ахир улуғ ишнинг оти нима?» — «Решве»¹. Мен бу сўзнинг маъносини билмайман дейишга уялдим-да, индамай қўя қолдим, аммо ҳали ҳозиргача нима эканлигини билмайман. Эҳтимол танишим ҳазил қилгандир. Ёдимда, суҳбатимиз охирида: «Оқ кулоҳларнинг қўллари сал қизилроқ бўларканми? Бу ҳалиги сиз айтган ишнинг оқибати бўлса керак?» деб сўрадим. «Йўқ, — деди у, — қўллари инсон қонидан қизил». Кейинчалик гапи ёлғон эканига шахсан амин бўлдим. Қўлларининг қизиллиги хинадан экан. Шунинг учун суҳбатдошимнинг бошқа гапларига ҳам шубҳам бор. Ҳар қалай, ишлари қандай бўлишдан қатъий назар, шаҳодат ва бош бармоқларининг ривожини талаб қиладу шекилли, оқ кулоҳлар бармоқларининг машқи учун ишга тизилган тошларни ўйнаб ўтиришади.

Қора кулоҳларни Эроннинг ўзид^а хон дейишади, давлатнинг марказ ва чет атрофдаги барча идоралари шуларнинг қўлларида. Уларнинг масонлар² ложасига ўхшаган алоҳида ўз уюшмалари бор. Ким шу уюш-

¹ Решве — пора (форсча).

² Масонлар — XVIII асрда пайдо бўлган ва «ахлоқни камолотга етказишни» мақсад қилиб олган, мистик маросимлар ўтказадиган махфий диний-фалсафий жамиятларнинг аъзолари, масонлар сиёсатда реакцион нуқтаи назарни тутар эдилар.

мада бўлса, нонни ёғ билан ейди. Қора кулоҳлар уюшмаси девон дейилади. «Девон» сўзи «дев» — ёвуз куч сўзидан келиб чиққан. Форс эртақларида дев ҳақида шундай дейилади: «Девнинг иши девча» — бунинг маъноси шундай: девга яхшилик қилсанг олдин томоғига тушасан, тўғри гапни айтсанг — душман орттирасан, ёлгон гапирсанг дўст орттирасан. Қора кулоҳларнинг иши ҳам девча, шу боисдан уюшмаларининг оти ҳам девон. Бу девонга аъзо бўлиб кириш учун аввало исмингни лақабга алмаштиришинг лозим, аммо лақаб ҳайвон ёки бирон асбобнинг оти бўлиши шарт. Масалан: Қалбад-Давлат — Ҳокимият ити, содда қилиб айтганда — шақол ёки Миқрос ас-Салтанат — Салтанат қайчиси. (Ўзаро айтганда жаноби ҳаммомчи араб сўзларини таржима қилганда кўпда бош қотириб ўтирмайди, бўлмаса ит билан шақолнинг фарқига борарди. Лекин, ўйлаб кўрилса, ит ҳар ҳолда шақолнинг уруғидан-ку. Ҳа, ҳақиқатдан унча проқ эмас!) Девоннинг қонун-қоидасига биноан, қора кулоҳлар ўз фойдаларини кўзламай, бирон ишни қилишга ёки гапиришга ҳақлари йўқ. Европада қандайдир бир инглиз файласуфи шахсий фойдаланиш учун фалсафий система кашф этибди, деб эшитдим. Мен шуни қатъий баён қиламанки, бу файласуфнинг бобо ва бобокалонлари оламга келмасданоқ юқорида айтиб ўтилган фалсафий система Эронда кенг тарқалган эди. Яна бир далил шундан иборатки, Европага бутун маданият ва цивилизация Шарқдан кириб келади.

Қора кулоҳларнинг асосий ташвиши тинчлик ва осойишталик ўрнатишдир. Барча безовталиқ ва бебахтлик пулдан келиб чиқиши уларга аён бўлгани учун ўзларининг куч ва ғайратларини иложи борича шу қабоҳатнинг олдини олишга йўллантирадилар, қаерда пул кўрсалар, ўша заҳоти олиб қўядилар. Шу

мақсадда ҳамма ёққа амалдорларини юборишади, ўзларига халал берган корхоналарга минг хил тўсиқлар қўйишади, бебахтлик келтирувчи пул ҳеч кимда узоқ ётиб қолмасин, деб жон борича уринадилар, бир сўз билан айтганда, қора терга тушадилар. Бирон танга нари-бери қочолмайди, ҳаммаси ишончли ҳамёнларга тушади. Бизнинг Европа давлат арбоблари камбағалларнинг мушкулени осон қилишда қора кулоҳлардан ўрнак олишса чакки бўлмасди!

Қора кулоҳларнинг ичида соқол қўйишни хоҳламайдиган «фокол» деганлари ҳам бўлади, улар соқолларини олдиришади, мўйловларига зеб беришади, кулоҳлари ҳам бошқаларникидан уч-тўрт эллик паст бўлади, кулоҳларини кийишлари ҳам бўлакча — чаккага дол қўйишади.

Фоколлар — ашаддий «ислоҳот»чилар қора кулоҳлар низомида ўзгариш бўлиш талабдорлари. Улар: шу пайтгача оқ кулоҳлар, яъни охундларга низомга биноан уларнинг пулини мусодара қилишда айрим сийлов ва истиснолар бўлиб келди, ортиқ бунга тоқат қилиб бўлмайди, сариқ ва оқ кулоҳлар ўртасида тўла тенглик ўрнатиш лозим, деб талаб қилишади. Менимча, бу талабларнинг ҳаммаси одилона. Европалик киши сифатида ўз маданиятим билан беҳад ғурурланаман, чунки унинг аксини ёшларнинг ана шу дунёқарашларида кўряпман. Улар ўзларини-ўзлари «Фарангимаоб», яъни «европалашган» деб аташади, дунёни бизнинг қонунлар асосида ўзгартиришмоқчи, Эронда Европа тенг ҳуқуқлигининг олий уруғларини сепишмоқчи.

Яна бир илова. Турли тиллардан ташкил топган эсперанто тили бор, ана шу тилни халқаро тил сифатида кенг тарқатиш учун Европада кўп ва узоқ муддатдан бери ҳаракат қилишмоқда. Шунини айтишим

мумкинки, бу тил Эронда аллақачон тарқаган. Ҳамма фоколлар фақат қурама тилда гаплашишади, бошқа тилда гаплашишмайди. Уларнинг тили ҳар хил Европа сўзлари, форсча, туркча, арабча сўзлардан ташкил топган. Бу тил биз учун етарли даражада тушунарлидир.

Менинг Эрон аёллари, эркаклари, умуман эрон халқи ва қисман унинг ҳукумати борасидаги таассуротларим ана шулардан иборат.

Ҳаммомчимнинг фикр-мулоҳазаларини ўқиб чиқиб, роса ағанаб кулдим. Дафтарига араб алифбосида қуйидагиларни ёзиб қўйдим: «Бу эркақ ва аёллар — сувдан ҳалво, бу халқ ва унинг ҳукумати сувдан ҳалво, бу идоралар ҳам, маслаҳатчиси ҳам — сувдан ҳалво». Кейин дафтарни почта орқали қонуний эгасига жўнатиб юбордим.

Берлин, 1921 йил.

Сен мenden қандай қилиб сиёсат арбоби бўлиб қолганимни, кўп бошлардан кўра ўз бошимни юқори қўйишга муваффақ бўла олганимни сўраяпсанми?

Бундан тўрт йил муқаддам бор-йўғи бир халлож¹ бўлганим ўзингга маълум. Билган ишинг жун ва пахта саваш, эрталабдан кечгача ишлаб бир туману икки ҳазор² топасан. Бу пулга тошга ёпилган бир ман³ нон, беш серига⁴ гўшт олиб уйга қайтасан. Кечқурун эси паст хотининг вайсагани туради:

¹ Халлож — жун ва пахта чувувчи, савалаб берувчи.

² Ҳазор — майда кумуш танга, риёлга тенг. Эроннинг асосий пул бирлиги, ўн риёл — бир туман.

³ Ман — ўлчов бирлиги 3 кг. га яқин.

⁴ Сер — кичик ўлчов бирлиги.

— Боринг, пахтангизни саванг! Соч-соқолингизни манг босиб кетибди. Қўшнимиз ҳожи Алига қаранг, бир йил аввал бошини қашинга тирноғи йўқ эди, ҳозир анча одам бўлиб қолди. Хотини тунов куни, яқинда мажлисга депутат бўлсалар ойига роппа-расо юз туман оладилар, иззат-икром ҳам ҳамён қадар, деди. Сиз бўлсангиз қаро ерга киргунча пахта савайсиз. Худонинг раҳми келиб, қалпоқчангизда озроқ жун қолса ҳам катта гап.

Хотиним ҳақ эди.

Ростини айтиш керак, яқиндагина дайди итдай акиллаб юрган ҳожи Али, анча одам қаторига кириб қолди. Номи газеталарда «демократ» деб ёзиладиган бўлди, мажлисда шоҳ ва вазирлар билан ёнма-ён ўтиради, дейишади.

Бу гапларнинг ростлигини ўзим ҳам кўриб турибман. Ишларнинг ичида энг расвоси, лаънати, ифлосишим жонимга тегиб ҳам кетди. Хаёлимда оламда камоннинг овозидан ёқимсиз овоз йўқ, қўлимга саватични олсам, эшакнинг думини ушлагандай бўлам.

Бир куни хотиним билан ади-бади айтишиб туриб, схири қатъий қарорга келдим: иш-кучимни йиғиштириб қўйиб, ҳожи Али йўлидан бораман.

Худонинг ўзи хоҳлаб худди ўйлаганимдай бўлди.

Билмадим, нима сабабдандир бозорда ола тўполон бўлди. «Дўконларингни ёпинглар, мажлисга боринглар!» деб бақирешарди. Мен ўша заҳоти дўконимни ёпиб, арқонини узган эшакдай шаталоқ отиб, бақириб-чақириб кетавердим.

Шундай пайтларда бақириб-чақирганларини кўрган-эшитган эдим. Хотинимнинг таъналари ёдимга тушиб, мен ҳам нотиқ бўлиб кетдим. Марҳамат, қизиққанлар эшитаверсин!

— Ҳой виждони пок,— деб бақираман,— шавкатли эронликлар! Энди ватан йўқ! Иттифоқ!.. Фикрдошлик!.. Биродарлик!.. Сўнгги мардликни кўрсатгани йиғилинлар. Ёки номларимизни шону-шарафга буркаб, азоб-уқубатда ўламиз, ёки бу номус ва шармандаликлардан озод бўламиз. Эй худо, менга мардлик ва ғайрат ато қил!

Аммо халқ кўпда ғазабга келмаса ҳам ҳар қалай бирин-кетин дўконларини ёпиб, савдо-сотиқни тўхта-тишди. Умуман айтганда кеч кирган, одамлар ашқол-дашқолини йиғиштириб, одатдагидек бозордан егулик-ичгуликларини олиб, уйларига жўнашга ҳозирлик кўраётган эди... Нима бўлмасин, бозор ёпилиб, бир неча кун савдо-сотиқ тўхтаса, авлиё Довуднинг мақбарасига боришга бўш вақт топилади, деган умидда ўзларини қаҳвахоналарга урган дўкондор ёшларнинг бақирӣқ-чақирӣқлари кишида зўр таассурот қолдирарди...

Мен эса бутунлай ақлимдан озгандим. Наҳотки, шуларнинг ҳаммаси менинг қуруқ сафсатам натижаси бўлса, деб ўйлардим. Худди тошкўмир солинган самовардай бағиллаб қайнадим, сувларим тошди, ракетадай олов бўлиб ёниб, атрофга ҳар хил сўзлар сочдим. Айтишга айтиб қўйиб, кейин ўзим ҳам қўрқиб кетдим. Айниқса, бир гапим миямга мих бўлиб қоқилиб қолган: «Агарда шоҳ ёрдам бермаса, тахтдан ағдариб ташлаймиз!»

Дўст ва қадрдонлар аввалига мени тинчиғиш ниятида қулоғимга шивирлашди:

— Шайх Жаъфар, ёмонликни худо кўрсатмасин. Ақли-ҳушидан айрилган одамдай, нималар деб валақ-лаяпсан?— Бу бекорчи гапларга аралашини халложга ким қўйибди? Кет, ҳозироқ кет! Илоҳим ақлингни кам қилмасин!

Бе, йўл бўлсин! Шайх Жаъфарнинг қулогига панд-насихат кирмасди. Ватан ишқида куйиб-ёниб, говур тўполонни кучайтириб шу қадар қаттиқ бақирдики, мороженое ва Шимрон бодрингини сотаётганларнинг овози тамоман эшитилмай қолди. Мана ниҳоят бозордаги бекорчи, қаланғи-қасанғи, тентаклар ўртасида, хаёлимизда бамисоли бир қўмондондай, бошлиқдай, худди темирчи Ковадай (у ҳақда ўғлим Ҳасан мактабда ўқиб келиб, кечқурунлари менга айтиб берарди) ёки аниқроғи, маст туядай тўғри мажлисга кетяпмиз. Йўл-йўлакай бизларга яна одамлар қўшилиб, мингтача бўлиб қолдик.

Мажлис олдига бориб тўхтадик: соқчи йўлимизни тўсиб, ичкарига ўтказмади. Соқчини пўписа-сўкиш билан қўрқитмоқчи бўлган эдик, қарасак, ошнамиз — биздайларни кўравериб пишиб кетган туллак экан. Куч ва ялиниб-ёлборишлар ҳам иш бермади, турк экан. Демак, ҳазилни ҳам билмайди, тилимизга тушунмайди ҳам. Унинг устига белида гир айлана ўқ, кўриниши ҳам унча-мунча нарсага парво қилмайман, дер эди. Шунинг учун мен йиғилганларга шундай нутқ билан мурожаат қилдим:

— Халойиқ, қонунни ҳурмат қилиш керак. Бир вакил сайлаб, мажлис депутатлари олдига киритайлик. У, фалончи одам арз баён қилгани юз мингта одам билан келди, деб уларга хабар етказсин. Менинг номимдан: «Бугун шижоатли ва олиҳиммат халқ депутатлари ўз вазифаларини бажаришга мажбурдилар. Халқ ўз ҳаётини қурбон қилиш истаги билан ёняпти. Оқибати нима бўлишини мен бўйнимга ололмаيمان», десин.

Ўша заҳоти олдимда мажлис мулозимига ўхшаган ёшгина сайид пайдо бўлди. Бошидаги салла тагидан бир тутам сочи чиқиб турибди.

— Мен етказаман,— деди-ю, ғойиб бўлди.

Орадан бир неча минут ўтмай, мажлисдан одам чиқиб: «Олий ҳазратлари жаноби шайх Жаъфарни» ичкарига таклиф қилди.

Мен виқор билан мағрур қадам ташлаб ичкарига йўл олар эканман, ўзимча ўйлардим: «Биронта ақли расо киши: «Нимани истайсиз? Мақсадингиз нима?»— деб сўраб қолса, худога маъқул тушиши учун нима десам бўлади?» Менга йўл кўрсатиб, бошлаб кетаётган одамдан: «Биродар, бугунги бўлиб ўтган воқеаларнинг асл боиси нима? Нега бозорлар ёпилди? Ўзи нима гап?» деб сўрашга улгурмай, ўзимни депутатлар доирасида кўрдим. Шошганимдан бир оёғимдаги чориқни ечиб, бир оёғимдагини ечмай ичкари кириб бораверибман.

Аввало кўзимга ташланган нарса — фоколлар¹ бўлди, уларни худонинг ўзи ёрлақасин! Курсиларда виқор билан қатор ўтиришибди, худди намоздагидай. Тасбеҳнинг донаси дейсиз! Унда-бунда, яккам-дуккам бамисоли энг йирик тасбеҳ доналаридай охундларнинг аммомаси ва мандили² кўринади. Худди меҳробга ўхшаган жойда қўлларида қалам-давог оқсоқоллар ва мирзолар ўтиришарди. Улар қиёмат куни савоб ва гуноҳларни ёзадиган фаришталардай оқ қоғозларга бир нарсаларни тез ёзиб олишарди. Менга биринчи қатордаги курсида ўтирган фокол мурожаат қилди:

— Ҳазрати олийлари,— деди у,— шайх Жаъфар! Ҳукумат халқ талабини қондириш учун шошилиг учун жиддий чоралар кўрди. Шубҳасиз умид билдириш

¹ Фокол — асли французча сўз бўлиб, бу ерда европача кийинган башанг эронлик назарда тутилади.

² Аммома — салла; мандил — саллача.

мумкинки, кўрилган чоралар ўз натижасини беради. Мен халқнинг ҳақ-ҳуқуқларини тўла-тўкис билган сиз олиҳазратларидан сўрайман, халқни тинчитсангиз, менинг номимдан, ҳамма истаклари иложи борича амалга оширилажагини айтсангиз.

Ундан кейин бошқалари ҳам мужмал, чалкаш, жимжимадор гаплар қилишди. Бирдан-бир англаган нарсам шу бўлдики, оқ соқолли фокол садри аъзам, қолганлари эса, демократлар, либераллар ва шунга ўхшаш палидларнинг бошлиқлари экан.

Шундай қилиб мен мажлисдан катта нутқ сўзлаш, ҳозир эшитган гапларимни айтиб бериш иштиёқида чиқдим. Қарасам, ҳеч зог йўқ. Мазмуни баҳодир ва муруватли миллат ўз ҳуқуқларимизни ҳимоя қилиш учун етарли иш қилдик, деб ўйлаган бўлса керак, иш-ишларига кетиб қолишибди. Фақат хўроз орқасидан эргашиб юрадиган товуқлардай орқамдан эргашиб юрган бозор гадойларигина уч ошиқ ўйнаш мақсадида майдонда қолишибди. Улар менга қайрилиб қарашмади ҳам. Бундан бир неча минут муқаддам одамлар шу ерда: «Яшасин, шайх Жаъфар!» деб бақаришганига ишониш қийин эди.

Бутун бўлиб ўтган воқеаларни тезроқ хотинимга етказиш мақсадида бошимни ҳам қилганча уй томон юрдим. Йўлда кета туриб майдон бурчидаги қаҳвахона эшигида шайх Жаъфар оға номидан вакил бўлиб мажлисга кирган навқирон Сайид аммомийсини орқароқ суриб, талтайиб чой ичиб ўтирибди. Худди бундан бир неча минут бурунгина у ҳукумат билан шавкатли, олиҳиммат Эрон халқи ўртасида воситачи бўлмагандай эди.

Ўзимга ўзим гапириб, ўй сурардим: «Сиёсатдон бўлиб олган бўлсам-да, кечқурун бола-чақам оч қоладиган бўлди...»

Қилган қаҳрамонликларим ҳақидаги хабар ўзимдан олдин уйга етиб келган экан. Эшикни очишга ҳам улгурмадим, Ҳасаннинг онаси кулиб қарши олиб шаънимизга беҳисоб мақтовлар ёғдирди.

— Офарин! Офарин! Мана энди одам бўлдингиз. Кеча сизга бировнинг қайрилиб қарагиси ҳам келмасди, мана бугун шоҳга ҳам, садри аъзамга ҳам ўзингизнинг ким эканлигингизни кўрсатиб қўйдингиз. Одамларнинг гапича, армия ва гвардия билан бирга юрганмишсиз. Суханбозлик қилиб, булбулдай сайрабсиз. Садри аъзам сизни ўпгани ростми? Жуда соз. Минг-минг офарин! Ҳожи Али кўролмай ёрилиб ўлсин.

Хулласи калом, хотинимнинг хаёлида эри афсонавий Рустам эди.

Мен кеккайганимча жавоб бердим:

— Ҳа, ниҳоят, халқ ўз бошлиғига эга бўлади. Миллатнинг орзу-умидларини рўёбга чиқариш лозим...— Мажлисдан чиқиб халққа айтолмаган гапларимни ўзим эшитганимдан минг баттар чалкаш ва ноаниқ қилиб хотинимга айтиб бердим.

Эртасига чиққан барча марказий газеталар кечаги воқеалар шарҳи билан тўла эди. Менинг «миллий ҳиссиёт»ни уйғотиш ниятида қилган жонбозлигим ва шижоатимни ёзишган эди. Айниқса «Ҳақиқати Шашаоний» бу бобда кўп хизмат қилган эди. Ҳасаний бу газетанинг бош мақоласини ҳижжалаб ўқиб берган эди, менда шундай ёд бўлиб қолди.

«Пахта — ўсимлик, темир — руда, аммо Жаъфар — пахта савовчи, Кова — темирчи бўлса ҳам, ҳар иккиси — жавоҳирдир, бири қимматбаҳо тош, иккинчиси чамандаги гулдир, ҳар иккиси ҳам Эроннинг содиқ фарзандлари, унинг мустақиллиги ва озодлигини ҳимоя қилувчилардир».

Бир одам келиб, ўзини «мухбир» деб атади. «Интервью олмоқчиман», деди. Билмадим уни қандай пашша чаққан экан, етти ухлаб тушимга кирмаган алламабалоларни сўраб-суриштирди. Ундан кейин «расмингни оламан» деб бир фаранг келди. Хотиним юзига қараб шарақлатиб эшикни ёпди-да, биз эронликларга бундай ҳавойи енгилтақлар билан ошна-оғайнигарчилик қилиш ярашмайди, деди.

Сиёсатдон бўлиб қолганимнинг яна иккинчи бир аломати шундан иборатки, шу кундан газета дегани уйимга ёмғирдай ёғаверди. Худди эшагимга хира пашшалар ёпишгандай. Оламда бизнинг муборак номимизга тақалмаган биронта баландпарвоз сўз қолмади: «Ҳақиқий халқ раҳбари», «Ватан ва ватанпарварларнинг падари бузруквори», «Замонамиз Афлотуни», «Давр Арастуси», — хуллас ҳамма лақаблар берилди. Минг афсуски, хотиним бу гапларнинг ҳаммасини яхши англаб, тушуна олмасди, бўйнимга олай, ўзим ҳам савия масаласида хотинимдан баландроқ эмасдим.

Пешинга яқин унча-мунча одам эмас, ҳожи Алининг ўзи ташриф буюриб қолди.

— Сиз билан, ҳалиги айтганларидай, самимий суҳбатлашмоқчиман, — деди у.

— Бажону дил, хизматингизга тайёрман, — деб чилимни янгиладим.

Ҳожи Али чилим чекиб, қош чимирганча гап бошлади:

— Мазмуни, биродар, «Чиллаки чиллакини кўриб, чумак уради», — деганларидек менинг касалим сенга ҳам юққанга ўхшайди. Офарин, минг бор хурсандман. Касбдош кишилар бир-бирларига кўпда меҳрибон бўлмасалар ҳам, аммо ақлли одам бундай пастликдан юқори туриши лозим. Суҳбатлашгани келганимдан мақсад шундан иборат. Демак, кеча сен ўзга-

лар юз йилда ҳам ўта олмайдиган йўлни бир ҳатлаб ўтдинг. Ҳозир кўча ва бозордаги барча одамлар оғзида сенинг номинг. Лекин ҳарна бўлганда ҳам, бу йўл сенга нотаниш, сиёсат майдонида бизлар сени, биродар, ҳали анчагина турткилаймиз. Мен сенга шуни таклиф қилмоқчиман: ногаҳоний тўнтаришлар тўла сиёсати ҳарбда қўлни-қўлга бериб бир-биримизни қўллаб-қўлтиқлайлик. «Битта аскар қўшин бўлмас», дейишади-ку, бу мақол, айниқса, сиёсати ҳарбда жонбозлик қилаётганларга тааллуқлидир, бутун ҳокимиятни бир гуруҳ сиёсатдонлар ўз қўлларига олиб олганлар, ҳеч кимни ўзларига яқин йўлатмайдилар, жанг майдонида янги талабгор пайдо бўлмаслигига қаттиқ ҳаракат қиладилар. Сен ўз кўнглингда бугунги муваффақиятим билан жуда юқорилаб кетдим, депутатлар, вазирлар қошигача етиб бордим — тамом вассалом, энди нонни ёғ билан еявераман, деб ўйлаяпсан! Йўқ, биродар, овора бўласан! Эртагаёқ бошингга туҳмат ва ҳақорат тошлари ёғади. Энг кичкинаси — ўз уйингда ўз хотинингдан лаънат эшитасан, ўзингни ўзинг ўлдиришга жазм қилиб қоласан.

Ҳожи Али гапдан тўхтаб, чилимни шундай қаттиқ тортдики, сувлари варақлаб тошиб, бурнидан бурқсиб тутун чиқди.

Ҳожи Алининг гаплари менга жуда равшан бўлмаса ҳам, суҳбатдошимнинг ўта кетган айёр ва муттаҳам эканини яхши билганим учун, дарров унга сафдош бўлиб ола қолдим. Шунга келишдик: мен бозордан депутатликка ҳожи Али ўтишига жоним борича ҳаракат қиламан, у бўлса, менга сиёсат бобида чин кўнглидан ҳалол оталик қилади. Шу заҳотиёқ ҳожи Али менга бир қанча йўл-йўриқлар кўрсатди, ўзининг айтишича, бу билан у мени сиёсат шотисининг биринчи поясига оёқ қўйдирган эмиш.

Чилим ўти сўнғач, суҳбатдан мамнун бўлган ҳожи Али сўради:

— Навбатдаги сессия қачон ва қаерда ўтар экан?

Ҳали мен «сессия» деган сўзни эшитмаган эдим, шунинг учун тамшаниб қолдим. У шайтон менинг бе-хабарлигимни дарров пайқади.

— Бу сўзнинг маънисини билмайсанми? Унда эшит! Худди заргарлар ўз тилларига эга бўлганлари-дек, сиёсатдонлар ҳам алоҳида лаҳжада гапирадилар. Бу тилни ўрганиб олгин. Бу жуда зарур. «Сессия» дегани суҳбат. Оддий одамлар бир-бирларидан «Энди қачон кўришамиз?» деб сўрашади, сиёсатдонлар эса «Навбатдаги сессия қачон?» дейишади.

Кейинчалик ҳожи Али ҳар бир «сессия»да менга шу тилни ўргатиб борди.

Ҳожи Али кетгач, мен виқор билан хотинимга «менинг сессиям бор» деб, у бечорани ҳайрону лол қолдирганча оламда нима гаплар бўлаётганидан хабар топиш учун бозор томон югурдим. Бозордаги боққол-моққолларнинг салом беришидан шуҳратим маҳаллақўй ва бозорга роса тарқаганини дарров сездим. Демак ўн-ўн беш кун муддат билан қарзга нарса олсам бўлади. «Яшасин шайх Жаъфар! — деган қийқириқ келди ичимдан. — Пахта савовчи — эрон халқининг раҳбари, замонанинг Коваси».

Йўл-йўлакай ҳамма менга лаганбардорлик ва хушомадгўйлик қилар, ҳар бири ўзига қилинаётган ноҳақликлар ҳақида менга айтишни фарз деб биларди. Мен бамисоли қонуншунос, маҳалла қозиси ёки оқсоқоли эдим. Ёдимда, қандайдир ас-Салтана деган киши биттасини уйдан ҳайдаб чиқариб, ҳовли-жой, мол-мулкни босиб олибди, бир диндор одам бировнинг чиройли хотинини қўйдириб, кейин ўзига никоҳ ўқитиб халпаи ҳалол хотин қилиб олибди.

Қисқа қилиб айтганда, бозорга етмасимданоқ, бой-бадавлат ва диндор одамларнинг камида юз йиллик ўзаро шикоят-даъволарини билиб олдим. Қумдай бе-ҳисоб қасам ичишим, бераётган ваъда ва далдаларим эвазига беҳад дуо олардим: «Худо саломат сақлаб, ишингиз кушойиш топсин!», «Илоҳим қасд қилганлар паст бўлсин, дастингиз дароз бўлсин!» Ана шунда мен сиёсатдон киши соқолининг учи Ануширвони одил адолат занжирининг учидек азондан шом номозигача айбловчи ва айбланувчилар қўлида эканини, сиёсатдоннинг уйи султоннинг отхонасига ўхшаган бўлиши лозимлигини, у ҳар хил ўғри, мутғаҳам, товламачи, киссавур ва қотилларнинг йиғин жойи бўлишлигини англадим. Калламга келган иккинчи бир фикр шуки: кишига ҳазрати Хизрнинг умрича узун умр берилган тақдирда ҳам, бу шикояти даъволардан биронтасини охиригача етказиб ҳал қила олмас эди.

Одамлар билан гаплаша-гаплаша бозоримга етиб бордим. Ичимдан жуда мағрурланиб кетаётган бўлсам ҳам, тошимдан шайх Жаъфарнинг қовоғи солиқ чеҳрасига иложи борича мулойимлик, табассум, меҳрибонлик туйғуларини беришга интилардим, албатта. Бу ширин муомаламни кўрсангиз, камида эллик йиллик мулла бўлса керак, дердингиз. «Қандай янгиликлар бор, шайх ҳазратим?» — деб сўрашарди. Эрон ва бошқа мамлакатлар министрликларининг барча сирасорини бамисоли уйимдаги сандиққа қамаб олгандай, қисқа, дудмал жавоб берардим: «Худо раҳмдил», «Унчалик ёмон эмас», «Яхши ният ёрти мол», «Аҳвол ниҳоятда нозик», «Чамамда — кризис» ва ҳоказо, ва ҳоказо. Ўрни бўлса-бўлмаса, бу гапларимга ҳожи Алидан олаётган сиёсий сабоқда ўрганган сўзларимдан кўплаб қўшиб қўярдим.

Дўконим олдига бориб ўйга толиб қолдим: «Энди

нима қилсам экан?» Киссада бир чақа ҳам йўқ, қу-
қуруқ! Дўкондорларнинг салом-алиги ва тавозесига
қараганда, у-бу нарсани қарзга олиш мумкин эди-ку,
аммо, қарзга олинган нон томоққа тиқилади, деган
гап бор. «Қани отам,— дедим ўзимга-ўзим,— тирик-
чилик ташвишини ҳам қилиб қўяйлик, тарвуз ширин
бўлгани билан барибир сув-да». Мени ҳаммасидан
ҳам қийнаётган нарса Ҳасанийнинг мактабига тўла-
надиган ойлик пул эди. Ҳар ойнинг бошида осмондан
бошимга бу шайтон васвасаси ёғиб, таъбимни қорон-
ғи қиларди. Неча маротаба мактабнинг баҳридан ўтиб,
Ҳасанийни ҳатто халложга шогирдликка ҳам бериб
кўрдим. Аммо ўша куниёқ эшигим тақиллаб, мактаб
мудирининг калласи кўринади.

У менга шундай оят ва ҳадисларни ўқиб, шундай
сўзамоллик қиладики, агар келаси ойнинг бошида ден-
гизнинг тубидан бўлса ҳам навбатдаги беш қирон
пулни амаллаб топмасам, шаксиз ибн Мулжом, Санъ-
он ибн Анс, Шамр иб Зиил Жавшанлардан ҳам беш-
баттар кофир ва манфур киши бўлиб кетишим аниқ
бўлиб қолади.

Шайтон қулоғимга «Дўконингга кириб, ишингни
бошла», деб шивирларди. «Ҳунармандлик, ҳозирги
ҳурмат-эътиборим ва вазиятимга зид эмас. Пайғам-
барнинг ўзлари ҳам боғбонлик қилганлар», дердим
ўзимга-ўзим. Аммо ҳстинимнинг камончанинг овози-
дан ҳам бешбаттар ғинғиллаган овозини ўйласам соч-
ларим тик бўлиб, оёқ-қўлим бўшашиб кетарди...

— Ассалому алайкум,— деган овоз эшитилди тў-
сатдан. Уйларим бўлинди.

Ўгирилиб қарасам, қаршимда вужудининг ҳар бир
аъзосига пружина ўрнатилганга ўхшаган сертавозе
бир одам турибди. Бу одамнинг ҳар бир аъзоси бара-
варига салом бериш ва хушомад қилиш учун мана

ҳозир бўгин-бўгинидан ажралиб кетишга тайёрдай эди. Тили «камина бир умрлик қулингиз» деса, кўзи «каминаи камтаринингиз» дер; бўйни эса эгилиб, яна тик бўлиб «остонангиз остидаги хизматкорингизман», дерди. Худди Дажжолдай баданининг барча мўйи, танасининг ҳар бир парчаси, ҳаммасини йиғиб келганда бир пулга қиммат, хушомад қилиш учун ўз тилига эгадай эди. У кўнглимни овлаш учун роса мақтов сўзлари айтди. Аввалига мен учун дуо қилди, кейин фаррошим — остонамнинг қули, сўнг эшигим остида ётган итим бўлди. Аввалига менга юз йил умр тилади, кейин барибир халифа ҳисобидан иноят қилаётгани учун юз йилни минг йилга айлантирди. Азиз-авлиёларга сиғинаётгандай ҳадеб дуо қиларди. Оғиз очиргани кўймас, гирдикапалак бўлиб соқолимдан ушлар, қўлларимни сиқиб кўксидан кўзига олиб бориб сурар, кўзидан бошига олиб чиқар, тиржайганча бошини лиқиллатиб, ўзим, болаларим, болаларимнинг болалари, отам, бобом, бобокалоним ҳақиға тинмай дуо қиларди. Дод деб юборишимга оз қолди. Уйга югурдим, дуо-гўйим бир қадам орқада қолмайди: атрофимда гирдикапалак, боласидан айрилиб қолган қанжиққа ўхшайди, тиржаяди, тинмай гинғиллайди...

Зўрға уйга етиб олиб, эшикни очиб уйга кирдим, худога шукур қутулдим, деб ўйладим. Қаёқда дейсиз! Қарасам, орқамдан уйга кириб, эшикни бамайлихотир қулфлаб қўйди.

— Ҳаҳ, худога шукур,— деди у.— Энди хотиржам бир-икки оғиз гаплашиб олсак бўлади.

— Ўзи нима гап?— ҳайрон бўлган эдим, мени ўз ҳолимга қўйиб, муқаддимасиз-несиз Хоқон ас-Салтанна хонадонининг заковати; самимий дил соҳиби эканликларини мақтаб кетди. Лаблари тегирмон тошидан ҳам тез айланиб, мақтов сўзлари ундай сепиларди.

«Эҳтимол, — деб фикр юритдим, — хушомад шайтони миясига кириб олганмикан. Ҳа энди менга хушомад қилаётганининг ҳам сабаби бор эди. Аммо худотаоло Хоқон ас-Салтананинг дарвозасини очадими, ёпадими менга нима дахли бор. Менга қолса бир умр ёпмасин». Лекин мен ҳали ўйимнинг охирига етмасимданоқ келган одам Хоқон ас-Салтанани у ёққа қолдириб, ҳозирги вазири аъзамимиз Форуғ ад-Давлага ўсма-тасма қўйиб кетди. Бу сафар унинг тегирмони мақтов ва хушомад сўзлари ўрнига қабоҳат ва ланнат унини чиқара бошлади. Бас, шу нарса маълум бўлдики, бу одам хушомадни қандай қойил қилса, сўкишни ҳам шундай қийиб ташлар экан. Бадбахт Форуғ ад-Давла жирканч, номуссиз, бузуқ одамга айланди: унга чалпилмаган биронта иллат қолмади. Худди бу одам Форуғ ад-Давла ва унинг оила аъзолари ҳаётида бўлиб ўтган энг сирли воқеаларнинг шоҳиди бўлгандай, уларнинг таржимаи ҳоли ипидан-игна-сигача чўнтагида эди. У нималарни гапирмади дейсиз! Ниҳоят чидаб туролмай бақриб бердим:

— Азизим, намунча валақлайсан? Икки соатдан бери бўлмағур гаплар билан миямни қоқиб қўлимга бердинг. Сенга нима керак ўзи, тушунолмаяпман. Бу гапларни кимга гапиряпсан? Мендан нима истайсан, нима? Бир мақсадинг бўлса, очикроқ айт, бўлмаса, худо ҳаққи, пайғамбар ҳаққи, мени тинч қўй! Биз сени оллоҳга топширгандай сен ҳам бизни оллоҳга топшириб, йўлингга кетавер.

У валақлаган тоқатим тоқ бўлиб, хунобим роса ошганини, ҳозир поқ этиб ёрилиб кетишим мумкинлигини сизди шекилли, истехзоли кулиб, яна гап бошлади:

— Худо кўрсатмасин, илоҳим бу қулингиз сизнинг чарчашингизга сабабкор бўлмасин. Худо ҳаққи,

сизга эътиқодим жуда баланд. Аммо қандай қилиб ўз бурчимни адо этишни билолмаяпман... Албатта, сиз жанобларининг бу ожиз қулингизни Хоқон ас-Салтана олдида оқлашингизга ишончим комил. У кишининг сизга ҳурмати жуда катта... Очиғини айтганда, ҳурмат у ёқда турсин, сизга нисбатан эътиқодлари ҳам баланд. Мен бўлсам сизни ҳурматлаш борасида ўз бурчимни бажаряпман, холос. Кўряпсизки, сиздан хушомадни ҳам, мақтовни ҳам аямаяпман. Хоқон ас-Салтана садри аъзам бўлганларида, улар ҳам худди шундай сиздан қарзларини узадилар. Мен сиз ҳақингизда у кишига: оға шайх Жаъфар ҳар бир тўгарак ва йиғинда сизни мақтаяптилар, деб қўйдим. Энди у киши сиз билан ҳамкорликда тезда зулмни анави лангнати, ватанфуруш, Форуғ ад-Давлани илдиз-пилдизи билан суғуриб ташлаш умидида яшаяптилар. Хоқон ас-Салтана ўз дўстларини унутиб қўядиган кишилардан эмаслар, Форуғ ад-Давла сингари ўз тарафдорларини алдамайдилар. Форуғ ад-Давла садри аъзам бўлиши учун қанча ёрдамлар қилганимни ўзингиз яхши билсангиз керак. Садри-аъзам бўлиб олгандан кейин умрида исми шарифимни ҳам эшитмагандай юзини тескари бурди олди, мендан кўра итга кўпроқ эътибор беради. Йўқ, Хоқон ас-Салтана одил одамлар. Улар яхшилиқни унутмайдилар. Мана улар сарфу харажат учун зудлик билан сизга хамир учидан патир юбордилар. Кейин яна узлуксиз оз-оздан юбориб турадилар. Жанобларидан умидлари катта:

Мен ақли ҳушимни йиғиб олгунимча қўлимда бир ҳамён пул қолдириб нотаниш киши ғойиб бўлди.

Калламда ҳамма нарса чалкашиб кетди. Асли муддао нима? Бу айлантиришларнинг боиси нимада? Ҳалиги нотаниш гапирган гапларнинг шошмай маъзини чаққач, ақлим сал ўзига келиб қолди. Демак,

Хоқон ас-Салтана Форуғ ад-Давлани чалиб йиқитмоқчи, оламда биз борлигимизни эшитиб, рақибини ер тишлатиш учун бизни ёрдамга олмоқчи. Худога шукур, ниҳоят, гапини тагига тушуниб етдим!

Қўлимдаги ҳамён ерга тушиб, икки ҳазорлик ўнлаб туман тангалар ҳовли сатҳига ётқизилган гиштда жаранглаб сочилиб кетганда табассумим қаҳқаҳага айланди. Дум-думалоқ тангачалар худди орқаларидан ит қуваётган жўжалардек ҳамма ёққа юмалаб кетишди. Мана шундай нозик онда эшик очилди, эй худоей! — остонада ҳожи Али турарди.

Тангаларга кўз югуртиб, лабини чўччайтириб деди:

— Эҳ-эҳ-эҳ, маҳалламизда эсаётган шамол эски нахталарни саваганда чиқадиган чиқитлар ўрнига уйингизга хазинадан қўйма олтин учуриб олиб келяпти шекилли. Илоҳим, хайрли бўлсин! Жаброилнинг босиқ овози савағичнинг чувиллаган овозидан қулоққа ёқимли эшитилади. Бошга ташвиш бўлган дўкон ва савағичнинг ташлаган бўлсанг керакки, оёқларинг остида бекорчи пуллар сочилиб ётибди?

Ҳожи Алини жеркиб ташламоқчи бўлдимۇ бир-биримизга оға-инидек қўл беришиб қўйганимиз ёдимга тушиб қолди, қолаверса, очигини айтганда, ўрни келганда ҳожи Алига бир мақтаниб қўйгим ҳам келиб кетди. Бўлган воқеани иложи борича тўлиқроқ қилиб завқ билан айтиб бердим-да, охирида сўрадим:

— Қани, бунга нима дейсиз! Ўртамизда ҳеч нарса сир бўлмасин.

Ҳожи Али бошини лиқиллатиб қўйди.

— Дуруст-дуруст. Демак, ишларинг юришиб кетибди, — бошламасига Хоқон ас-Салтана одамидан пул юборибди. Аммо бир нарсани сенга айтиб қўйиш ёдимдан кўтарилган экан. Бироқ кўнглингга келмасин,

Ўзингнинг калланг бор, билганингни қил, фақат биродар сифатида айтиб қўйиш бурчим.

«Шу пулдан бир неча туманини илиб кетмоқчи, гап билан менинг бошимни айлантarmoқчи», деб ўйлаган эдим, йўқ, бошқа гап чиқиб қолди.

— Оғайи шайх Жаъфар! Шунини билиб қўйки, — деди ҳожи Али, — ҳамма ишга ҳам сармоя лозим бўлади. Мисол учун кўча бошида бодироқ сотиб ўтирадиган Раҳим кўрдан тортиб, ҳожи Ҳасайн жаноби Аниаз-Зарбгача¹ пулни муомалага солишдан аввал сармоя йиғишган. Сиёсатдонликда ҳам сармоя лозим.

— Бошқача қилиб айтганда, — деб ҳожи Алининг гапини бўлдим, — савод бўлиши лозимми?

— Сиёсатдонга саводнинг нима ҳожати бор, — деб кулди у, — ахир, сиёсатдонлар мактаб очишмайди-ку.

— Бўлмаса, тажриба ва уқув лозим демоқчими-сиз?

— Эй, худо отангни раҳмат қилсин. Сиёсатдонга илму-фаннинг нима кераги бор, ахир сен саррештанавис² бўлмоқчи эмассан-ку.

— Нима демоқчисиз, ўзингиз... Ёки сиёсатдон Макка, Карбало, Машҳад каби зиёратгоҳ жойларда бўлиши лозимми?

— Йўқ, сиёсатдон — туякаш ҳам, сарбон ҳам эмас. Мен бутунлай бошқа нарсани назарда тутяпман: яхшиларнинг биллурдан софлигини айтяпман. Сиёсатдон биллурдек соф бўлиши лозим. Илм, ҳаёт тажрибаси, диндорлик — ҳаммаси ҳавоий гаплар. Сиёсатдон учун биллурдек софлик, дўкондор учун сармоядай зарурдир. Мана гап қайда.

¹ А м и н а з-З а р б — XX аср бошларидаги Техрондаги миллионер.

² С а р р е ш т а н а в и с — Қожор тузумидаги майда амалдор унвони.

— Соф бўлиш, яъни ўзганинг жуфти ҳалолига кўз олайтирмаслик, бировнинг боласини йўлдан урмаслик демак-да.

— Эй, танбур чалаётган эканман-да, сиз айтган нарсаларнинг биллурдек софликка қандай алоқаси бор. Софлик — бу пора олмаслик. Сиёсатдон бу пора олмовчи киши.

— Сиз мулла ва мужтаҳидларга бериладиган хизмат ҳақини назарда тутяпсизми?

— Балли, балли. Аввалги замонларда камбағаллар амалдорларга, бой-бадавлат кишиларга, шайх ва муллаларга пора беришарди, конституция қабул қилингандан бери ҳаммаси ўзгариб кетди. Эндиликда хонлар, вазир ва ҳокимлар ўзлари пора беришади.

— Пора қашшоқ ва бечораларга бир садақа ўрнида берилар экан, нега энди олиб бўлмас экан?— сўрадим мен ҳайрон бўлиб.— Бунинг нимаси гуноҳ?

— Садақа худо йўлига берилади, пора бўлса, бутунлай бошқа нарса. Авваллари кимда-ким ёғлиқроқ иш оламан деса, шоҳгами, садри-аъзамгами бир-икки минг туман берса, иши битиб кетаверар эди. Энди бошқача бўлиб қолди. Ўша икки минг туманни эллик тумандан қилиб бўлади, ўттиз-қирқта сиёсатдоннинг оғзини мойлайди-да, кўнгли истаган ёғлиқ жойни олаверади. Ўша сен кўрган сиёсатдонларнинг бирдан-бир тапшиши олиб-сотарлик.

— Демак, сиз сиёсатдон пора олиши керак эмас, демоқчимисиз?— қайта сўрадим.

— Ҳа, балли. Бошламасига пора олмаслик — тилсимотга тўғри йўл топишдир. Масалан, кечаси юришга рухсатноманг бўлмаса, чорраҳада маҳкам ушлаб олишади. Худди шунингдек порахўр бўлсанг, сиёсатга

яқинлаштиришмайди. Аммо ўрнашиб илдиз отиб олганингдан кейин бошқа гап, ўзинг чорраҳада турадиган бўлиб қоласан. Қоровулга эса, рухсатноманинг ҳожати йўқ. Ушанда ҳам ўзингга эҳтиёт бўл, пора-хўрлигингни бировга билдириб қўйма. Хотининг, бола-чақангдан ҳам яшир. Мана шундай аста-секин сиёсий бошлиқ даражасигача кўтариласан. Бу даражага чиқиб олгач, ҳеч ким айёрлик, доғулилик қилиб панд беролмайди, ахир сиёсатдон бўлишдан аввал охунд, мулла ёки сайид бўлмаганми. Инсон учун энг оғир ҳийлайи найранг шуки, порани олгину ҳидини чиқармагин, токи ҳеч ким сезмасин.

Ҳожи Алининг гаплари миямга қўрғошиндай ўрнашиб қолди.

«Ҳа, тумшугимдан илиндим!— деб ўйлардим мен, Эҳтимол шаҳарга, шайх Жаъфар сувдан чиқиб кўзини артишга улгурмаёқ қўлини порага узатяпти, деган дув-дув гап тарқаб кетдими. Қип-қизил аҳмоқсан, оға шайх Жаъфар! Энди хилват кўчаларда: «Беш сўмдан оларкан», деб гийбатингни қилмайдиган дўстинг ҳам, душманинг ҳам қолмади. Шунча қийинчиликлар билан орттирилган обрўни арзимаган чақага тушириб қўймаслик учун нима қилсам бўларкин».

Уйдан чиқиб мажлис томон йўл олдим. Яқин борсам, говур-тўполон, одамлар бақирган-чақирган, қулогимга шу сўзлар чалинди: «сотқинлик», «қамоқ», «суд». Демак яна сиёсий тўполон бошланиб, ҳаяжон кучайибди. Мени ўраб олишди, халойиқ мен билан кўришар экан: «Шайх Жаъфар нутқ сўзламоқчилар!» деган овозлар эшитилди. Мен ўзимни йиғиб олишга улгурмай, кўтариб курси устига чиқариб қўйишди. Ҳамманинг оғзи ланг очилган, кўзлар бақрайган, қулоқлар динг. Оға шайх Жаъфар сотқинлардан қандай ўч олар экан?!

Мен, албатта, бошламасига ҳожи Алидан ўрганиб олганим сўзларимдан етти-саккизини қотириб айтиб ташладим: кейин «ватанфурушларга» бир неча ёрқин ифодали сўзларни ёпиштириб, уларни «халқ газаби ва қаҳридан» қўрқитиб, истеҳзоли кулиб, шундай дедим:

— Сизларга янги бўлиб ўтган воқеани айтиб бермоқчиман. Мени ҳам бошқа халқ қарғишига учраганлар қаторига қўшишмоқчи. Бироқ янглишишади! Биз бундай ҳамёнчаларни жуда кўп кўрганмиз, агарда зўрлаб беришмоқчи бўлган юз минг туман ўрнига беш юз минг туман берганларида ҳам барибир бизни яхшилар ва ватанпарварлар йўлидан қайтара олишмайди.

Худди шу ерга келганимда нотикларга одат бўлганидай, улар сўзамолликларини кўрсатмоқчи, энг чиройли сўзларини айтмоқчи бўлганларида шундай қиладилар, европаликларнинг ватанпарварликлари ҳақида икки оғиз сўз қистирмоқчи бўлдим, бахтга қарши, шу топда калламга ҳеч нарса келмади. Мазмуни ҳали нотикликнинг ўзимдан сўз қўшиб гапирадиган даражасига кўтарилмаганман шекилли. Шунинг учун бу ниятимдан қайтиб, Хоқонас-Салтана юборган ҳамённи ёнимдан чиқариб, у ҳақда гапирдим, хаёлимга келиб қолган бир бемаза шеърни ҳам ўқиб юбордим. Чапак тўхтагандан кейин оломон ўртасида жон-жаҳди билан чапак чалиб турган дўкондаги шогирд болам Ҳошимийни олдимга чақирдим.

— Мана бу ҳамённи олиб, эгасига элтиб бер. Унга фалончи: «Ватанпарвар бундай паст ишлар билан шуғулланмайди», дедилар дегин.

Хайрон бўлиб қолган Ҳошимий қаёққа, кимга деб суриштирмоқчи бўлган эди, атрофни бақир-қийқи-

риқ босди: «Яшасин шайх Жаъфар!», «Яшасин халқимизниг ҳалоллиги!» Ҳазрати Аббос¹ кўзини очган кўрдай ҳамма мени ўраб олди. Узимга келиб кўзимни очсам, ҳамма тарқаб кетиб, битта ўзим сўшпайиб туриб қолибман.

Ҳаяжондан бошим лўқиллаб оғрирди.

Бир трубка чекиб олай, деб қўлимни чўнтагимга тиқсам, тиқилинчда (эсдалик учун бўлса керак) трубка-камни, тамаки халта ва бўлак майда-чуйда нарсаларимни ҳали ҳам қулоғимда «Яшасин» деган овозлари жаранглаб турган шоввозлар олиб кетиб қолишибди. Ҳаммасидан ҳам Хоқонас-Салтананинг ҳамёнидан олганим йўқ, йўқ, ўзи чўнтагимга тушиб қолган икки-уч танганинг йўқолганига хафа бўлдим. Уларга бир тамадди қилиб олмоқчи эдим.

Тўсатдан эшитилган овоз хаёлимни бўлиб юборди. Бу овозни эшитиб қалтираб кетдим.

Қаршимда Хоқонас-Салтанадан пул олиб келган киши турар эди. Уни болахонадор қилиб бошлаб сўкмоқчи, ватанпарварлигимни кўрсатиб қўймоқчи бўлиб атрофга қарасам ҳеч зоғ қолмабди, демак, ҳозир ватанпарварлик кўрсатишнинг ўрни йўқ, сиёсий тилда айтганда, «ватанпарварлик пафоси бу ерда жоиз эмас». Ундан ташқари қаршимда турган одам мени бир оғиз гапиртириб қўймасди ҳам. У худди кечагидай аллақачон хаचирини хушомад янчиб чиқарадиган тегирмон тошига қўшган эди. Аввал бир дам нафас олмай узундан-узоқ салом берди. Хоқонас-Салтананинг дуойи-саломини топширди, кейин хушомадга ўтди:

¹ Ҳазрати Аббос — Авлиё Аббос, Ҳасан ва Ҳусайннинг амакиваччаси, Карбало олдидаги жангда Ҳусайн билан бирга ҳалок бўлган, уни авлиё дейишади.

— Нутқ сўзлаганингизда шу ерда эдим. Гўзал! Албатта, эзгу ниятли киши сиз айтгандай бўлиши лозим. Сиздай қаҳрамон қилганда ҳар қандай иш ҳам яхши бўлаверади. Усталигингизга тасанно! Замонамиз Афлотуни ўзингизсиз! Сизнинг шарафингизга албатта олтин ҳайкал қўйишади. Бутун Европада барча сизни гапиряпти. Сизнинг марҳаматингиз билан Хоқонас-Салтана яқин вақт ичида садри аъзам бўлиб қолишига ҳеч бир шак-шубҳам йўқ, ана унда сизнинг бошингизга ёғиладиган марҳаматлардан биз қулваччангизга ҳам бир кулоҳлик тегиб қолар. Ҳали кўп кишилар ҳақингизга дуо қилишади.

Уйимга етиб боргунча шу тартибда мақтаб, хушомад қилиб борди. Бу сурбет ёлғончидан қутулиш йўлини тополмай гаранг эдим.

Уйга етиб, эшикни ёпиб танҳо қолдим у сал нафасимни ростладим. Энди таҳорат бошлаган эдим, хотинимнинг чинқиргани, Ҳошимийнинг фарёди эшитилди.

— Оғо шайх,— бақирди хотиним,— манави нусхангдан олгур чиройлининг қилган ишини томоша қилиб қўйинг. Сиз бериб юборган пулдан ўн беш ҳазорини ўзига олибди,— бир ойлик моюнаси эмиш. Қўйни бўрига ишониб топширса шунақа бўлади. Кўзинг ситилиб оққур, агар...

Бас, маълум бўлдими, мен мажлисда бериб юборган пулни тўғри уйга олиб келибди. Шундан ўзининг бир ойлик моюнасини олиб қолибди.

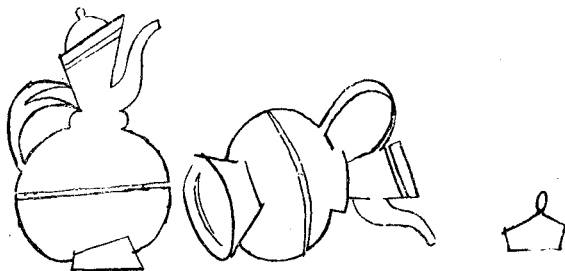
Ҳа, майли. Худонинг иродаси шундай бўлгандан кейин қаршилиқ қилиб бўладими, ўзига топширдим. Шундай бўлса ҳам Ҳошимийни шунчаки койиб қўйдиму, у бўлса нафсониятига ҳеч нарса тегмагандай пулни чўнтакка урди.

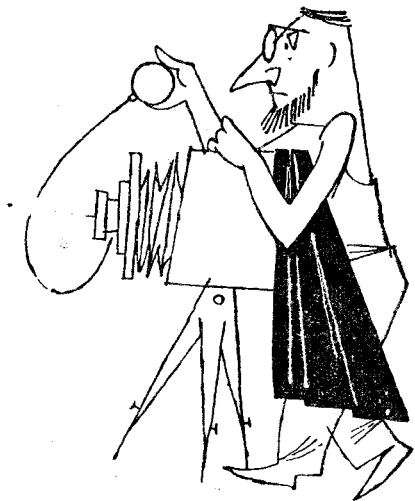
Эртасига бутун шаҳар мени гапирарди. Одамлар

бозорда, минг тилла туман Ашрафийга ҳам қайрилиб қарамаганини ўз кўзим билан кўрдим, деб онт ичаётганларини ўзим ҳам эшитдим. Агар мен тегмасам шоҳ номига ўнлаб ер қилиб бераман, деб онт ичган эмиш.

Ана шундай қилиб биз ҳазратлари аста-секин шаҳарнинг казо-казоларидан бири бўлиб қолдик. Кейинчалик ҳожи Али бизни унутиб юбордингиз деб икки-уч келиб кетди. Сўнг эшитсам дўкондор бўлиб, ишлари юришиб кетибди: қорин тўйгач, кишининг сиёсат билан ҳам иши бўлмай қўяди.

Бир неча ойдан кейин, сайлов вақтида демократлар ҳам, либераллар ҳам менга бир неча минг ошиқ овоз бериб мажлисга сайлаб қўйишди. Бундай амалда инсоннинг еб-ичиши бемалол — егани олдида, емагани орқасида бўлса ҳам, аммо амалига кўра жангари хўроз бўлиши, каттадир, кичикдир тожисидан чўқиб тортиши шарт. Мен бўлсам ҳар қалай узоқ йиллар бир навъ ҳалол ҳаёт кечирдим. Охирида тоқатим қолмади. Марказдан олисроқ шовқин-суронсиз Наин шаҳрига ҳоким бўлиб олдим. Анчадан буён хотиним, болам ўша ерда тинчгина яшаялман. Ўғлим яқинда Форс вилояти бўйича маориф бўлим мудирини қилиб тайинланди. Иши ёмон эмас. Бизнинг ишимиз ҳам жойида. Сиздан бир нарсани илтимос қиламиз: бизни ҳеч қачон сиёсатдон деб ҳисобламанг ҳам, сиёсатдон бўлишимизни истаманг ҳам.

1914 йил биринчи жаҳон уруши бошларида биз бир гуруҳ эрон ёшлари йиғилишиб, ўз ватанимизни озод қилиш режаларини тузганимиз ёдимда.

— Бизларнинг душманга зарба берувчи на қуролимиз бор, на қўшинимиз,— деди шерикларимиздан бири.— Бу масалада оллоҳнинг мададига ишониш ҳам қийин. Бирдан-бир йўлимиз душманни ичаги узилгунча кулдириб ишдан чиқариш.

Дўстимиз душманни кулдириш жуда ҳам осон иш эмаслигини билмасди. Ўзинг йиғлай деб турган бўлсанг, қандай қилиб бировни кулдирасан? Ёруғ дунёга келганимдан бери ҳаётимда бўлиб ўтган биронта кулгили воқеани эслай олмайман, балки энг кулгилиси ёруғ жаҳонга келишимнинг ўзидир. Аммо нега бу

дунёга келганимга ҳали ҳозиргача тушуна олмайман. Мазмуни табиат мендан, қон-қариндошларим устидан кулмоқчи бўлган шекилли.

Яқинда бир ошнамдан анчагина қизиқ бир воқеани эшитиб қолдим, шуни сизларга ҳикоя қилиб берсам чакки бўлмас.

— Узингга маълум,— деб гап бошлади ошнам,— отам ёш болалигимда Берлинга олиб бориб мени бир хонадонда қолдирди, ҳалигача ўшаларникида яшаб келаман. Оила бошлиғи — фалончи, университетнинг профессори.

— У профессорни ким билмас экан,— деб унинг гапини бўлдим. Оламда машҳурликда унга биронта боксёр ҳам, футболист ҳам, киноактёр ҳам тенглаша олмайди. У энг йирик тўрт факультетда ўн икки предметдан дарс беради. Унинг бир ўзи ўн бешта академик, саккизта институтнинг ўрнини босиши мумкин. Саксон тўққизта китоби чиққан, нашр қилинмаган ишлари бундан икки, уч марта кўп. Оламнинг ҳамма бурчагидан унинг маърузасини эшитгани Берлинга олимлар келишади. У муомаладаги ўн икки тилни, бундан икки марта кўп қадимги тилларни билади. Иқтисод ва жамият фанлари соҳасида кашфиётлари фанда янгилик бўлди. Мен бир неча бор унинг маърузаларини тинглаш шарафига муяссар бўлганман. Унинг ақл тўла нутқини жуда яхши англай олмаган бўлсам ҳам, ҳар қолда овозини эшитганман. Содда қилиб айтганда, у киши ҳақиқий донишмандлар...

— Ҳақиқатан, у киши бепоён баҳри илмдирлар,— деб давом этди дўстим,— аммо кишини лолу ҳайрон қолдирадиган сифатлари чеки кўринмас меҳрибонлик ва инсонпарварликларидир. Улар кишиларда учрайдиган ирқий, диний, миллий сарқитлардан тамоман

форигдирлар. Киши танининг рангига, бош суягининг катта-кичиклигига ва ҳоказо, ва ҳоказоларга бутунлай эътибор бермайдилар. У кишини барча мавжудотга обиҳаёт бахш этувчи нурафшон чашмага, барчага баробар нур таратувчи қуёшга ўхшатиш мумкин.

— Гапинг ҳақ, дўстим, — дедим мен, — шу ўринда Саъдийнинг бир гапини эслаш жоиздир: «Ҳеч ким ва ҳеч нарса унинг мақтовини етказиб қилолмайди». Сен билан менга у кишининг барча хислатлари ва илмларини англаб етишга йўл бўлсин: «Оҳ пашша, учишда семурғ билан беллашишни сенга ким қўйибди». Шунинг учун мақсадга кўчиб, айтиб бермоқчи бўлган ҳикоянгни тезроқ бошла.

Ошнам папирос чекиб, ҳикоясини давом этди:

— Бундан бир неча йил муқаддам профессор тўсатдан ер шарининг кам ўрганилган жойларига сафар қилишга қарор қилди, бундан мақсад у ерларнинг ўсимлик ва ҳайвонот дунёсини ўрганиш, аҳолининг урф-одатлари билан танишиш эди. Профессорнинг бу таклифини хилма-хил илмий идоралар жон деб қўллаб-қувватладилар, сафар анжомларини тайёрладилар.

Профессор ёлғиз яшаганлиги ва бир неча йиллардан бери бир уйда яшаб келаётганимиз учун менга жуда суяниб қолганлигидан отамдан ижозат олиб, мени ўзига ёрдамчи қилиб олди.

Уч ярим ой сувда сузганимиздан кейин Океанияга етиб бордик. У ерда денгиз худди Сомон йўлига ўхшайди, фақат юлдузлар ўрнига юзлаб, минглаб ҳар хил шаклдаги ороллар. Улар ажойиб-ғаройиб балиқ каллаларига ўхшаб сув остидан туртиб чиқишган, худди кемаларнинг ҳаракатини, ерда яшаётган инсонларнинг ҳаётини кузатаётгандай.

Бир куни ярим тунда қаттиқ бўрон туриб, кемамизни мажақ-мажақ қилиб ташлади, ҳаммамиз қутурган денгиз қучоғида қолдик. Бу зулмат қўйнида, шамол ўкириги, тўлқин бўкириги, даҳшатли дўзах қаърида худо илтижоларимга қулоқ солиб бир ходани ушлаб олишга муваффақ бўлдимиз маҳкам ўшанга ёпишиб олдим. Қутурган денгиз билан кўп соатлар олишиб, тўфон тўхтаб, атроф ёришгач, шундай ёнимда профессор билан ҳалокатга йўлиққан кема йўловчиларидан бири — хитойлик саёҳатчини кўриб қолдим. Улар ҳам менга ўхшаб бир ходага — кема матчаси экан, ёпишиб олиб омон қолишибди. Рангдор пижама кийган профессор елкаси аралаш фотоаппарат осиб олган, бир қўли билан жонларини сақлаб қолган матчани ушлаган, бир қўли билан уч жилдлик қўлёзмасини маҳкам бағрига босиб олган. Мени омон кўриб, жуда қувониб кетди-да, узук-юлуқ қилиб гапирди:

— Қандай даҳшатли бахтсизлик!

Кейин атрофига кўз югуртиб, бизнинг кунимизга тушган хитойни кўриб қолди-да, вақтни бекор ўтказмай, хитойчалаб гапириб, ундан айрим маълумотлар ола бошлади. Мазмунини профессор жуда жимжимадор қилиб гапирди шекилли, хитой инглиз тилида жавоб беришга мажбур бўлди.

— Ҳурматли жаноб,— сўради профессор ундан,— шу яқин орада биронта қуруқ ер бор-йўқлигини билмайсизми?

Хитой тўфон ва кема ҳалокати денгиз саёҳатининг қатъий программасига кираркан, деб ўйлагани учунми тирноқча ҳам қўрқмай, хотиржам жавоб берди:

— Ҳа, яқин ўртада, икки-уч юз метр оралиғида кенг, обод ер бор.

— Худо ҳаққи, тезроқ айтинг, қаерда у ер? — хурсанд бўлиб кетди профессор.

Хитой ингичка сариқ бармоғи билан хотиржам, виқор ва иззатталаблик билан денгиз тубини кўрсатди:

— Шу ерда, сув остида!

Профессор ҳазилни ёқтирмасди. Унинг оғзи янада каттароқ очилиб кетди, ёғочга янада қаттиқроқ ёпишиб олди.

Икки кеча-кундузни шу аҳволда ўтказдик. Бундай саёҳат хитойнинг жонига тегиб кетди шекилли, сафарни ярим йўлда тўхтатиб, бизлар билан хайрлашмайнетмай ёғочни қўйиб юборди-да, денгиз тубига шўнғиб кетди. Ортиқ уни кўрмадик! Уни худонинг ўзи кечирсин! Бизларга келсак, учинчи кун ақли ҳушимиздан тамоман айрилган вақтимизда тўлқин кичкинагина қумлоқ — оролга чиқариб ташлади.

Профессор ҳамон ходани қўйиб юбормас, жонжаҳди билан ёпишиб олганди, қирғоққа чиқариб ташланган балиққа ўхшарди. Худди у дунёга сафар қилгандай.

Бизларни бирпасда ярим яланғоч қандайдир одамлар ўраб олишди. Бизлар жуда ҳайрон бўлиб қолган эдик: деярли барчаси оқ танли бўлиб, инглиз тилини бузиб гапиришарди. Профессорнинг қаршилигига парво ҳам қилмай улар бизни бамисоли унли қопдай бир чайлага тортиб киритишди. То ўзимизга келгунча оғзимизга иссиқ сут ва жуда сассиқ бир суюқлик қуюшди. Шу чайлада бир неча кун турдик, едик, ичдик, ухладик, ниҳоят яна одам қаторига кириб қолдик.

Кейин билсак, бизлар ёруғ дунёдан ажралиб қолган кичкинагина ному нишонсиз оролга чиқиб қолган эканмиз. Ажойиб табиати, мўл-кўл мева дарахтлари

ва паррандалари бу ерни жаннатга айлантириб юборган экан.

Профессор ўзига келган заҳотиёқ ерлик халқнинг суратини олишга тутунди. Бурни устига кўзойнагини қўндириб олиб — шу туришида у сув ичидан чиқиб келган кўзойнакли илонга ўхшар эди,— уч оёқли фотоаппаратини ўрнатди-да, душманнинг қоқ юрагини мўлжалга олаётган мергандай аппаратини аҳолига тўғрилади.

Ўттиз иккита одам, яланғоч ва ярим яланғоч эркак, аёл, болалар анграйганларича бу қизиқ одамнинг қутисидан нима чиқаркин, деб ҳайрат ва қизиқиш билан кутиб туришарди.

Ўз-ўзидан маълумки, профессор сураткашлик санъатини санъат ва фаннинг бошқа ҳамма соҳаларини билгандан кам билмас эди. У менга олган суратини кўрсатди, ўттиз икки соғлом, бақувват, қаддиқомати келишган, шод-бахтиёр одам кулиб турибди. Чехраларида маданиятнинг йўлдоши, ёрқин белгиси бўлган ғам-ташвишдан биронта нишона кўришмайди.

Бу одамлар кекса азим дарахтнинг қалин шоҳлари бир-бирларига чирмашиб кетгандай ёпишиб ўтиришарди. Худди моҳир ҳайкалтарош уларни бир бутун харсанг тошдан йўнгандай эди. Очигини айтсам, уларнинг қайнаб ётган билак мушакларини, метиндай мустаҳкам кўкракларини кўриб, ўзимнинг заиф, нимжонлигимдан уялиб кетдим.

Профессор фотосуратни ўз сумкасига яшириб, мингиллаб қўйди:

— Бу бахти қароларни қутқариб қолиш, уларга цивилизация ва маданиятни ўргатиш керак.

Кейин менга мурожаат қилди:

— Сенинг тарбиянг учун сарф қилган бир неча йиллик меҳнатим зое кетмаганини кўрсатадиган вақтинг келди. Ер шарининг ташландиқ бир бурчида тақдир биз — иккита ўқиган, европалик маданий кишини насл-насаби европалик, аммо худди ёввойилардек ҳаёт кечирувчи кишилар билан тўқнаштирди. Бу бахти қаролар бу ерда ожиз махлуқдай хароб бўлиб, ўлиб кетади, уларни қутқариб қолиш ҳар бир инсонпарвар кишининг бурчидир.

— Мен қўлимдан келган ишни аямайман, — деб жавоб бердим, — нима қил десангиз, кам-кўстсиз бажараман. Аммо, очигини айтганда, бу кишилар кўпда бахтсизга ҳам ўхшамайди...

Гапим оғзимдан чиқмасданоқ профессорнинг икки кўзи лаққа чўғдай ёнди, жаҳл билан бақариб берди:

— Бахтсизга ўхшамайди деганинг нимаси?! Сен атрофингга боқ, гапига қулоқ сол. Уларнинг нутқи грамматиканинг асосий қонун-қоидаларига мутлақо тўғри келмайди! Ахир, ўзинг кўрмаяпсанми, сўзни ўрни-ўрнида ишлатишни ҳам бутунлай билишмайди? Кўпчилиги бирлик ва кўпликни ажратолмайди! Талаффузлари ҳақида мутлақо гапирмайман — эшитсанг, тепа сочинг тикка бўлиб кетади! Уларнинг нутқини эшитиб қалби тош одам ҳам эзилиб кетади! Масаланинг энг даҳшатли жойи шу ердаки, бечораларнинг ўзлари буни билишмайди! Ҳай майли, уларнинг бу қадар саводсизлигини бир илож қилиб кечириш мумкин эди-ку, аммо бу икки оёқли махлуқларнинг қандай ҳаёт кечираётганликларини билиб бўлмайди? Уларда идора қилиш усули қандай? Монархиями ёки республиками? Улар черковни давлатдан ажратишга розимилар, йўқми? Уларнинг аёллари элементар граждандлик ҳуқуқларига эгаларми, йўқми? Таълим ва тар-

биянинг қайсинисини кўпроқ маъқул кўрадилар: французчаними ёки инглизчани? Йўқ, бу бечораларни сира бу аҳволда ташлаб қўйиб бўлмайди! Биронта софдил одам уларга бекфарқ қарай олмайди. Мен улуг олимимиз Кантнинг ҳамма фикрларига қўшилиша олмасам ҳам, аммо унинг қатъий империативини мутлақо тўғри деб ҳисоблайман.

Профессорнинг ақли ва чексиз билимини ҳар қанча ҳурмат қилмайин масалага бу қадар киришиб кетиши беҳуда кўринди. Шунинг учун юрак ютиб, ётиги билан ўз мулоҳазамни билдирдим:

— Жаноби профессор, менинг ожиз ақлим юз берган аҳволнинг барча нозик томонларига етмайди-ку, аммо юзаки қараганда, менимча, бу орол аҳолиси бахтиёр, шод ва тинчгина ҳаёт кечираётганга ўхшайди. Улар биз маданий кишилар қулоғигача ботган ғам-койишдан мутлақо хорижга ўхшайдилар.

Менинг ўйламай-нетмай айтган бемаъни гапимни эшитиб, профессор ҳозир портлаб кетаман деяётган бомбага айланди.

Катта хато қилиб қўйганимни англаб, бундан кейин бир гапингизни икки қилмайман, барча кучимни шу одамларни сақлаб қолиш учун сарф қиламан, деб онт ичдим. Бошимни ҳам қилиб ялиниб-ёлвориб кечирим сўрадим.

Профессор дарров ишга киришиб кетди. Аввало оролликларни гражданлик, жамият, сиёсий, дунёвий, маънавий, руҳий, моддий, ахлоқий, эстетик ва бўлак аҳамияти булардан кам бўлмаган ҳуқуқ ва вазифалар билан таништириш лозим бўлиб қолди. Кейин профессор умум маълумот берадиган маърузаларини бошлаб юборди, бахтга қарши, бу курсга мен ҳам қатнашим шарт эди.

Афлотун гапириб ўтган орол шаънига профессор бизнинг оролнинг отини Атлантида¹ қўйди. Шу сабабли янги Атлантида оролининг аҳолисини йўқ бўлиб кетган орол тарихи билан икки кун таништирди. Сўнг физкультура ва спорт билан шуғулланиши кераклиги масаласига ўтди. У «Соғлом танда — соғлом ақл» деган иборани элак-элак қилиб текшириб, роса етти докладни шунга бағишлади. У темир пайлар, пўлат асаблар ҳақида шундай оғиз кўпиртириб гапирдики, оролликлар: бўйи пастак, ўзи нимжон кўринса ҳам, профессор Ҳасайн Корд² ва Рустами дostonнинг ўзи экан, дейишарди. Бироқ ҳурматли олимимиз гимнастика машқларини шахсан кўрсатиш учун ечинганда Рустам деб тасаввур қилган баҳодирлари қоқ суяк, рахит суяқларини заҳил тери ёпиб турган палағда бир махлуқ эканлигини, ўзларининг келишган, соғлом, бақувват гавдаларига асло солиштириб бўлмаслигини кўриб оролликларнинг эҳсонаси чиқиб кетди. Улар ўрқиб бир-бирларига қарашди: бундай мараз аҳволга тушишни худо кўрсатмасин...

Қисқа қилиб айтганда, орадан кўп ўтмай цивилизация ўз натижаларини кўрсата бошлади.

Оролликларнинг ранглари сарғайиб, мускуллари бўшашиб, шалвираб қолишди, кўз остларида халтачалар пайдо бўлди. Уйин-кулги ва шўхликлар барҳам

¹ *Атлантида* — афсонавий ернинг оти, қадимги грекларнинг тахминича, Гибралтар бўғозидан ғарбда бўлган. Атлантида ҳақида Афлотун миср қоҳинларининг «ёзишмаларига» суяниб, тўлиқ тўхталиб ўтган.

² *Ҳасайн Корд* — Эрон халқ дostonининг қаҳрамони, бу паҳлавон ўзининг афсонавий куч-қудрати ва эпчиллиги билан машҳурдир.

еди. Эркин, беташвиш ҳаёт кечираётган бечора ороликлар елкасига ҳеч кутилмаганда оғир вазифалар юклатилди: ип йигириб кийим тикиш, дарахтлар кесиш, уйлар қуриш, энг қийини ва чарчатадигани — ўқиш-ёзиш. Янгича ҳаёт кечириш кишилар феъл-атвори, ахлоқ ва ташқи қиёфасига ҳам тезда ўз таъсирини кўрсата бошлади. Боладан тортиб каттагача асабий бўлиб қолди. Эндиликда уларнинг ҳамма хатти-ҳаракатларидан очкўзлик, кўролмаслик рақобат каби хислатлари ошиб тушган эди. Куни кечагина бошлиқ билан тобенинг фарқини билмаган одамлар эндиликда инсонпарварлик ҳис-туйғулар билан жаноб профессор томонидан ташкил қилинган, худди ёмғирдан кейин пайдо бўладиган қўзиқориндай бодиллаб пайдо бўлаётган сон-саноқсиз идора ва ташкилотларда юқори ўринларни эгаллаш учун ҳар қандай маданий шайтоннинг ҳам хаёлига келмайдиган хушомадгўйлик, мунофиқликлар қилишарди.

Ҳамма раҳбарий ўринларни эгаллаб олиб, буйруқ бера бошлади. Нутқ сўзлаш ва аҳоли ўртасида маъруза қилишга ишқибозлик худди юқумли касалдай каттадан-кичикка юқиб, барча шу билан андармон бўлиб қолди. Оналар болаларини атайин оч қолдириб чир қиллатишар, шу билан уларнинг нутқ органларини ўстирмоқчи бўлишарди. Каттароқ болалар ошиқ, со палак ўйнаш ўрнига бошлиқ, ёрдамчи, секретарь, стенографист, машинистка, кассир бўлиб ўйнашар минбарга чиқиб шундай оташин нутқлар сўзлашардики, профессор бу балонинг олдини олиш тараддудига тушиб қолди.

Биринчи чиқарилган қонун — қонун чиқарувчи органлар ходимларига ойлик иш ҳақи тайинлаш ҳақида эди. Янги қонун юридик жиҳатдан камбағал ва бечораларга ёрдам беришдек мўътабар қоида билан му

тажкамланди, шунинг учун халқ миннатдорчилик изҳор этиб, ўз ихтиёри билан сайил ва мушакбозлик ташкил этди.

Айниқса савод чиқариш бобида болалар тез етила бошлади.

Деярли ҳамма болалар карра жадвал ва грамматиканинг асосий қоидаларини ёддан билишарди.

Гоҳи болалар ҳатто ҳисобдан бир-икки номаълум сонли масалаларни еча бошлашди. Бир бола кеча-кундуз машқ қилавериш шу даражага етибдики, бутун бошли икки юз байтли дostonни охирги сатридан бошлаб биринчи сатригача ҳеч тutilмай ёддан айтиб берарди. Кўп болалар чет тилларни ўрганишга берилишган, кеча-кундуз сўз ёдлашарди. Бир бола француз тилига қизиқиб қолиб, ўн икки минг француз сўзини ёд олибди, афсуски, уларни қўшиб биронта оддий жумла ҳам тuzолмасди.

Қисқа қилиб айтганда, цивилизациянинг бахт келтирувчи юлдузи уйқусизлик, меъда бузилиши, қон босими, юрак пороги, иккиюзламачилик, ёлгончилик, тубанлик, бадмастлик, қиморбозлик, тамаки чекиш каби қатор-қатор йўлдошлари билан янги Атлантида кўкида чарақлаб чиқди.

Қизил ранг заъфарон рангга айланди, шодлик ўрнини ғам эгаллади. Беташвишлик, қувноқлик, димоғ чоғлик хислатлари ғойиб бўлиб, ўрнини ташвиш, хавотир ва қўрқинч олди. Юқумли хафақонлик бутун ёшларга тарқалди, шайтон қўллари яроқ тутқазиб одамларни ўзларини ўзлари ўлдиришга ундади, икки ёш, боқувват йигит шундай нобуд бўлди.

Авваллари соғлом ва дилбар бўлган аёллар энди-қанда қандай йўл билан бўлмасин она бўлишлик бахтидан қочишга ҳаракат қилишарди.

Бу даҳшатли аҳволдан қаттиқ мутаассир бўлиб, юрак ютдим-да, янги жиҳозланган лабораториясида оролдан тўпланган тош, ўсимлик ва ҳашаротларни текшириб ўтирган профессорнинг олдига тақиллатмай кириб бордим.

— Жаноби профессор,— дедим мен,— орол аҳолисининг аҳволи ниҳоятда ачинарли. Яқин орада бу ерда иккимиздан бўлак тирик жон қолмаслиги ҳам эҳтимолдан холи эмас. Бу одамларни сақлаб қолиш учун инсонпарварлик нуқтаи назаридан бирон-бир чора кўришимиз керак.

Профессор бошқа кўзойнагини олиб тақди-да, менга (кўнгилларига келмасин) туя тақага қарагандай бир қараб қўйди.

— Сизни хафа қилаётган нарса, мени, аксинча жуда-жуда хурсанд қиляпти. Сизнинг инсонпарварлик ва олижаноб туйғуларингизга миннатдорчилик билдирар эканман, шуни айтиб қўймай иложим йўқ, яъни сиз худди мендай фан орқали эришилган бу тараққиётдан хурсанд бўлишингиз керак. Масала шундаки, мен бир неча йиллардан бери Дарвин очган ирсият қонунининг қанчалик тўғрилиги устида бош қотириб келардим. Бу қонунга биноан ҳаёт учун курашда ҳаётга мослашмаган ва кучсиз ҳайвонлар ўлиб кетади, фақат ҳаётга мослашганлари ва бақувватлари яшаб қолади. Узоқ вақтлардан бери шу қонуннинг тўғрилигига ишончим комил эмасди. Аксинча мен, одатда, кучлилар ўлиб, кучсизлар тирик қолишини кузатиб келдим. Дарвин назариясини рад этувчи китоб ёзмоқчи бўлиб турган пайтимда толе ёр бўлиб, шу оролга тушиб қолдим жумбоқ ечилди. Бу ерда мен Дарвиннинг назарияси тўғри эканига ишондим. Фан ва тараққиётнинг мустаҳкам қонунига биноан, орол аҳолиси ўлимга маҳкум. Менинг илмий текширишларимга қизиқа-

диган сиздай одам худди мента ўхшаб, мени бир неча йиллик шубҳа ва иккиланишлардан қутқарган худога шукурлар айтиш керак.

Узоқ гапнинг қисқаси, орол аҳолисининг соғлом, очиқ, қувноқ чехраси заҳил, гамнок, касалманд ҳолга келиб қолишига қарамай, профессор кундан кунга шод бўлиб, қўлини қўлига ишқаб, кучининг борича бу бадбахт ерга маданият ва тараққиёт уруғини сепади.

Бизнинг профессор куч-қудратига на қонхўр Заҳокнинг¹, на бағритош Шопурнинг², на кейинги замонларда ҳукм сурган биронта грек тиранининг³ куч-қудрати тенг келарди.

Шундай қилиб бу оролга келиб тушган бадбахт кунимизга уч йил бўлди. Профессорнинг ҳукми билан бу бахтиёр тарихий кунни нишонлаш учун ороликлар катта байрам қилдилар. Профессор гул, хушбўй ўсимликлар, саккиз рангли байроқ (Атлантида учун профессор танлаган эди) билан безатилган пешайвоннинг ўртасидан ўзига муносиб ўрин эгаллади. Мен Шамс-вазирдек⁴ унинг орқасида турдим.

Байрамни ўтказиш тартибига биноан, сенатнинг раиси кириш нутқи сўзлаши, профессорнинг жавоб нутқидан сўнг эса байрам бошланиб кетиши лозим эди. Аммо профессор иккимиз қанча пойламайлик

¹ Заҳок — Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидаги афсонавий шоҳ, назарийлиги ва қонхўрлиги билан машҳур.

² Шопур (309—379)— Сосонийлар шоҳи, у асирга тушган римликларнинг елкасини тешиб, бир арқонга тизишга буйруқ берган.

³ Тиран — Қадимги Грецияда¹ — ҳокимиятни зўрлик билан босиб олган шахс.

⁴ Шамс-вазир — Эроннинг машҳур «Амир-Арслон» достонининг қаҳрамони.

байрамга ҳеч ким келмади. Бизлар қаттиқ ранжиган ва ҳайрон эдик. Шундай хурсандчилик, тантанали кунда ўз халоскорлари ва мураббийларига миннатдорчилик ҳамда ташаккурларини изҳор этишга ороликларга нима монелик қилганига тушунолмай гаранг эдик. Айвондан пастга тушган заҳоти ҳаммаси равшан бўлди-қўйди, ороликлар бир катта хумнинг олдида ўлгунча маст ётишар, грамматика қонунларига риоя қилмайдиган ўзларининг эски ашулаларини айтишарди.

Бу аянчли манзарани кўриб, профессор дарғазаб бўлиб бақирди:

— Қатъий ман қилишимга қарамай, бу ифлоо чўчқалар заҳарли шаробни қаердан олишди?

Профессор ғазабдан титраганича катта харсанг тошни аранг кўтариб олди-да, каловлаганча бориб хумни уриб синдирди. У нонқўрларни икки-учта мавжуд ва номавжуд тилларда бўралаб сўқди. Кейин унинг гапига қараганда «олтин аср»нинг ноёб санъат асари, янги Атлантида меъморчилигининг кўрки бўлган жамсаат омборига жадал йўл олди.

Омборнинг эшиги ланг очиқ, қоровули эса миясини еб қўйиб, бақириб-чақираётган мастларга қўшилиб кетган эди.

Омбор бўм-бўш эди. Профессор кўзойнак остидан менга маъноли қараб, лотинча гапириб қўйди. Гапининг мазмуну бизнинг тилда тахминан шундай эди: «Реса қовун туширибмиз-ку!» ёки «Оғримаган бошга темир тароқ бўлди-ку!»

Тўсатдан омборнинг қоронғи бир бурчагида қатор турган хумларни кўриб қолдик. Аввалига биз унда озиқ-овқат бўлса керак деб ўйладик. Бироқ, яқинроқ бориб қарасак, сўфийлар «барча ёмонликнинг волидаси» деб атайдиган заҳар-заққум ичкиликларга тўла

экан. Ҳар хил ароқ, вино, виски, коньяк ва бўлак ичкиликлардан бор эди.

Ичкиликларнинг зарари ҳақида тўрт жилдик асар ёзган, ичкиликнинг ашаддий душмани бўлган профессор бу қорни катта хумларни кўриб, ғазаб отига минди. Болтани олиб, бир ҳамла билан барча хумни синдириб ташлади.

Кейин бадмаст ороликларга қайрилиб қарашни ҳам раво кўрмай, уйимизга кетдик. Йўл бўйи профессор тўнгилаб, сўкиниб борди.

Эртаси эрта тонгда даҳшатли чақириқ-бақириқлар бизни оёққа турғизди. Югуриб уйдан чиқдик. Маълум бўлишича, ороликлар профессордан яшириб тайёрлашган, уларга шодлик ва тасалли берадиган бирдан-бир нарсаларидан айрилгач, ғалаён кўтаришибди, улар тезда оролни тарк этишимизни талаб қилишарди.

Профессор доно сўзлар, мантиқий исботлар, тарихий мисоллар, илмий далиллар билан аҳолини тинчлатишга қанча ҳаракат қилмасин, бу лодонларга тўғри йўлдан адашиб, ўзлари ўтирган шохга ўзлари болта ураётганларини тушунтирмоқчи бўлмасин, ҳеч бир фойдаси бўлмади. Уларнинг далили кучлилик қилди: улар тўғридан-тўғри дўқ қилишарди. Шунини айтиш керакки, ороликлар маданият ва цивилизацияни туб-томири билан тушунишларини намойиш қилишди, натижада, калтакланишимиз, қийноқларга солинишимиз, ҳатто ўлимга маҳкум этилишимиз ҳам эҳтимолдан холи бўлмай қолди.

Эҳтиёткорликни доим қўлдан бермайдиган профессор ортиқ баҳслашиб ўтирмади. Бу беақллар цивилизация берган эзгуликларга тушуниб етмаганларига афсус билдириб, кетишга отлана бошлади.

Профессор оролни ташлаб кетишдан аввал аҳоли-

дан охирги марта суратларини олишга ружсат беришларини сўради.

Оролликлар унинг илтимосини хурсандлик билан қабул қилишди, йиғилишиб суратга тушшига тараддуд кўршиди. Шу пайт тўсатдан профессор уларнинг суратини олган биринчи кун ёдимга тушди. Ургадаги фарқ шу даражада катта эдики, бечораларга чин қалбимдан раҳмим келиб кетди. Уларни қайта тарбиялашда мен ҳам иштирок этганим учун дилдан чиқариб худодан узр сўрадим. Биринчидан: уларнинг сони озайиб кетди. Иккинчидан, одамлар жуда ўзгариб кетишди: кўплари устларига кўйлак, оёқларига туфли (бир ороллик қандайдир хунук кўзойнакни топиб, бурнининг устига қўндириб олибди) кийиб олишган бўлишса ҳам эркагу аёл, бола-чақалари билан гўрдан чиққан мурдага ўхшашарди. Олмадай қизил, таранг юзлар, бардамлик ва тетиклик, кенг, бақувват кўкраклар қаерга кетди? Аввалги эркинлик, ташвишсизлик, очиқ кўнгиллик қани?! Эндиликда бизга қовоғи солиқ захил юзлар, нурсиз кўзлар қараб турарди, чиллакдек қўллари билан дармонсиз тиззаларини қучиб олганлар, улар врач эшиги олдида навбат кутиб ўтирган парвойи фалак беморларга ўхшашарди...

Ниҳоят жўнайдиган кунимиз етиб келди.

Эрта тонгда оролликлар бизларга озроқ сув ва овқат бериб, ҳеч қандай тантанасиз бир қайиққа ўтқазинишди-да, оёқлари билан тепиб юборишди, биз оллоҳнинг ихтиёрида қолдик.

Тўрт кеча-кундуз тўлқинлар билан олишиб юрдик. Бешимизга қандай савдолар тушганини баён қилиб ўтирмайман. Фақат шунини айттайки, агар сабатчамизда ароқ ва вино бўлмаганида аллақачон балиқларга ем бўлиб кетган бўлардик.

Бахтимизга, бешинчи кун Гвинеядан Ёвропага қа-

Ҳампир олиб келаётган Голландия кемасининг капитани кўриб қолиб, бизларни ўз кемасига олди. Етти қафтадан кейин эса, омон-эсон Гамбургга келиб тушдик.

Профессорнинг қайтиб келгани ҳақидаги хабар бир зумда бутун дунёга тарқалди. Табрик телеграммаси ва хатларнинг кети узилмасди. Профессорнинг қайтишини газеталар ўз саҳифаларида қандай ёритганларини, халқ қандай шодлик билан кутиб олганини кўрмаганлар армонда қолди.

Шундай оғир саёҳатдан қайтгандан кейин профессор дуруст-қуруқ дам олмай «Атлантида»нинг очилиши, ўзининг маориф соҳасида, ерлик аҳолини тарбиялаш ва маданият, тараққиёт билан таништириш бобида олиб борган хайрли ишларининг ажойиб натижалари ҳақида бир қатор лекциялар тайёрлай бошлади.

Бу гапларининг исботи сифатида профессор турли тилларда беш жылдик кўп суратли асар босиб чиқарди, минглаб нусхада нашр этилган бу асар тезда тарқалиб кетди.

Аmmo бир нарса менга қизиқ туюлди. Профессорнинг лекцияларида ҳам, ҳалиги айтган китобларимда ҳам, кейинчалик катта-катта мамлакатларнинг газета ва журналларида босилган кўпдан-кўп мақолаларида ҳам битта хато мавжуд эди, профессорнинг ниҳоятда тўғри ва ҳалол одам бўлганлигини билганим учун янада кўпроқ ҳайрон бўлардим. Хато шундан иборат эдики, профессор оролдан ҳайдалиш олдида олган энг охирги суратини «Бу халқ аввалига мана шундай аянчли аҳволда эди» деб биринчи берилган, аксинча бизлар оролга тушиб қолган вақтимизда олган биринчи суратни хайрлашув олдидаги сурат — орол аҳолисини қутқариб қолиш ва маданийлаштириш бора-

сида қозонган муваффақиятларининг исботи сифатида берган эди. Менимча, бунга профессорда йилдан-йилга кучайиб бораётган склероз сабаб бўлса керак. Ахир бу хато атайин била туриб қилинган, дейишга одамнинг тили бормайди-ку.

Ҳай майли, ҳурматли олимни худонинг ўзи ёрлақасин! Бизнинг дунёда унга ўхшаган фозиллар бармоқ билан санарли. Сўзнинг чини, мен ҳеч қаерда, ҳеч қачон унга ўхшаган яхши ниятли, инсонпарвар одамни кўрмаганман.

Берлин, 1927 йил.

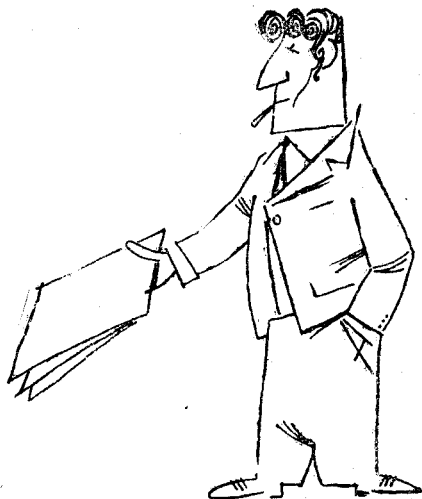

"А ЧЧИК ВА ЧУЧУК"

КИТОБИДАН

(1955)

Хонада ёниб турган манқалдон олдида ёш ёзувчи чуқур ўй суриб ўтирибди. Ўхтин-ўхтин лаққа чўгда турган чойнакни олиб, ўзига чой қуяди-да, қишлоқдан онаси юборган уй нонини қуруқ кавшайди. Тинмай чекади. Хонага биров кирганда эди, эрталабдан бери қанча тамаки чекиб юборганини кўрган бўларди.

Хона ниҳоятда оддий жиҳозланган; каравот, кийим-бошлар бетартиб осилган кичикроқ шкаф, мўъжазгина стол ва стул. Ҳамма ёқда китоб, қоғоз, газета ва журнал. Улар стол устига ҳам, полга ҳам уюб ташланган. Деворларга машҳур кишиларнинг расмлари осилган: Толстой, Бернард Шоу, Анатолий Франс, Карл Маркс ва яна қандайдир узун соқол, оқсоқ, бир-бирларига ўхшаш кишилар.

Ёш ёзувчи биронта чет тилини билмайди ҳам, бунга койинмайди ҳам, бу камчилигини йўқотиш учун ҳаракат ҳам қилмайди. Биронта чет эл ёзувчисининг китобига кўзи тушиб қолса, албатта, гап таржимаси ҳақида кетяпти, таржима яхши ёки ёмон чиққанидан қатъий назар, дарров қўлга киритишга ҳаракат қилади. Бироқ унда-бунда охиригача ўқиб тугатмаса, кўпинча чала қолдиради, чунки китобларини чойхона ёки бўлак жойларда унутиб қўйиш одати бор. Турган гап, ўқиган китобининг мазмуни ёдида қолмайди: калласида қандайдир ғира-шира хотира қолади, холос. Бу нарса форс тилига таржима қилинаётган асарларда кўплаб хато ва камчиликлар бўлишига ҳам сабаб бўлади.

Ёш ёзувчи — ақлли, яхши тарбия кўрган одам, диди ҳам жуда баланд. Кўкрагига олий мақсадларни тугиб қўйган, — лекин, қандай мақсадлар эканини аниқ билиб бўлмайди... Ирландияликлар ҳақида айтишганидек: ҳаётда мақсади ва идеали нима эканини ўзи аниқ билмайди. Аммо шу идеалга эришиш учун жонини қурбон қилишга ҳам тайёр...

Ҳозир ёш ёзувчи танҳо ўтириб ўй суряпти. Қишлоқдан Техронга келганига мана тўрт йил бўлди. Мактабда ўқиб юрган вақтларидаёқ ҳамма ўқитувчилар бир оғиздан, унда ёзувчилик таланти бор, деб ҳар хил йўл билан рағбатлантиришарди. У ёза бошлади, ҳадемай қишлоқ газеталарида мақолалари потиллаб чиқаверди. Алвалига мақолалари остига ажойиб-ажойиб таҳаллуслар қўйди: «Учқун», «Яшин», «Бўрон». Албатта бу номлар ёш қалбининг интилишидан, бўйинсунас руҳдан дарак берарди... Халқ унинг асарларини қизиқини билан ўқиётганини кўрганидан кейин ўзининг ҳақиқий отини ёзадиган бўлди. Ҳамма уни мақтар, кўкларга кўтарарди. Барча шундай қалам,

шундай талант ташландиқ бир қишлоқда, бир тупканинг тагидаги худонинг ҳисобидан ўчиб кетган жойда элга наф келтирмай нобуд бўлади, халқ, жумладан, марказда яшовчилар шундай тиниқ ва роҳатижон булоқдан ўз ташналикларини қондиролмай қолишади, деб ачинарди. Ҳамма унга, нима бўлмасин Техронга боришинг лозим, деб маслаҳат берди. Ўғлидан ва кичик синглисидан бўлак ҳеч кими йўқ, бир неча дўкончадан ва ҳаммом қурилишига берган пулидан келадиган озроқ фойда ҳисобига рўзғорни тебратаётган дардчил онаси уни ушлаб қололмади, ёш ёзувчи Техронга жўнаб қолди.

Техронда ҳамқишлоқларидан анчагина бор эди. Улар ёш ёзувчи ҳақида эшитишган, номини билишарди, Техронда қалам тебратаувчи ўз вакиллари бўлишидан қувонишди. Унинг келиши, марказ зиёлилари сафига қўшилиши муносабати билан ҳамқишлоқлари катта зиёфат беришди. Зиёфатда қанчадан-қанча кабоб ейилди, тараққиёт чирогининг янада порлашига қанча нутқлар айтилиб, қадаҳлар кўтарилди. Охирида шундай шавкатли фарзандларни етказиб берган ва тарбия қилган она қишлоққа табрик хати жўнатилди.

Аста-секин марказнинг учинчи-тўртинчи даражали газеталарида ёш ёзувчининг ўт-олов мақолалари чиқа бошлади. Ёш адиб бундай оташин услубгина унга муваффақият келтириши мумкинлигини биларди. У ўз асарларида ҳақоратли сўзларни ишлатмас, айтишча, доно қалам талабдори эди. Аммо ёш ёзувчи кескин ифодалар ишлатишдан тортинмас, янги тема, қизиқ сўзлар топар, ўқувчиларни қизиқтирувчи иборалар қидирар. Масалан, конституция талабдорлари ҳаракатини масхара қилиб шундай ёзарди: «Эрон ҳаммомга борди-ю, аммо янгилаш ва инқилоб ҳаммо-

ми бўсағасидан яна ўша ифлос реакция кийимида чиқди...» Еки бўлмаса эскиликка эргашувчилардан кулиб, бобокалонларни мақтовчи одатларни танқид қилиб ёзарди: «Бизнинг номусимиз эски ўрин-бошини янгилик ва илғорликнинг тозаловчи печкасида ёқиб, ундан қолган кулни шамолга учуришни тақозо қилади...»

Аста-секин ёзувчимиз марказда ном чиқариб, машҳур бўлиб қолди. Унга расмий қабул ва ҳар хил мажлисларга таклиф хатлари юборадиган бўлишди. У ёш ёзувчилар конгрессига аъзо бўлди, минбардан жуда гўзал нутқ сўзлади, нутқини узоқ чапак чалиб, бир неча бор бўлишди. Конгресс ҳисоботида унинг расми берилди. Қисқа қилиб айтганда, ўзи орзу қилган ва ҳамқишлоқлари истаган обрўга эга бўлди.

Бир куни келишиб, яқиндагина, ҳокимият тепасига ўтирган янги ҳукуматнинг вазири аъзами сизни кўрмоқчи, дейишди. Аммо бизнинг ёзувчимиз ниҳоятда тўғри ва ҳалол одам эди. Ўша вақтда, Техронга келмоқчи бўлиб юрганидаёқ ўз виждони ва худо олдида: менинг қўлим пойтахтдаги беҳисоб ифлосликлар — порахўрлик, сотқинлик, қалам ҳақи, тил ҳақи деб номланувчи жирканчликларда булганмайди, деб қасам ичган эди. У амалдор ва давлатмандлар олдида ҳеч қачон лаганбардорлик ва хушомадгўйлик қилмаслик, худди шунингдек, нотўғри ишларни қўллаш, ўз манфаатини кўзлаб қилинаётган ишларга қўшилиш у ёқда турсин, ана шундай уятли ҳолларга қарши бор кучи билан курашишга онт ичган эди. Шуни ҳам айтиш керакки, шу танлаган йўлидан бир қадам ҳам четга чиқмади. Ана шу сабабли у вазири аъзамнинг таклифини рад этди.

«Сен ёзувчисан,— дейишган эди унга,— сенинг бурчинг — ҳукумат ва халқни тўғри йўлга солиб ту-

риш. Сен ўз ақл-идрокингни халқ ва ватан хизматиға бағишлашинг лозим». Булар жуда ишончли гаплар эди, бу фикрга қўшилишдан бўлак иложи ҳам йўқ эди.

Вазири аъзамнинг олдига борганда, ўзи халқнинг виждони эканлигини англади. У, бу тарихий соатда ўз бурчимни ҳалол ва дадил бажаришим керак, чунки халқ олдида ўз шуҳратимни ерга урмай, биронта хатти-ҳаракатим ёки сўзим халқим шон-шавкатига қора доғ бўлиб тушмасин, деб ўйлади.

2

Тажрибага бой, оқ-қорани яхши ажратадиган вазири аъзам мажлис унинг номзодини тасдиқлаши, шоҳнинг қўлидан ҳокимиятни бошқариш жиловини олиши билан аввало шоир, ёзувчи, журналист деб аталувчи ва халқнинг орзу-ниятларини ифодаловчи, ҳар ҳолда ўзларини шундай атовчи бир гуруҳ кишиларни таклиф қилиб, яхшилик билан суҳбатлашиб кўришга қарор қилди. Янги вазири аъзам ўзининг бой тажрибасига суяниб туриб, уларни уч туркумга бўлди. Биринчи туркумга оғизларидан аччиқ сўз чиқмасин, деган ниятда қанд-қурс билан сийлаб қўйиш керак бўлган кишиларни киритди. Бундай кишилар кўпчиликни ташкил қилган тақдирда ҳам, улар билан келишиб олиш осон. Иккинчи туркумга анча жиддий, тажрибакор, олдига похол солиб бўлмайдиган одамларни киритди. Қайси йўл билан бўлмасин, уларни гаҳ деса қўлга қўнадиган қилиш керак. Ёнг бақироқларига давлат идораларидан каттароқ амал олиб берилса, овози ўчади-қолади. Бошқаларни билимни ошириш баҳонаси билан чет элга жўнатиш

керак, у ердаги қувноқ ҳаёт билан танишиб, бошлари айланиб, зора ҳамма нарсани унутишса. Учинчи туркумга бизнинг ёзувчига ўхшаган тажрибасиз ёшларни киритди. Улар қизиққон, ҳали қўллари тоза одамлар. Бу туркумдаги кишилар ватан ва халққа хизмат қилиш ғоясининг фидойиси. Аммо уларнинг тажрибаси оз, тарбияси кўнгилдагидек эмас. Улар пилди-роққа ўхшаб ўз ўқи атрофида айланаверади, мақсадига етолмайди, улар шамолдаги гулхандай ловиллаб ёнади кетади, кули ҳам қолмайди, одамларга биронта фойда ҳам келтирмайди.

Вазири аъзам бу туркумдаги одамлар билан келишиб олиш осон эмаслигини биларди. Уларга фақат энг ишончли далилларгина таъсир қилиши мумкин. Олтин, ваъда, амалнинг улар учун қумча қадри йўқ эди.

Вазири аъзам бизнинг ёш ёзувчимиз билан суҳбат ўтказганда худди европа театрларидаги оғзини очмай, лабини қимирлатмай ҳар хил овоз чиқарувчи ва катта қўғирчоқ бўлиб гапирувчи кишилардек — буни улар жуда бошлашади, томошабинлар ҳақиқатан ҳам гапирадиган қўғирчоқ экан, деб ўйлашади, — икки хил овозда гапирди. Биттасини ёзувчи эшитиб, керакли жавоб қайтариб ўтирди, иккинчиси — унсиз-садосиз овозни фақат вазири аъзамнинг ўзи эшитди. Шунинг учун, ҳозир ўзингиз амин бўласиз, вазири аъзамнинг сўзи билан ўйи ўртасидаги фарқни бир неча фарсах билан ўлчаса бўлади. Албатта, бунинг учун уни айблаб бўлмайди. Бечоранинг бошқа йўли йўқ эди: ахир у бутун бошли халқни бошқаради — бу ҳавил гапми!

В а з и р и а ъ з а м (*эшиттириб*). Мен сизнинг номингизни кўп бор эшитганман, газета ва журналларда чиққан айрим мақолаларингизни ҳузур қилиб ўқиганман. Ишонинг, Сиз билан шахсан танишиш шарафига муяссар бўлганимдан ғоят хурсандман. (*Ичида*). Қани, биродар, қандай одам эканлигинг, қанчалик уддабуронлигингни ҳозир кўрамиз. Кўринишингдан ёмон йигитга ўхшамайсан.

Е з у в ч и (*катта айб бўлади, деган андишада «Сизнинг хизматкорингиз», «қулваччангиз» каби ибораларни сира ишлатмасликка ҳаракат қилади*). Аввало ҳурмат ва эҳтиром (*сўз — отилган ўқ, оғзидан чиқиб кетди, қайтаришнинг иложи йўқ*) билан шуни айтиб (*«Сиз жанобларига етказишни» деб юбора ёзди, яхшиямки вақтида тилини тишлаб қолди*) қўйишни ўз виждоний бурчим деб биламан: сийқаси чиқиб кетган, ҳақиқатдан жуда йироқ бўлган иборалар меъдага ўлгудай теккан. Мен бу эски удум ва одатларни ортиқча даҳмаза деб биламан, шу сабабли сизни «ҳурматли жаноби вазири аъзам» ёки «жаноби олийлари» демаётганим учун узр. Сухбатимизда мунофиқликка йўл қўймай оддийгина қилиб «сиз» деб мурожаат этишга рухсат этсангиз.

В а з и р и а ъ з а м (*эшиттириб*). Бунга нима етсин?! Жуда соз! Бу бемаъни такаллуфлар ўзимга ҳам ёқмайди. Мен шу нарсага ҳайронманки, яратганга мурожаат қилганда «сен» деймизу, ўзимизга ким бўлишидан қатъий назар, ожиз бир инсонга олдиндан жирканч муболаға эканини била туриб, ширин-шаккар сўзлар билан хушомадгўйлик қиламиз. Сиз ҳазрати олийнинг фикрингизга юз карра, минг карра қўшиламан! Ўзингизни ўз уйингизда ўтиргандай эр-

кин тутинг! Менга ҳам бетакаллуф муомала жуда ёқади. *(Ичида.)* Лақма экан-ку. Хаёлида фурсатни қўлдан бермадим, кишилар ўртасидаги муносабатда янгилик яратдим, деб ўйлаяпти шекилли. Бу сўзларни биз туғилганимиздан бери айтавериб сийқасини чиқариб юборганимизни билмайди ҳам. Майли ўзича хурсанд бўлаверсин!..

Ёзувчи: Мени чақиртирган экансиз. Қулоғим сизда. *(«Чақиртирган экансиз» деб юборгани ўзига ёқмади, начора, камондан ўқ узилган эди).*

Вазири аъзам *(эшиттириб)*. Ҳа, шундай. Эндликда истасак-истамасак мамлакатни бошқариш жилови итоаткор қулингизнинг заиф қўлига топширилди. Мен мамлакатни идора қилишни бошлашдан аввал худди маданияти юксак мамлакатларда, хийла тараққий этган халқларда одат бўлганидек, зўр ёзувчилик талантлари ва порлоқ ақллари билан авом халққа йўлбошчилик қилувчи сарвар кишилар билан бир маслаҳатлашиб олсам, уларнинг хайрихоҳликлари ва ризоликларини олиб, сўнг иш бошласам, ёмон бўлмас деган, фикрга келдим. Ана шундай кишиларнинг бири — жаноби ҳазратлари бўладилар. Сиз бу содиқ хизматкорингизга жуда катта ёрдам беришингиз мумкин. *(Ичида.)* Эй худо-ей, нима билан шуғулланиб ўтирибмиз. Юзу-кўзга қараб туриб ёлғон гапирингизга мажбурсан! Падарига лаънат шу амалини ҳам!

Ёзувчи. Ҳа, бу ҳақ гап! Дунёдаги биронта халқ меҳнатсеварлиги ва қобилияти нуқтаи назаридан бизнинг халқимиз билан тенглаша олмайди. Бир вақтлар биз энг илғор миллат бўлганмиз. Бироқ кўп асрлардан бери маданият ва тараққий карвонидан орқанда қолиб келяпмиз. Етти минг йиллик шуҳрати ва ажойиб тарихи юксак маданиятининг гувоҳи бўлган,

тарихда мисли кўрилмаган куч-қудратга эга бўлган мамлакатимиз эндиликда беҳад қашшөқлик, тубсиз офат оғушида ётибди. Бир вақтлари кенг мамлакатимиз бошида офтоб доимо нур сочиб турар, унинг сахий тўкин дастурхонидан бутун дунё халқлари, мағрибдан машриққача, шимолдан жанубгача бўлган эл-улуслар баҳра оларди. Аммо мана бугун ҳукумат бошида ўтирганларнинг сотқинлиги ва ношудлиги натижасида омборларда ғаллаларимиз чириб, бечора халқимизни тўйдириш учун чет эллардан дон-дун олиб келишга мажбурмиз...

В а з и р и а ʼ з а м (*эшиттириб*). Ақлингизга тасанно, тасанно! Шундай чалкаш масалаларни қандай яхши тушунасиз-а! Сиз жаноби олийларининг мен билан шундай очиқчасига, самимий суҳбатлашаётганингиз учун беҳад миннатдорман. Ўзингиз жуда тўғри кўрсатганингиздек, ҳали камолга етмаган мамлакатимизни бошқаришда худонинг марҳамати-ла, ўзлари билан фикр олишайлик. Кейинчалик яна бир неча бор бу камтарин қулваччангизни оқилона суҳбатларингиз билан хурсанд қиласиз, деб умид билдираман. Ҳақиқатига кўчганда жуда ҳам бахтим кулди: сизнинг янги-янги фикрларингиз менга ўхшаш одамлар учун бебаҳо жавоҳирдир. (*Ичида*). Улгунча бадҳазм эканку! Сийқаси чиқиб кетган гапларни гапириб, ҳақиқатни айтяпман, деб ўйлайди-да. Ўзи кўпчилик чаласавод кишилар сингари етти минг йиллик тарихи билан мақтанади, аммо ўзи Эрон салтанатининг асосчиси Сирус бор-йўғи бундан йигирма олти-йигирма етти аср аввал яшаганини ҳам билмайди. Бунга маддлар салтанати даврини қўшилганда ҳам, етти минг йилга бормайди. Нега одамларни чалкаштиришаркин? Нега бобокалонларимизнинг ўрин-кўрпасини шамоллатишаркин? Нега қора халқни — бизлар ернинг

киндигини кесиб олганмиз, бутун дунё хоки пойимизни ўпиши керак, деб ўйлайдиган чиранчиқ калтафаҳмларга айлантиришаркин? Бир кўр иккинчисини орқасидан эргаштиради... Ҳақиқатан, бу ёшларнинг лодонлиги билан фақат уларнинг даъволаригина тенглашиши мумкин.

Вазири аъзам хонасига чой ва сигарет олиб киришади. Ниҳоятда халол ва бу жиҳатдан ўз ақидаларига кўра зўравонларнинг мол-дунёсига қўл урмаган ула-моларга ўхшайдиган ёзувчимиз ҳам золимларнинг саховатидан баҳраманд бўлишни истамасди — ҳатто бир пиёла чойини ичишни ҳам! Шу сабабли у чойни қайтарди — худо сақласин! — арзимаган нарсани деб, гард юқмаган покиза виждонини булғасинми. Таклиф қилинган сигаретани ҳам рад этиб, чўнтагидан пачкаси билан сигарет чиқарди: «Ўзимниқидан чекишга рухсат этасиз!» У бу гапини шундай оҳангда айтдики, ҳокимлар ҳар қанча таклиф қилишмасин, барибир эзилган халқ меҳнатининг меvasидан тотиб кўрмаслигини англатиб қўймоқчи бўлганди.

Ҳар ким ўз сигаретасини чекиб бўлгач, суҳбат яна бошланди.

Ёзувчи. Мен қўлимдан келган ҳамма ишни ба-жаришга бажону дил тайёрман. Керак бўлсам, хабар қилинг, келаман (*агар сезган бўлсангиз, «чақиртирсангиз» дегани йўқ.*)

Вазири аъзам (*эшиттириб*). Уҳ, мен сиз билан шу бугуноқ айрим масалалар юзасидан гаплашиб олмоқчи эдим. Утиниб сўрайман, айтинг-чи, сизнингча, аввало нима ишлар қилиш керак? (*Ичида.*) Эй худо-ей, қаёқдаги бўлмағур нарсаларга қимматли вақтимизни сарфлаб ўтираемиз! Бу аҳволда мамлакатимиз ҳеч қачон ривожланмайди. Ҳалокатдан қутулишга умид йўқ...

Езувчи. Менимча, аҳволни тубдан ўзгартиш керак.

Вазири аъзам (*эшиттириб*). Гапингизга тўлиқ қўшиламан. Узоқ ўйлагандан кейин мен ҳам шу фикрга келдим. Аммо ўтинаман, сал батафсилроқ гапириб берсангиз. (*Ичида*). Бу кишилар ҳамма ишни туб негизидан бошламоқчи бўлишади, тайёрланган тадбирларга ишонишмайди. Ҳамма нарсани тагидан қўпоришади. Эй, худо-ей, роса бошим балога қолди-да! Бу бахти қаро мамлакатда вазири аъзам бўлгандан кўра, ғассоллик қилган яхшироқ.

Езувчи (*борган сари ҳаяжонланиб*). Жоним билан айтиб бераман. Энг асосий масаладан, энг асосийнинг ҳам асосийсидан бошлаш керак!.. Эрон халқи шундоқ ҳам кўп вақтини ва куч-қудратини арзимаган майда-чуйдаларга сарф қилди. Биз кўрнинг қошига ўсма-тасма қўйиб юрибмиз! Биз маданият ва тараққиёт қарвонидан минг фарсах орқада қолиб кетдик. Жаҳон кўзгусида биздан кўп асрлар кейин пайдо бўлган халқлар биздан ўтиб кетишди. Бугунга келиб биз уларга ҳавас билан қарашимиз ва ортларидан: «Биз Мажнунга ҳамроҳ эдик, аммо савдойилик даштида у ўзига паноҳ топди-ю, биз ҳалигача адашиб юрибмиз», дейишимиз лозим бўлади. Асосий ишларга эътибор бермадик, хонамизнинг тамомила вайрон бўлганидан беҳабар ҳали ҳам куч-қудратимизни бекорчи нарсаларга сарфлаб юрамиз. Эндиликда ортиқ вақтимиз йўқ. Шошилиш керак. Халқни гафлатдан уйғотиш вақти келди. Хотиржам уйда ётган кишиларга: «Афсус, сен уйқудасан, Наргис бедор», дейишимиз керак. Албатта, халқ ҳозир қўзғалган, ўз мақсадини айтяпти. Бу энди кечаги халқ эмас. Халқ ўз ҳаққи-ҳуқуқини таниб олган, уни қўлга киритиш йўлида ҳар қанча қурбон беришга ҳам тайёр. Халқ интиқомидан қўрқиб

керак. Тезроқ болтани қўлга олиб, сотқинлик дарахтини таг-томири билан қўпориб ташлаш лозим. Ҳа-ҳа, бир томондан — сотқинликни томири билан қўпориш керак, иккинчи томондан — зулм ва зўравонликни йўқотиш керак. Ҳукумат ҳақиқатан ҳам адолатли ҳукумат бўлса, ватанимизда биронта чумолига ҳам озор етишига йўл қўймаслиги лозим. Барча бахтсизлигимизнинг сабаби — сотқинлик ва зулм-истибоддир. Бу даҳшатли икки девни ўлдириш вақти етди. Агарда бизлар сотқинлик ва зулмни йўқ қилсак, мамлакат гуллаб, барчанинг бахтиёрлигига шоҳид бўламиз...

Шу ерга келганда, ёзувчимиз кўзида ёш ғилтиллади, у бир минутча жим ўтириб, зулм ва истибодга қарши шеър ўқиди. Бу шеъри қофияда ҳам, туроқда ҳам Манучехрга¹ тақлид қилиб ёзилган, бир пайтлари марказнинг энг мўтабар газеталаридан бирида катта ҳарфлар билан босилган эди. Кейин чўнтагидан рўмолча олиб, пешана терларини артди. Ранги ўчган, ҳаяжонли ёзувчи шеъри вазири аъзамга қандай таъсир қилганини билиш мақсадида унга тикилиб олди.

В а з и р и а ъ з а м (*эшиттириб*). Оҳ-оҳ-оҳ, бу яқин ўртада бундай яхши шеър эшитмагандим. Ҳақиқати-га кўчганда, худога шукур, бизнинг тупроғимизда ҳали нотиқлар ва шоирлар топилади. Яшанг, минг карра яшанг! Қуйма сатрлар-а, мазмуни қандай чуқур! Шу шеърингизни минглаб нусхада нашр эттириб, мактабларга тарқатганимизда жуда соз иш бўлар эди. Болалар ёдлаб олишсин. Ўз фикрларингизни баён қилиб берганингиздан минг мартаба миннатдорман. Масала равшан бўлди. Агар сиз жаноби ҳазратлари билан маслаҳатлашиб олмасам, мен бечора тўғри йўлни қандай топардим? Офарин! Тасанно! Катта

¹ Манучехр — Эроннинг XI аср йирик шоирларидан бири.

рахмат! (Ичида). Ўзингнинг қаллангга яраша, хўп қойил йўл кўрсатдинг-ку?! Ҳамма масалаларни бир неча байт ва биттагина ёмон шеър билан ҳал қилиб ташлаб кўя қолдинг. Мамлакатимиздаги барча сафсата-бозларнинг исбот ва далили ана шундангина иборат. «Зулм ва истибодни таг-томири билан қўпориб ташлаш керак.» Бу эса: «Эроннинг жанубий қисмини ободонлаштириш учун Демованд¹ тоғини шимолдан жанубга шартта кўчириб келиш керак», ёки бўлмаса «Лут чўлига кўпроқ ёгин тушсин учун Эльбурс тоғ тизмасининг баландлигини беш юз, минг метрга пасайтириш лозим», деган гапдир. Содда ва оқилона!.. Аммо бир камчилиги бор — амалга ошириб бўлмайди. Мамлакатимиздаги кўп кишилар, ҳатто, зодагонлар ҳам шундай ўйлашади. Ҳаммаси бир гапни қайтаришади: «Бизга одам ва пул берсанг, Хузистонни² гулистонга айлантириб юборамиз». Албатта, бир миллиард доллар, бир неча миллион малакали ишчи ва мутахассислар бўлса, икки-уч юз йил ичида нега гулистон қилиб бўлмас экан?! Бўлди энди, бор, тошингни тер, отангни худо раҳмат қилсин, ўзингдан ақл чиқмади. Эй худойим, ўзингнинг раҳминг келсин, қайси гуноҳларим учун бу бетайин гапларни тинглаб яна мақтаб ўтиришим керак...

Ёзувчи бўлса вазири аъзамнинг шеърни нашр этиш ҳақидаги таклифини мулоҳаза қилиб ўтирибди: «Ҳаҳ, хушомадгўйлик қилмоқчимисан!» Ичган қасами ёдига тушиб, қовоқ уюб гапиради:

— Жаноби вазири аъзам, бундай шеърларни нашр этишга зарурат йўқ... Манови мақолни хотирланг: «Нонни ўйлаш керак, қовун барибир сувдир».

¹ Демованд — ярим ўчган вулқон бўлиб, Эльбурс тоғларидаги Эроннинг энг баланд (5604 м.) чўққисидир.

² Хузистон — Эроннинг жануби гарбидаги ўлкаси.

Вазири аъзам (*эшиттириб*). Сизнинг ишни нимадан бошлаш ҳақидаги таклифларингиз ғоят оқил-дона ва маъниlidir. Ҳаммаси тўғри, ҳамма таклиф-фингизга қўшилишга тўғри келади. Таклифларингизни амалга ошириш йўллари ҳам лутфан айтиб берганингизда, ғоятда зўр иш бўларди. Сиз жаноби олийларининг суҳбатларидан имкон борича фойдаланиб қолмоқчиман. Шунинг унутмаслик керакки, сиз мамлакатимиз тараққийпарвар ёшларининг орзу-умидларини акс эттирувчи вакилсиз. Жамоат фикри билан қизиқувчи мендай кишилар учун, айниқса ёшларнинг фикрини билиш, сиз билан суҳбатлашиш катта бахтдир!

Гапи шу ерга етганда вазири аъзам суҳбатдошига ўхшаб бир неча байт ўқиб юбормоқчи бўлди-ю, шеър-хон деб ном чиқариб, обрўсига путур етишидан чўчиди. Шу сабабли бир амаллаб ўзини босди-да, қулай фурсат келгунча сабр этишга қарор қилди.

Вазири аъзам (*ичида*). Эй, худо! Бу ёшлар намунча лақма бўлишмаса! Нега улар ҳамма қатори ўқигилари келмайди, сафсатабозликнинг ҳам чегараси борлигини тушунгилари келмайди. Ёшлар бутун дунёда катта-катта ишлар қилишяпти. Фақат бизнинг мамлакатимизгина танга пул чиқариш ўрнига беворд сўзларни чиқарувчи зарбхонага ўхшайди! Ёлғиз бизлардагина нодон, ўқимаган ёшлар мавжуд, улар ишлаш ўрнига эртаю кеч сафсатабозлик ва бефойда қуруқ сўзларни гапириб юришни машқ қилишади...

Ёзувчи (*ўй сурганча ҳар бир сўзни чертиб-чертиб гапирди*). Аниқ бир йўл кўрсатинг, дейсизми... Аниқ йўл ҳозиргина айтиб ўтган йўлим-да... Ҳамма чораю тадбирлар билан зулм ва истибоддан қутулиш... Бош кесиш... Осиш... Қон тўкиш керак! Қон тўкилмас экан, иш жойидан силжимайди...

Вазири аъзам (*эшиттириб*). Ҳар ҳолда, сиз қаттиқ қонунлар чиқаришни назарда тутаетган бўлсангиз керак? Яъни ўлим ҳукми жорий этишни назарда тутувчи қонунларни? (*Ичида*). Оҳ, қани энди бир соатдан бери менга зулм ўтказаетгани учун бу жанобни юз дарра урсанг!

Ёзувчи. Эй, қонунгиз нима қилиб берарди?! Нима деяпсиз ўзингиз! Ёлғиз қонун билан бирон иш чиқариб бўлар эканми? Қон тўкиш керак, қон...

Вазири аъзам (*эшиттириб*). Ух-ўх-ўх, қандай қатъий ва оташин сўзлар! Ҳар қанча мақтаса оз! Ўзингизга маълум, мен ахир ҳукумат бошлигиман. Айтаётган қонингизни мен тўкишим керакми, халқ тўкиши керакми? Ҳукумат тўкиши керакми, халқми? Очиқроқ айтишингизни сўрайман, токи ҳамма нарса равшан бўлсин. (*Ичида*.) Шу дунёнинг падарига минг лаънат, қимматли вақтингни бекорга сарф қилиб ўтирасан. Қандай кишилар билан гаплашишга тўғри келмайди! Наҳотки бу оламда ҳамма жойда хўроз бир хил қичқирса. Худо кўрсатмасин...

Ёзувчи. Мен ҳукумат билан халқни бир-биридан ажратмайман. Киши қуруқ сўзга учиши керак эмас. Ҳукумат халқ иродасини амалга оширмоғи даркор. Фақат халқнинг иродаси қутлуғдир. Худди ана шу халқ иродасигина барча жамиятда ҳам қонунлар қонунидир. Фақат халқ иродасигина ҳар қандай гилдиракни айлантира олади. Халқ иродасидан юқори биронта куч ҳам, биронта қонун ҳам йўқ. Фақат халқ иродасигина...

Вазири аъзам халқ иродасини ҳимоя қилаётган бу суханбозлик оқимини ҳозироқ тўхтатмаса, қиёмат куни ҳам ёзувчининг оғзидан шу сўзлар чиқишини англаб қолди. Шунинг учун ёзувчининг гапини бўлди.

Вазири аъзам (*эшиттириб*). Демак, сизнингча,

Мамлакат тақдирини халқ ҳал қилса? Ажойиб маслаҳат! Агарда сиз билан маслаҳатлашмасам, бу юксак ҳақиқатни билишдан бебаҳра қолардим. Худо ҳаққи, сиз мени жуда қарздор қилиб қўйдингиз... *(Ичида)*. Қалтафаҳм мусича! Талқон бўлиб кетган фикрларни, келига солиб туюб ўтирибди. Бундан минг йил аввалги сақични чайнапти. Сўз тўқишга ипак қуртининг ўзи экан. Одамлар қора дори еб, ароқ ичиб кайф қилади. Булар ўз сўзларидан кайф қилишади. Бундай маҳмадоналар тўлиб ётган мамлакатнинг шўри қурсин! Бизга худонинг ўзининг раҳми келсин!

Ёзувчи. Менинг ишларим кўп, кетишим керак. Сиз ҳам, зарур ишларингиз билан шугулланишингиз лозимдир. Сизнинг вақтингиз шахсан ўзингизники эмас, халқникидир. Агар сизга керак бўлсам, хабар берарсиз. Вақтим бўлса, келаман. *(Охирги жумласи билан ўзининг тобе киши эмаслигини таъкидламоқчи; ҳеч қандай куч истагимга қарши бирон ишга мажбур қилолмайди, озод кишиман, демоқчи бўлди)*.

Шу сўзларни айтиб, ёзувчи вазири аъзамнинг ўрнидан туриб хайрлашиши учун қўлини узатишини ҳам кутмади-да, ўрнидан туриб, биров хушомадгўйлик қилиб икки букилиб таъзим қилди, деб шубҳаланмасин деган андишада бошини салгина қимирлатиб қўйиб эшик томон юрди...

Вазири аъзам танҳо қолди. У шошилмай сигарета олди-да, ёндириб ўйга толди:

«Бу тоифадаги одамлардан яна қанчасини қабул қилишим, ҳар бири билан суҳбатлашим керак. Қандай бахтсизлик! Энг қайғулисиди шуки — уларнинг ҳаммаси самимий, довурак одамлар. Ўзларини миллат-

нинг жонбози, халқ продасини ифодаловчилари деб билишади. Худди халқ уларга муҳри мандат бериб қўйгандай. Улар бизларнинг бир вақтдаги авлиёлари-мизга ўхшашади. Улар ҳам шариятдан тамомила бе-хабар бўлиб, ўзларини диннинг фақиҳлари, деб билишарди. Лекин улар дин йўлида жонларидан кечишга тайёр эдилар. Яхши кишилар... Аммо айрим вақтда калтакбоп иш қилишарди. Ахир, шу тариқа ёшларгина моғор босиб, сасиб кетган ҳавойимизни тозалашлари мумкин. Бизлар шунча ақлимиз, муғамбирлигимизга қарамай, бир иш чиқара олмадик. Бизлар улар устидан куламиз, аммо уларда имон бор. Бир мисқол¹ имон харвор² ақлга тенг келади. Ақл ва имон бирлиги! Қани энди худо бизга шундай шодликни ато қилса! Пайғамбарлар ақл ва имон билан ҳамма нарсага етишишган. Бу покиза, ҳаракатчан йигитларга ачинаман. Уларга ақлли бир устоз даркор! Ана ўшанда юрак ўтлари билан ажойиб ишлар қилишлари мумкин. Албатта устозсиз қолишмайди. Уни ахтариб топишади! Мен ҳукумат бошлиғи, бу ёшлардан ниҳоятда чарчаган бўлсам ҳам, барибир уларни яхши кўраман... Улар севги ва ҳурматга лойиқ кишилар. Шу билан бирга уларга жуда-жуда ачинаман»...

Вазири аъзамнинг ўй-хаёллари шу ерга келганда қўнғироқни чалди. Хизматчи чой олиб келди. Вазири аъзам шошмай чойини ичиб, кейин шахсий секретарини чақирди:

— Қани, энди иш билан шуғулланайлик.

У овқат емай, дам олмай кечаси соат учларгача ишлади.

¹ Мисқол — оғирлик ўлчови 4,8 гр.

² Харвор — Эронда оғирлик ўлчови, 300 кг. га тенг келади.

Бизнинг ёзувчимиз эса, уйига келиб каравотга ўзини ташлади, кўзини юмиб чуқур ўйга толди. У аҳмоқ одам эмас эди, вазири аъзамнинг қабули бутунлай ўзгача тусда ўтганини англади. Шунинг учун ҳам кайфияти бузилди. У ўзидан ўзи уялди. Ёзувчи ўзининг ўй ва гоёсини амалда қандай эканини биринчи бор кўрди. Суҳбат унинг учун имтиҳон бўлди, аммо имтиҳондан ўта олмаганини англади... Вазири аъзамга берган жавоблари ташвиқот тусида эди. У айтишга керак бўлган нарсалар ўрнига бутунлай бошқа нарсаларни гапирди. Имтиҳонда йиқилиб отасининг жазосидан қўрқаётган боладай ёзувчи ўзини жуда ёмон ҳис қилди. Ўзини азоблаётган бу ўйлари панжасидан қутулишга ҳар қанча уринмасин, ҳеч бир фойдаси бўлмади. У шоша-пиша яна битта сигарета тутатиб ўйга толди.

«Нега мактабда ўқидим? Барибир ўқишим аро йўлда қолди. Ўзимни-ўзим алдаб нима қиламан: чала саводлигимча қолдим!.. Менинг мақсадим нима? Мақсадим — ишлаш, меҳнат... Агар хорижий тилларни билганимда ҳам, қўлидан бирон иш келадиган мутахассис бўлишим мумкин эди. Масалан, бошқа мамлакатларнинг тарихи, маданияти, ижтимоий муносабатларини ўрганишим мумкин эди. Кўпроқ нарсани билганимда, вазири аъзамга ҳам ақллироқ жавоб қайтарган бўлардим. Қаёқдаги аҳмоқона гапларни гапирмадим! Нималар деганимни ўзим ҳам билмайман. Уҳ, шўр пешанам! Ўзимни ўзим уятга қўйганимни энди англадим. Уят, уят! Митингларда эшитиб юрган гапларимни айтибман. Турган-битгани шиор! Бу шиорлар одамларни чапак чалдиришга яхши, аммо жиддий масалаларни шундай ҳал қилиб бўладими? Аттанг, жазавам қўзиб гапираверибману ақлимни йиғиб олмабман-да. Бир уюм бемаъни, бир-бирига ёпишмайди-

ган сўзларни гапирибман, Саъдийнинг ажойиб байти-
ни бутунлай унутибман:

Роса пишиқ ўйламай суҳбатга ҳеч киришма,
Хўб гапиргин, кечиксанг, нима бўпти — ғам ема?!

Оқилона қоида! Мана биз ёшлар Саъдий ва бўлак
улуғ классиклар эскирди, уларнинг ғоялари атом ас-
рига, улуғ революциялар даврига, ижтимоий ўзгариш-
лар замонига мос келмайди, деймиз, антиқа қоидалар-
ни унутамиз...

Ақлингни йиғ! Энди сен ёш бола эмассан. Бекорга
сарф бўлган куч-қувватингга ачин. Бу ишлар билан
ёшлар шуғуллансин... Сен энди у довондан ошдинг.
Кўзингни оч, вақтни қўлдан берсанг, дарёнинг у қир-
гоғида қоласан...

Агарда сиёсий арбоб бўлмоқчи бўлсам, ҳамма нар-
сани билишим керак. Узуқ-юлуқ маълумот — ҳеч нар-
са бермайди. Инқилобчи бўлиш ҳам осон эмас.
Шароитни тўғри ва аниқ мушоҳада қила олиш керак.
Қуруқ сўз билан халққа раҳбарлик қилиб бўлмайди.
Илм ва тажриба даркор. Ҳақиқатан, қаёққа бори-
шингни ўзинг билмасанг, бошқаларни орқангдан қан-
дай эргаштирасан? Эҳ, аттанг, аттанг, бу нарсаларга
келиб-келиб шу бугун ақлим етибди! Вой берилган
нареани қайта тиклаб бўлармикан?..»

Ёзувчи каравотдан шартта туриб, кийим-бошини
тузатди-да, кўчага чиқди. У касалдан турган одамдай
оёғини зўрға судраб босарди. У азоб чекарди... Дўст-
ларини ҳам, танишларини ҳам кўргиси йўқ эди. Узи-
дан норози эди.

Юриб бораркан, ўзига-ўзи савол берарди: «Мен
кимман?» Нима иш қиляпман? Мақсадим нима? Ке-
таётган йўлим қаёққа олиб боради, ниҳоят нимага

эришаман? Қалбидан чиқаётган майин, ёқимли овоз эшитилди: «Сен умум миллий ишлар билан шуғулланаётирсан, халққа хизмат қилаётирсан». У бу овознинг виждон овози эмаслигини биларди. Бундай сўзлар унга тасалли беролмасди. Ўзини алдаб нима қилади! Ахир инқилобчилар ҳам мен қилган ишларни қилишмадимми? — деб ўй сурарди ёзувчи. — Улар ҳам менга ўхшаб нутқ сўзлаб, мақолалар ёзинмадимми? Инқилоб учун замин шундай ҳозирланмайдими? Бир нарса шубҳасиз аниқ: илм керак, мамлакатни кезиш зарур, инқилоб техникаси ва санъатини ўрганиш лозим. Заминни ҳозирламай туриб, қандай қилиб инқилоб қилиш мумкин. Нима, улуг революционерлар чаласавод бўлишганми, плансиз ишлашганми?..

Нега энди бизнинг инқилобчиларимиз ўқиш керак эмас. Яхши, шундай ҳам дейлик, аммо мен нима иш қилишим керак, вазифам нимадан иборат? Ҳали ҳеч нарса қилмаганимни, ҳеч нарсага уқувим йўқ эканини ўзим яхши биламан-ку. Шу кунгача мен қуруқ сафсата сотдим, бўш мақолалар ёздим, бақироқ шиорлар билан чиқдим. Фақат Карл Маркснинг отини билган, жовонларни унинг асарлари билан тўлдириш ва деворга катта суратини осиб қўйиш билан киши социалист бўлиб қолмайди-ку. Уқиш ҳам оз. Уқиш ва уқиш керак. Бундай оғир китобларни тушуниш учун, аввало киши билимини ошириши керак. Шахсан менда ҳеч вақо йўқ. Мен шовқини зўр, ичи холи ноғораман. Ҳеч нарсани билмай туриб ишлаш — бошқаларни алдаш демакдир. Мен ўзимнию алдаяпман, аммо содда халқни алданга ҳаққим йўқ...

Шундай ўйларни ўйлаганча ёзувчи Сайид-Али чорраҳасига келиб қолди. Бирдан бундан бир неча йиллар олдин Техронга келган, дурадгорлик дўкони очган ҳамқишлоғи эсига тушиб қолди.

Бориб, уни кўргиси келди. Дўконга кирса, қўлши-
си ярим яланғоч, қиниқ ва пайрахага ботиб, терлаб-
пишиб ишляпти. Дурадгор эски танишини кўриб
жуда хурсанд бўлиб кетди, чойхонага чой ва шарбат
олиб келгани одам юборди. Утириб, ҳол-аҳвол сўра-
шишди. «Мана, пешана тери тўкиб топилган нонни
еб,— деди дурадгор,— ғам-койишсиз, ишлаб ётиб-
ман...»

Бир соатлардан кейин ёзувчи дўкондан чиқди.
Миясида «Пешана тери тўкиб топилган нонни еяпман»
деган сўз тинимсиз бонг урарди. «Сен қандай нонни
еяпсан?— деб ўзидан сўрарди.— Тўрт йилдан бери
шу шаҳарда яшайсан, биронта аниқ ҳунаринг ҳам, да-
ромад манбаинг ҳам йўқ. Қайси меҳнатинг ва хиз-
матларингнинг нонини еяпсан? Бу нонни пешана тери
тўкиб топилган, деб бўладими? Сенинг нонинг ҳимоя
қиламан деб кўкрагингга ураётган одамлар меҳнати-
нинг меваси эмасми? Еяётган нонингга яраша уларга
хизмат қиляпсанми?...»

Шундай ўйлар билан ўзини қийнаб, ёзувчи шаҳар
кўчасини кезарди. У ўзига янги кўз билан қараб кўр-
моқчи эди.

«Умримни бекорга ўтказдим,— деб ўйларди у.—
Энг ёмони — жамиятни алдадим. Битта нарса оқлаши
мумкин — бу ишларни атайин қилганим йўқ, қандай
донни янчаётганимни ўзим ҳам билмадим. Шу айбим-
ни оқлашим керак. Пешана тери тўкиб нон топиб ей-
диган иш қилишим керак. Бекорчи ва текинтомоқ
халқ хизматкори бўла олмайди. Мен ҳам дурадгор
еяётган, пешана тери тўкиб топилган нондан ейман.
Ишига яраша иш қилиб бераман. Менга ҳақиқий иш,
пешана тери тўкиб нон топиш керак...»

Шу соатдан бошлаб ёзувчимиз бошқача ҳаёт кечи-
риш лозимлигини тушунди. У ҳали қандай ҳаёт кечи-

ришини билмас, аммо бошқа, тўғри йўлга тушиб олишга аҳд қилганди. Вазири аъзам яна одам юбориб янги суҳбатга вақт тайинлашни илтимос қилганида, ёзувчимиз «Туя кўрдингми?.. Йўқ!.. Мени ҳам кўрмадинг...» деб жавоб бериб юборди.

1954 йил, Женева,

СКИЛИК

ВА ЯНГИЛИК

КИТОБИДАН

(1959)

7—1126

ҲАМКОРЛИК ҚЎРБОН ТАЛАБ ҚИЛАДИ

(Бир пардали пьеса)

Қ А Т Н А Ш У В Ч И Л А Р :

Нақдинхур — молия назорати амалдори.

Алихон — хизматкор.

Мирза Раҳматулло Донишдўст — юмуш билан келган киши.

Танхоҳ Девон, Дайёнул-Вазир, Хазинатул-Айёл, Соҳиб Хирожий ва бошқа амалдор-ҳамкорлар.

Думи калта сариқ дўппидор товуқ.

Саҳнада молия министрлигининг хоналаридан бири. Полга эски, ранги айниб кетган, чанг босган гилам тўшалган. Чапда — катта ёзув столи, устида бошқа ёзув-чизув қуроллари орасида қадимий бир телефон савлат тўкиб турибди. Қўнгироқчанинг ўроқлик сими стол устидан пахта тушиб, илондай деворга чир-машган, у ер-бу еридан миҳ қоқиб қўйилган. У шифтга етиб бормай девор тепасидаги чанг ва ўргимчак уясида бешбаттар қорайиб кетган тешикда кўздан ғойиб бўлади. Унда бир пайтлари қизил духоба қопланган эски, шалоқ диван. Унинг йўғон пружиналари чиқиб ётибди. Диван олдида давр оғирлигини

кўтаролмагандай эгилиб кетган тўгаракли стол. Столнинг икки томонида иккита тақир стул. Стол устида анчадан бери ювилмаган, дарз кетган графин ва стакан.

Парда кўтарилганда (ёки биров пардани сурганда) ёзув столи олдида ўтирган Нақдинхўсур намоён бўлади. Қўлида катта қамиш қалам, тез-тез синиб туради, дам-бадам очиш керак. Шу тариқа пьеса охиригача томошабин кўз олдида қалам кичрайиб боради. Жаноби амалдорнинг кийимини жуда ҳам эски деб бўлмайди-ку, аммо ҳозирги замон хизматчиларининг тахти бузилмаган, тугмача тешигига гул қистирилган, қордай оқ кўйлаги ва галстугига сира-сира тенглаша олмайди. Жаноби Нақдинхўсурнинг устида саргайиб кетган, ёмон крахмалланган, расвой жаҳон қилиб дазмол урилган кўйлак, галстуги ҳам йўқ. Бошида қора сукно қалпоқча. Юзини калтагина қўйилган соқол қоплаган.

Столнинг бир бурчига қоғоз уюб ташланган. Уларни қоғоз игнаси, тўғнағичлар билан бир-бирига чапиштирилган. Қоғозларга гербли маркалар ёпиштирилган. Шамол учириб кетмасин, деб ҳаммаси устига яримта гишт бостириб қўйилган.

Нақдинҳузур худди соат тuzатаётган соатсоздек икки буюкилиб қалам очиб ўтирибди. Алихон оёқ учиди кириб таъзим қилади-да, тавозе билан эшик олдида тўхтаёди. Жаноби Нақдинҳузур анчагача унга эътибор бермайди. Кейин бошини кўтариб, кўзойнагини олиб стол устига қўяди. Стол устидан бошқа кўкимтир ойнали кўзойнагини олиб ҳўхлайди, энги билан артади, тақиб хизматкорга савол назари билан қарайди-да, ниҳоят огиз очади.

Нақдинҳузур. Хўш, яна нима гап?

Алихон. Сиз ҳазрати олийларига чой олиб келмоқчи эдим, буфетчи қанд йўқ деяпти.

Нақдинҳузур. Қанақасига энди йўқ бўлар экан? Қунда бир равғо! Ўтган кунни чой йўқ эди, кеча кўмир тамом бўлди, деди, бугун энди қанд йўқми. Бу қандай тартибсизлик!

Алихон икки қўли кўксиди жим турарди.

Нега индамайсан, тилиннга тирсак чиққанми? Гапирсанг-чи?

Алихон. Ҳазрати олийлари, нима ҳам дейман? Нима буюрсангиз...

Нақдинҳузур. Э, ўша «буюринг» деган сўзинг билан қўшмазор бўл! Сенинг гапинг чой билан қанд бўлармиди. Бу лаънати ишга каллаи саҳарлаб етиб келганман, томоғим қақраб кетди (*соат ўн яримга занг уради*), бир ҳўплам чой ичсам бўлгани эди! Манави икки метрлик найнов бўлса, бақрайиб туриб қанд йўқ дейди. Шундай бекорчиларнинг қорнини тўйға-вишга мажбур бўлган ҳукуматнинг шўри! Ҳе, биринг икки бўлмагурлар! Нега индамайсан?

Алихон. Жаноби ҳазратлари, буфетчи билан уришиб ҳам кўрдим, қандим тамом бўлди, дейди.

Нақдинҳузур. Шу ҳам жавоб бўлибдими? Омбордан олсин!

Алихон. Омборда ҳам йўқ, дейди.

Нақдинҳузур. Нега йўқ бўлар экан? Навбатдаги қандни олганимизга уч кунгина бўлди-ку?

Алихон. Ҳаммасини жаноби бошлиқлар уйларига олиб кетиб қолишди, дейди.

Нақдинҳузур. Боятдан бери шуни айтмайсанми? Одамларда ор-номус қолмади! Ахир қанд тер тўкиб, қон ютиб топилган пулга олинган-ку! Яна, нега бизнинг мамлакат тараққий этмайди, нега дунё маданият карвонидан орқада қоляпмиз, деб сўрашади (Алихонга қараб). Менга қараб қаққайиб тураверсанми? Қани, туёгингни шиқиллат, марҳамат қилиб ернинг остидан бўлса ҳам, менга чой билан бир неча чақмоқ қанд топиб кел. Лимон шарбати билан булочка ҳам ёдингдан чиқмасин.

Алихон. Хўп бўлади, жаноби ҳазратлари!
(Чиқиб кетади).

Нақдинҳузур (ўзи билан ўзи гаплашади). Ҳамкасбдошларим беш панжаларини баробар оғизларига тиқишади. Мен уйга олиб кетган бўлсам, узоғи билан бир-икки килограмм олиб кетгандирман, ўшанда ҳам дўконлар ёпилиб қолгани учун. (Қаламини очмоқчи бўлади, қалам яна синади.) Ҳа, падарингга лаънат, безорихон қилиб юборди. Хорижий қалам тутишга тўғри келади шекилли.

Алихон яна кириб таъзим қилади-да, икки қўли кўксига эшик олдида тўхтади.

Муттаҳам, мен сенга одам бўлгин, деб неча маротаба айтдим. Ахир қачон сен маданиятга ўрганасан?

Алихон. Жаноби ҳазратлари, одам бўлмаи нимаман?

Нақдинҳузур. Нега эшикни тақиллатмай кириб келаверасан?

Алихон. Эсимдан чиқибди, жаноби олийлари.

Нақдинҳузур оддий кўзойнагини олади-да, кўкимтир ойналигини тақади. Кейин шартта ўрнидан туриб, мушт дўлайтириб Алихонга ташланади. Алихон икки қўли билан ўзини ҳимоя қилиб, орқага чекинади.

Нақдинҳузур. Эсимдан чиқибди?! Шу ҳам жавоб бўлдими? Бир нарсани сенга неча мартаба айтиш керак? Кармисан, эшак миямисан? Гапиравериб жағимда жағ қолмади-ку... Хўш, яна нима бўлди?

Алихон. Жаноби олийлари, бир одам олдингизга кирмоқчи.

Нақдинҳузур. *(Бориб жойига ўтиради, кўкимтир ойнали кўзойнагини олиб, оддийсини тақади.)* Ким экан яна? Менда нима иши бор экан? Нега биз бечора хизматчиларни бемалол нафас олгани қўйишмайди? Ахир бизлар ҳам худонинг бандасимиз-ку? Нега ҳамма дам олиши мумкину, бизга мумкин эмас? Нега бизларга раҳмлари келмайди? *(Ўрнидан туриб, кўзларини ойлайтириб хизматкор томон юради, у орқасига тисарилади.)* Кечадан бери суякларим сирқираб оғрийди, ҳаммаси чарчаганимдан. *(Қўлини кўтариб керишади. Қуруқ шох сингандай суякларининг қарсиллагани эшитилади.)* Чиқиб айт, вақтим йўқ. Бошқа куни келсин. Ўзинг бичиб-тўқиб бир нарса деб юбор, кўрмаяпсанми, ишим бошимдан ошиб ётибди.

Алихон. Жаноби олийлари, жўнатиб юбормоқчи бўлган эдим, кўнмаяпти, олдингизга кирмоқчи.

Нақдинҳузур. Ўзи ўша етишмай турувди! Кирмоқчи?! Бу карвонсарой эмас! *(Яна ўрнидан ту-*

риб, хизматкорига ташланади. У ўнг қўли билан юзи-
ни беркитиб тисарилади.) Қўлингдан нима иш кела-
ди, ўзи? Ёки оғзингни мойладими? Қани, ростини айт,
қанча берди? Кўрсат-чи! Бермасанг, ўзим чўнтагинг-
дан қоқиб оламан! Хизматкоримнинг порахўр бўли-
шига йўл қўймайман. Агар олган бўлсанг, виждонли,
ҳалол одамлардай дарров менга топширишинг керак,
Уқдингми? Тушундингми, эшак мия?

Алихон. Муборак бошингиз ҳаққи, жаноби олий-
лари, шунча шама қилсам ҳам, ўз бурчини тушу-
ниб қолар, деб шунча уришиб кўрсам ҳам, ҳеч бало
чиқмади. Тил уқмас ғалча экан. Ундан бир нарса ун-
дириб бўлмайди.

Нақдинҳузур. Ҳой кал! Қачон одам бўласан,
ўзи? Бу ерда ишлаётганингга беш ой бўлди-ку, ҳали-
ям ёш боладай ўлгунча лақмасан. Нима қилса, нима
бўлишини қачон ўрганасан? Эй, худо, нега бу мамла-
катнинг одамлари бундай бефаҳм-а? Уларнинг камо-
лотга эришиб, жаҳолатдан халос бўлишига ҳеч бир
умид йўқ. Чик, анави аҳмоқни жўнатиб юбор. Вақ-
тим йўқ, ишим бошимдан ошиб ётибди...

Алихон орқаси билан юриб чиқиб кетади.

*(Нақдинҳузур графинни олиб, стаканга сув қуймоқчи бўлади. Графин бўш. Тўнғиллаб бориб жойига ўти-
ради-да, яна кўзойнагини алмаштириб қўнғироқ туг-
мачасини босади, ҳеч ким кирмайди. Жаҳл билан яна
қўнғироқ тугмачасини босади, ниҳоят бақиради). Ҳой,
Али, итвачча! Қаёққа гумдон бўлдинг? Али... Али...*

Алихон эшикни тақиллатади.

Нега эшикни тақиллатасан, ахир ўзим чақиряпман-
ку? Ҳақиқатан ҳам аҳмоқ экансан! Кармисан, ўзи?

Қўнғироқни эшитмадингми? Чалавериб, қўлларим қавариб кетди-ку!

Алихон. Жаноби олийлари, қўнғироқ ишлама-япти.

Нақдинҳузур. Нега ишламас экан? Эшикни очиб қўйиб эшитиб кўр-чи. *(Бир неча маротаба қўнғироқ тугмачасини босади, аммо овоз эшитилмайди)*. Эй худо, ўзингга минг қатла шукур! Мана энди қўнғироқ ҳам ишламай қўйибди! Баччағар! Бу ерда нима қилиб ўтирибсан? Ишламай тишлаяпсанми!

Алихон. Жаноби олийлари, тўрт ой бўлди, бир тийин беришгани йўқ.

Нақдинҳузур. Ўзингни оқламай қўя қол, аҳмоқ! Аҳмоқ бўлмаганингда, пулингни вақтида олган бўлардинг! Масалан, мана мен маошимни икки-уч ой олдин оламан. Қолаверса, ҳаммангизга кулгим қистайди, арзимаган маошингиздан ташқари бир тийин ишлай олмайсиз. Ахир бу вазирлик, давлат идораси-я. Ҳукумат мунтазам маош тўлаб турадиган бўлса, унда сизларни бошига урадимми? Бу ерда ўзинг учун ўл етим, билдингми? Ўзинг қорнингни тўйгаза олмасанг, ҳеч ким айбдор эмас. Демак, сен ҳеч балого ярамайсан. Маош эпчиллик ва удабуронлик билан топган пулингнинг бир қисмигина бўлиши керак. Кеча сенга қўнғироқни тузатиб қўй, демаганмидим?

Алихон. Сиз айтгандай қилиб тўғрилаб қўйган эдим, жаноби олийлари. Аммо сими эски, сал тегилса узилиб кетаверади.

Нақдинҳузур. Эй гап уқмас галча! Шу ердан икки қадам нарида сим-пим сотадиган дўкон бордир. Шуниям кўрмаганмисан?

Алихон. Кўрганман, ҳали ўзингизга айтганимдай, жаноби олийлари, ёнимда бир тийиним ҳам йўқ.

Нақдинҳузур. Ҳе, бир тийининг бошшингни есин! Ҳукумат иши учун бир неча метр сим олишга ҳам пул керакми? Бориб, вазирликка керак, демайсанми. Узинг ҳам ўлгунча бефаҳм экансан-да! Огоҳлантириб қўяй, эртагача қўнғироқ ишламаса, бошинг билан жавоб берасан! Ҳозир хўжалик бошқармасига телефон қиламан, барча зарур нарсани беришади. (Телефон трубкасини олиб пуфлайди, аммо овоз йўқ). Падарига лаънат шу телефонни! Бу ҳам ишламаяпти! Мана расвогарчилик! (Жаҳли билан трубкани телефонга уради, телефон ерга ағдарилиб тушади, қисмлари ҳар томонга сочилиб кетади. Нақдинҳузур ва ёрдамга келган хизматкор уларни йиғиб, бир амаллаб телефонни столга қўйиб қўйишади. Кейин амалдор аламини хизматкоридан олмоқчи бўлади, у қочиб чиқиб кетади). Жўна, лаънати! Қайтиб совуқ башарангни кўрмай! (Жойига ўтиради, оёғи телефон симига тегиб ўралашиб қолади, телефон оёғига тушади. Нақдинҳузур оғриқнинг зўридан бақриб юборади.) У-ўҳ! (Кейин эсноқ босиб, кўкрагига уради. Уйқу босиб, кўзларида нам кўринади. Нақдинҳузурнинг гиёҳланган тарёк чекиш вақти яқинлашгани маълум бўлади). Али! Али! Қаёққа гумдон бўлдинг!

Алихон киради.

Алихон. Жаноби олийлари, шу ердан.

Нақдинҳузур. Соат ўн бир бўлганини кўрмайсанми! Трубкам роса ўн бирга тайёр бўлсин, деб неча маротаба айтиш керак.

Алихон. Кўмир нам тортиб қолиб ҳеч олмаяпти. Ҳозир келтираман.

(Чиқади.)

Нақдинҳузур. Мен доим оламда эронликлардай гап ўқмас халқ йўқ дейман. Қиёматгача бахтсиз

бўлиб қолаверади улар. Баччагар, ўн бир бўлганини кўриб турибди-ку, ўз вазифасини адо этмайди. Йў-ўқ, бизнинг халқимиз бурч деган сўзнинг лоақал бирон ҳарфини ҳам билмайди.

Бир қўлида трубка, иккинчи қўлидаги оташкуракчада лаққа чўғ кўтариб Алихон киради. У трубкуни хўжайиннинг оғзига тикиб, чўғни қўйиб беради. Нақдинҳузур зўр бериб трубкуни сўради.

Алихон. Ангови киши ҳали ҳам қабулхонангизда ўтирибди, кетиш нияти йўқ.

Нақдинҳузур. *(Трубкуни четга қўяди, чеҳраси очилиб, илжаяди).* Аввал бир стакан чой олиб келчи, кейин у ҳақда ўйлаб кўраман. Билиб қўй, чой аччиқ, иссиқ, ширин бўлсин!

Алихон. Хўп бўлади, жаноби олийлари!

(Трубкуни олиб, чиқиб кетади.)

Нақдинҳузур. Ҳа, ана энди кайф жойида бўлди! Озроқ мизғиб олинса, чакки бўлмасди-да. Аммо бу хира халқ тинч қўярмиди?

Алихон. *(Бир стакан аччиқ чой олиб киради).* Жаноби олийлари, анави киши мени жуда қийнаб юборди.

Нақдинҳузур. *(Чойни бир кўтаришда ичиб тузатади).* Ниҳоят унга нима қилиши кераклигини уқтира олдингми? Бундай кишиларни соғиб ичиш керак!

Алихон. Жаноби олийлари, ўлгунча қурумсоққа ўхшайди, ундан бир нарса ундириш ўлимдан қийин. Ўзини овсарликка соляпти.

Нақдинҳузур. Яхшилаб шама қилиш керак, бир нарса унмайди, деганинг нимаси! Бу мамлакатда сувни сиқиб ёғини олиш керак, бўлмаса очингдан ўласан.

Алихон. Муборак бошингиз ҳаққи, жаноби олийлари, бу ундай-бундай одамлардан эмас экан, Тилга тушунмайди. Карми, тентакми билмадим...

Нақдинҳузур. Хўп замонлар бўлди-да! Одамлар яхшиликни билишмайди. Жуда аҳмоқ бўлиб кетишди. Очиғини айтганда, ўзинг ҳам унча ақлли эмасан. Одамларга бурчларини эслатиб туриш — бизнинг вазифамиз. Одамлар билан ширин, юмшоқ муомала қилишни билиш керак. Шу ёдинда бўлсинки, улар бахтсиз, аҳмоқ, ҳеч нарса уқмас, бечоравор кишилар. Бизнинг вазифамиз худди шуларнинг кўзини очиш, ақлини киргизиш.

Алихон. Ҳазрати олийлари, роса ҳаракат қилдим: бурнини остига бориб, бармоқларимни шақиллатиб кўрдим (*қилган ишорасини кўрсатади*), ақалламатда қимирлаб ҳам қўймади.

Нақдинҳузур. Ахир бу барча қабул қилган халқаро имоку, бунинг маънисини ёш боладан мўйсафидгача ҳамма тушунади. Йўқ, у ўзини гўлликка солаётгандир. Айтгандай, ким экан, нима иш қилар экан?

Алихон. Оти Мирзо Раҳматилло Донишдўст эмиш, маориф вазирлигида ишлар экан.

Нақдинҳузур. Раҳматилло, Раҳматилло! Ундан кўра отини Заҳматилло қўйганида дуруст бўларди. Худонинг раҳмати камлик қилгандай «Донишдўст» лигига бало борми. Нима, бизлар душмани донишмизми? Аҳмоқ алифни калтак дея олмаса керак-ку, дониш дўстман деб юрибди. Бу қорани оқ деган билан баб-баравар. Жуда бўлмаса, менда нима иши борлигини сўрадингми?

Алихон. Зарур ишим бор деяпти.

Нақдинҳузур. Шу ҳам жавоб бўлибдими! Зарур ишим дегани нимаси? Нима, мен бу ерда бекор

Ўтирибманми? Зарур ишим қалашиб ётибди. Бошқаларнинг ишини тўғрилаб беришдан бўлак дардим йўқми? Ишинг бўлса, ўзинг битказавер... Мен битта-яримтанинг олдига бориб, сизда ишим бор, деб тиқилинч қиляпманми? Ишинг бўлса, саломатлигинг учун хурсанд бўлиб қилавер. Ҳозир иши-кучи йўқлар сон-саносиз, бу бўлса саҳари мардондан зарур ишим бор, деб менинг олдimgа югурибди. Ахир менинг унда ҳеч қандай ишим йўқ-ку. Уни кўраман деб кўзим ҳам учиб тургани йўқ эди. *(Алихонга қараб)*. Чиқиб, суриштириб кўр-чи, менда нима иши бор экан?

Алихон. Жаноби олийлари, маошимни олгани келдим, деяпти.

«Маош» сўзини эшитиб амалдор жонланиб кетади, кўзлари косасидан чиқиб, оғзи очилиб қолади.

Нақдинҳузур. Маош дейсанми, маош? Нега боятдан бери шуни айтмайсан? Дарров кирсин. Бўл, қимирла. Эсингдан чиқмасин, трубкам роса бирга тайёр бўлсин. Кирасан-да, сизни жаноби вазир чақиряптилар дейсан. Тушундингми? Эшак мия еган, англадингми? *(Столига ўтириб, яна кўзойнагини алмаштиради, қўлига қалам олиб, жиддий қиёфада қоғозларни титкилай бошлайди)*.

Иккинчи кўриниш

Алихон эшикни очиб, Мирзо Раҳматилло Донишдўстга йўл беради. Бу ориқ заҳил юзли, юмшоқ муомалали одам ташқи кўринишидан ҳам мактаб ўқитувчиси эканлиги шундоқ билиниб турибди. Устидаги костюми маҳаллий материалдан тикланган, кўп ювилиб ранги айниб кетган бўлса ҳам тоза. Калта

шими почасидан оппоқ носкиси кўриниб турибди. У эҳтиром билан таъзим қилиб, кўзи билан стул қидиради. Нақдинҳузур жаноблари ўтиришни таклиф қилишга ошиқмайди. Қирган кишининг ўзи стул суриб ўтиргандан сўнг, жаноби Нақдинҳузур ўтиришга таклиф қилади. Нақдинҳузур яна кўзойнагини алмаштиради, қўлига қаламтарош олиб, кўзойнаги устидан унга узоқ тикилади.

Нақдинҳузур. Ўзлари ким бўладилар? Бизга қандай хизматлари бор?

Донишдўст. Мен — Раҳматилло Донишдўстман. Маориф вазирлигида хизматдаман.

Нақдинҳузур. Қойил, қойил! Отингиз кўп гўзал экан. Унинг устига маориф вазирлигида ишлар экансиз. Бахтиёр киши экансиз, улуг ишга — ватанимизни маърифатли қилишга бел боғлаган экансиз. Дунёда ўз ватанинг фарзандларини тарбия қилишдан яхши иш йўқ. Афсуски, бизларнинг ёшимиз ўтиб қолган, мен бутун умр бўйи ёшларни ватанга хизмат қилиш руҳида тарбиялашдек савоб иш билан шуғулланишни орзу қилганман. Қойил, қойил! Иккимиз икки хил вазирликда хизмат қилсак ҳам, бир ҳукуматнинг амалдорларимиз. Шундай қилиб, биз иккимиз касбдошмиз, мен бизларнинг ҳамкорлигимиздан гоятда хурсандман.

Донишдўст. Катта раҳмат, жуда меҳрибон экансиз. Бу мен учун катта шараф.

Нақдинҳузур. Биласизми, мен доимо маориф вазирлиги хизматчиларига ҳурмат билан қараб келганман, айниқса, ўқитувчиларга. Чин қалбимдан, ҳар ким иложи ва имконияти борича уларга ёрдам бериши керак, деб ҳисоблайман. Ҳамма жойда шуни гапирарман. Барча ҳамкасбларим гапимни тасдиқлашлари мумкин. Маориф... Тарбия ва билим!.. Маданият!.. Фирдавсий!.. Рустам!.. Қойил, қойил!

Донишдўст. Мени сиздай меҳрибон киши билан учраштирган тақдирдан мингдан-миг миннатдорман.

Нақдинҳузур. Чойга ҳушингиз борми? Ёки кофе олиб келишсинми?

Донишдўст. Миннатдорман. Илтимос, овора бўлманг. Чой ичдим.

Нақдинҳузур. Сиз билан танишганимдан гоёт хурсандман. Бизга қандай хизматлари бор? Сизга ёрдам бера олсам, жуда-жуда мамнун бўламан.

Донишдўст. Мана тўрт ойлик маошимнинг ведомости. Шунга сизнинг имзоингиз зарур холос. *(Стол устига қоғоз қўяди).*

Нақдинҳузур бир нарсани ўйлаётган кишидай кўзойнагини ал-маштиради. Худди олдида пероглифли ёзув ётгандай шовилмай уни ўргана бошлайди.

Нақдинҳузур. Беш юз қирқ уч туману етти риал. Демак, сиз ойига бир юз эллик тумандан оласиз. Дуруст, маошингиз яхши. Ҳали бундан солиқлар ва нафақа йиғимини чегириб қолиш керак бўлади.

Донишдўст. Нафақа йиғимини вазирликнинг ўзида чегириб ташлаган. Яна қандай солиқларни айтяпсиз?

Нақдинҳузур. Қандай солиқлар деганингиз нимаси? Нима, молия вазирлигига биринчи мартаба ишингиз тушишими? Қандай солиқлар экани маълум нарса. Касса харажатларини қоплаш ва бухгалтерия ҳисоб-китобига ярим процент. Идора харажатлари, қайта кўчириш, ҳужжатларни тафтиш қилиш, имзоларни чоғиштириш, олинган нусхани аелига солиштириш, кассага жўнатиш харажатларига — икки ярим

процент. Хизматчиларнинг ва бошқарувчининг ҳақини унутиб қўйилса ҳам яхши бўлмайди. Бу тўппатўғри икки процентни ташкил қилади. Олинган даромад юзасидан ярим процент тўланади. Булардан ташқари муниципалитет, ҳарбий ведомост, ўликхона, ўт ўчирувчи команда, статик бошқарма ва ҳоказо, ва ҳоказоларни ҳам таъминлаб туриш керак, албатта. Айтганларимнинг ҳаммасидан ташқари, ўзингиз ўйлаб кўринг, бу каминаи камтарин қулингиз ҳам яшаши керак. Иккаламиз ҳамкасб эканмиз, ўзингиздан қолар гап йўқ, ҳукумат берадиган маош ҳеч балога етмайди. Бунинг устига ўзингиз ҳам эшитган бўлсангиз керак, шаҳар атрофидаги ғишт заводларида жуда кўп ошиқча ғишт йиғилиб қолибди, шунинг учун бундан буён маошни ғишт билан беришга қарор қилинди. Сизга ҳурматим жуда баланд бўлгани сабабли, маошингиз ўрнига куйиб кетмаган, яхши ғиштлардан олдириб бераман.

Д о н и ш д ў с т. Бу гапларни энди эшитиб туришим. Утинаман сиздан, жўжабирдай жон эканимни эътиборга олсангиз. Қизим эридан чиқиб боласи билан уйимга қайтиб келиб ўтирибди. Бир неча ойдан бери ўғлимнинг ботинкасини ремонтга беролмайман. Оладиган пулим нонвой, боққол, қассоб, резаворчиларга берадиган қарзимга ҳам етмайди. Иккаламиз ҳамкасб бўлганимиз, ўзингиз айтганингиздай, ўқитувчиларга ҳурматингиз катта бўлгани туфайли сиздан илтимос, ишимни орқага чўзмай тўғрилай беринг. Тушки овқат вақти ҳам бўлиб қолди, бола-чақам йўлимга интизор бўлиб ўтирибди.

Н а қ д и н ҳ у з у р. Мен ҳам давлат хизматчисиман, идорама-идора юришининг қанчалик оғир ва хижолатли иш эканини яхши биламан. Аммо иложимиз қанча. Давлатнинг ўз қонуни бор, бизлар унга риоя

қилишимиз керак. Сиз билан биз бошқаларга ўрнак бўлишимиз лозим. Мен айтган солиқлар оладиган маошингизни ўн уч процентини ташкил қилади, холос. Уларни тўлашингиз керак бўлади. Агар бу пуллар менинг чўнтагимга тушганида, бола-чақангиз ҳаққи-хурмати бутунлай кечиб юборар эдим, нима қилайки, давлат хазинасига тушади. Вазифам — менинг виждоним... Бироқ маорифга ҳурматим жуда катта бўлгани сабабли, сизга ғишт бермай, пулингизни нақд олиб беришга ҳаракат қиламан. Офарин, офарин! Маърифат!.. Фан!.. Эй, Эйфал минораси!.. Самолётлар!.. Фирдавсий!.. Маданият!.. Тасанно!.. Тасанно!..

Донишдўст Жуда-жуда миннатдорман, аммо ўн уч процент? *(Зўр ҳаяжон билан гапиради.)* Худо шоҳид — ҳозир ҳар бир тийин ҳаёт-мамотимни ҳал қилади. Бир чақа ҳам беролмайман. Инсоф қилинг!

Нақдинҳузур. «Инсоф қилинг» деганингиз нимаси? Азиз биродар, буни қонун деб қўйибди, уни ўзгартиб бўлмайди. Мана ўзингиз ҳам давлат хизматчиси экансиз, бошқаларга ўрнак кўрсатиб, давлат манфаатини ҳимоя қилишингиз керак. Бундай гапларни сиздан эшитиш уят. Унда бошқалар нима дейди!

Донишдўст. *(Урнидан туриб кетади, қўлларини силтайди, кўзларидан ўт чақнайди.)* Падарига минг лаънат шу оладиган хайри садақамнинг ҳам! Бўлди, тоқатим тоқ бўлди! Шунча оворай сарсонлик етмагандай яна хўрлашлар. Бу қандай аҳмоқгарчилик!

Нақдинҳузур. Ҳурматли жаноб, оғзингизга қараб тапиришингизни сўрайман! Унутманг, давлат идораси, вазирликда ўтирибсиз. Бу муқаддас жой. Бу — оғиздан боди кириб, шоди чиқадиган жой эмас. Мени бошқача тилда муомала қилишга мажбур қилманг. Одоб сақланг.

Донишдўст. Бу ведомостни қанча машаққат

ва хўрланишлардан кейин олганимни билганингизда эди! Мана яна тўсиққа дуч келдим! Худо ҳаққи, устимдан лампа мой қуйиб, ўзимга ўт қўйиб юбораманда, бу азоблардан бир йўла қутуламан-қўяман.

На қ д и н ҳ у з у р. Бу сизнинг ишингиз. Хоҳласангиз лампа мой қуйиб ёқинг, хоҳласангиз бўйнингизга сиртмоқ солиб ўзингизни осинг... хоҳласангиз пистолет билан отинг... Таъбингиз... Менинг вазифам давлат манфаатини ҳимоя қилиш. Пўписа билан меҳи қўрқита олмайсиз.

Д о н и ш д ў с т. Бўлмаса ведомостни қайтиб беринг. Узим маориф вазирлигининг молия бошқармаси орқали тўғрилаб оламан. *(Ведомостни олгани стол томон бир қадам ташлайди.)*

На қ д и н ҳ у з у р. Азиз биродар, намунча тажанг бўласиз? Сабр қилинг, ҳозир яна кўрамиз, аҳтимол, янги қарорлардан солиқни камайтирадиган биронта модда чиқиб қолар. Хотиним, эридан ажралишган қизим бор дедингизми?

Д о н и ш д ў с т. Ҳа, қўлида эмизикли боласи ҳам бор...

На қ д и н ҳ у з у р. Ие шундайми? Нега шуни аввалроқ айтмадингиз? Унда масала тамоман ўзгаради. *(Қонун ва қарорлар китобини варақлай бошлайди, бир нарсалар деб пичирлайди.)* Мана, мана. Янги қарорга биноан, сиз ўн уч процент ўрнига атиги тўқиз процент тўлашингиз мумкин экан! Худога шукур, топилди.

Д о н и ш д ў с т. Ҳақиқатан, худога шукур қилишим керак. Ҳурматли жаноб, менга тегишли бўлган арзамаган пулдан бир тийин ҳам беролмайман дедимку, сизга. Илтимос, марҳамат қилиб ведомостни қайтариб беринг. Нима қилишимни ўйлаб кўраман. *(Яна ведомостни олмоқчи бўлади.)*

Нақдинҳузур. Бунчалик ошиқишингизнинг боиси нима? Ўзингиз кўряпсиз, ҳамкорлигимиз ҳурмати, сиз учун ҳамма нарсага тайёрман! Ўзимизки бир-биримизга ёрдам бермасак, бизларга ким ёрдам берарди! Келинг, қарайлик, зора шу қарорнинг илова ва қўшимчаларидан бу муаммони ҳал қиладиган биронта жой чиқиб қолса. (*У яна кўзойнагини ўзгартиради, қаламни бир четга қўйиб, қарорни ўқий бошлайди.*) Айтинг-чи, ўз уйингиз борми ёки ижарага турасизми?

Донишдўст. Эй қаердан ўз уйим бўлсин? Албатта, ижарага тураман. Тагин қанақа денг, расвои жаҳон. Канализациясининг бузилганига икки ой бўлди. Инсофсиз хўжайин тузатишга ҳеч кўнмаяпти. Сассиғидан ҳаммамиз касал бўлиб қолдик.

Нақдинҳузур. Яна ҳам яхши. Унда илованинг бешинчи моддасига биндан, яна тўрт процентини олиб ташлаймиз, демак сиз бор-йўғи беш процент тўласангиз етади. Ўзингиз ҳам хўп денг, беш процент арзимаган пул, гапириб ўтириш ҳам ноқулай. (*Қаламқоғоз олиб, ёза бошлайди.*) Ҳурматли ҳамкасбимга ҳамкорлигим юзасидан ёрдам кўрсата олганимдан, жуда бахтиёрман. Маориф, фан, тараққиёт...

Донишдўст. Меҳрибончилигингизга ташаккур, аммо мен бир тийин ҳам беролмайман. Бунга бир юз йигирма тўрт минг пайғамбари билан худонинг ўзи гувоҳ. Юз жойимга пичоқ урсангиз, бир жойимдан қон чиқмайди. (*Яна стол устидан ведомостни олишга ҳаракат қиладди.*)

Нақдинҳузур. Ўзингиз ҳам жуда бесабр одам экансиз. Нега бунча шошиласиз? Ҳар қандай оғир вазиятдан чиқишда худонинг ўзи йўл кўрсатади. Келинг қарайлик, эҳтимол, вазоратнинг қароридан бизга керакли бирон модда чиқиб қолар. (*Ёзув столининг*

ғаладонларидан чанг босиб кетган қалин папкаларни чиқариб варақлай бошлайди). Топдим! Омадин, гиз келди! Айтинг-чи, ишлаб чиқариш стажингиз қанча?

Донишдўст. Роса ўн тўққиз йил. Яна ҳам аниқроғини айтсам келаётган қурбон ҳайитига ўн тўққиз йилга тўлади.

Нақдинҳузур. Жуда соз. Вазоратнинг ўн бешинчи октябрь саксон тўрт минг тўрт юз эллик тўққизинчи сонли қарорига биноан, ўн беш йил узлуксиз иш стажи бўлган давлат хизматчиси бу қонундан мустасно қилинади. Бу ҳолатда сиздан атиги уч процент ушлаб қолинади. Сендан ҳаракат — мендан баракат дегандай, ахир топдик-да! Яхшиям шу қарор эсимга тушиб қолгани. *(Қўлларини бир-бирига ишқаб ўрнидан туради)*. Офарин, офарин!.. Фан... Маданият... Улуғ Фирдавсий... Доро...

Донишдўст. Уч процент у ёқда турсин, мингдан бирини ҳам тўламайман. «Бурганинг ўзи зиғирчаю уни нимталашмоқчи» деган экан биттаси. Ведомостни қайтариб беринг, ўзим бир йўлини топаман.

Нақдинҳузур. *(Ведомостни кўтариб яқин келади, аммо йқитувчи олиш учун қўлини узатганда, ўзини орқага ташлаб кулади)*. Кўриб турибман, жуда асабийлашяпсиз. Сиз ҳақсиз! Сизнинг ўрнингизда бошқа одам бўлганда ҳам жиғибийрон бўларди. Арзимаган маош беришади-ку, ҳаром-хариш қилиб унинг ҳам ярмини уриб қолишмоқчи бўлади. Бу қарордаги «бир қисмини» сўзини ҳар хил тушуниш мумкин. Сиз билан ҳамкасблгимизни эътиборга олиб, биринчи кўришишимиздаёқ ишонаман, охиригиси бўлмайди, сизга нисбатан пайдо бўлган самимий ҳурматим туфайли бутун жавобгарликни ўз бўйнимга олишга тайёрман. «Бир қисмини» сўзини шундай талқин қила-

миз: менга ўн туман тўлайсиз, қолган пулингизни тўла-тўкис оласиз. Ҳамкасбингга нималар қилишга тайёр...

Донишдўст. Мен унга: «Хўқиз» десам, у менга: «Уни соғ!» дейди. Бўлди, ортиқ тоқатим қолмади. Ҳужжатни беринг. Маошимдан ҳам кечдим. Ведомостни маориф вазирлигининг бухгалтериясига топшираман, арзимаган пулга менинг бошимни қотирмай билишганини қилишсин... *(Ведомостни Нақдинҳузурнинг қўлидан тортиб олмоқчи бўлади, аммо у орқасига тисарилади. Ҳамкасблар хонада бир-бирларини қувлашади).*

Нақдинҳузур. *(Донишдўстдан ўзини четга олиб).* Ё тавба! Сиз ўн туман пулингизни аяяпсиз. Бу аҳволда айтинг-чи, бизлар қандай яшаймиз? Яна сиз буни инсонпарварлик ва ҳамкорлик дейсиз! Менинг ҳам бир ўзим емайман: қўлимга қараб турган хизматдошларим, юқорида, пастда турганлар бор. Ўҳ, бунчалик бағри тош бўлманг! Ахир кишида озроқ виждон бўлиши керак. Ўтиринг, марҳамат! Келинг, бир келишиб олайлик.

Улар тўхташиб, ҳар ким ўз жойига ўтиради. Нақдинҳузур кўз-ойнагини алмантиради, қўлига қалам билан қаламтарош олади.

Донишдўст. Хўп, мана ўтирдик, энди нима дейсиз? Болам касал, жуда хавотир оляпман. Тезроқ уйимга боришим керак.

Нақдинҳузур. Ярмини бера қолинг!

Донишдўст. Ниманинг ярмини?

Нақдинҳузур. Ўн туман ўрнига беш туман бера қолинг, келишдик-а.

Донишдўст жавоб бермоқчи бўлиб турганда эшик тарақлаб очилиб, қақолаб бир товуқ киради. Унинг орқасидан Нақдинхузурнинг хизматдошлари қувиб киришади-да, хонада зир югуриб товуқни тутишмоқчи бўлишади.

Нақдинхузур. Узи нима гап? Уят эмасми? Бу яна қанақаси! Нима, бу сизларга жиннихонами?!

Танҳо Девон. Кечирасиз! Дўстимиз Дайёнул-Вазир ишга келаётиб йўлда бир деҳқон хотиндан сотиб олган экан. Тушки дам олиш вақтида уйига ташлаб келмоқчи эди, қурғур товуқ қочиб кетиб, ҳамма ёқни тўс-тўполон қилиб юборди.

Дайёнул-Вазир. Ҳа, айб менда! У хотинга раҳмим келиб, сотиб олувдим. Кечирасиз, шунақа бўлиб қолди...

Танҳо Девон. Менимча, у тухум қилмоқчи шекилли.

Донишдўст. *(Нақдинхузур олдига келади.)* Илтимос, мени жўнатиб юборинг. Уйга қуруқ қўл бормай, ведомостга қўл қўйиб беринг.

Хизматчилар тсовуқни қувлашади. Нақдинхузур Донишдўст билан мунозара бошлайди.

Нақдинхузур. *(Алихонга мурожаат қилади.)* Чиқиб ишингни қилавер, жаноб билан суҳбатимиз тугагани йўқ. *(Донишдўстга гапирди.)* Наҳотки беш туман ҳам сизга кўплик қилса? Бу энди марҳаматсизлик. Хўп майли, мен сахий одамман, ҳаммасига ҳам кўнавераман. Шу хизматкоримга чойга уч туман бериб кетинг. Бола-чақали одам, устига-устак бир неча ойдан бери маош олгани йўқ. Бечорага раҳмингиз келсин. Келинг, бир яхшилик қилинг!

Донишдўст. *(Жуда хотиржам, ҳар бир сўзни чертиб гапиради.)* Жаноб, мен сизга айтдим-ку, ҳеч иложим йўқ. Бир тийин беролмайман ҳам, бермайман ҳам.

Нақдинҳузур. *(Донишдўстнинг оёғига қараб, оппоқ носкисини кўриб қолади. Бўйнини чўзиб, узоқ тикилади.)* Хўп майли, мени хурсанд қилгингиз йўқ экан, келинг бўлмаса, носкиларимизни алмаштирамиз. Ҳамкорлик қурбон талаб қилади! Сиздан менга бир эсдалик бўлиб қолади. Мен маориф ходимларини чин дилдан яхши кўраман. Маърифат!.. Фан!.. Маданият!..

Донишдўст. Раҳмингиз келсин! Бу носкини хотиним ўз қўли билан тўқиб берган, шу бугун биринчи кийишим.

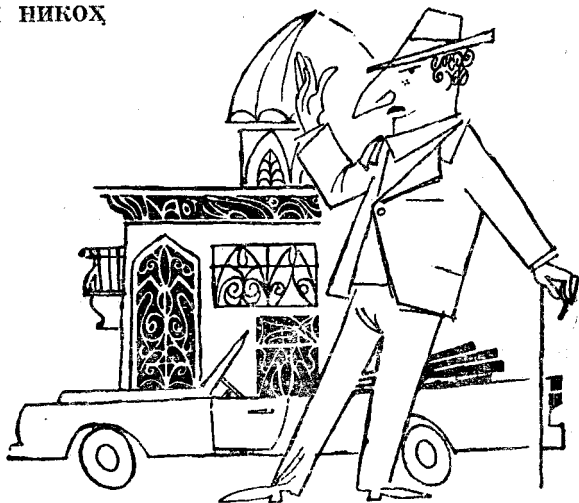
Алихон киради, таъзим қилиб, қўли кўксига эшик олдида тўхтади.

Нақдинҳузур. Нима гап?

Алихон. Жаноби олийлари, сизни жаноби вазир чақиртиряптилар. Трубка ҳам тайёр.

Нақдинҳузур. *(Ведомостни қўлида ушлаганча ўрнидан туради. Йўл-йўлакай гапирганча эшикка отилади.)* Жаноб, эртага иш вақтида келасиз! Марҳамат, эртага! *(Чиқиб кетади.)*

1957 йил, февраль, Женева.

1

Дўстлар йиғилиб, қизгин суҳбат бошланди. Гап сийға-муваққат никоҳ ҳақида борарди. Нозик ва қалтис бу мавзу ҳаммани қизиқтирар, ҳар ким ўз фикрини баён этарди. Сийға тарафдорлари никоҳнинг бу тури кўп яхши фазилатларга эга эканини исботлашар, сийға душманлари эса, аксинча, уни қоралаш учун оғизларига келган гапни яширмай, астар-аврасини ағдарिशарди. Ҳазилкаш ва аскиячи бир баҳслашувчи бошидан ўтган бир воқеани ҳикоя қилиб берди.

— Мен болалигимда отам муқаддас Машҳадда яшар, у ерда ҳукуматнинг муҳим бир топшириғини бажарар эди. У яхши ишлагани учун катта обрў орттирган эди. Бизлар отадан узоқда — уйда яшардик. Менинг энди мўйловим сабза ура бошлаган, овозим

дўриллаб, ҳамма нарсага қизиқадиган бўлиб қолган эдим. Мен, муваққат никоҳ айниқса, Машҳадда авж олган деб, эшитиб қолдим. Шу сабабли отамни кўриш баҳонасида Машҳадга бориш учун ёзги таътилни тоқатсиз кута бошладим. Ажойиб тушлар кўрардим! Ширин, студентлар айтгандай, «ноаниқ орзулар» билан яшаб лаззат олардим... Умуман ўй-хаёлим ва орзум битта: тезроқ шарбатдор, ҳали мазасини татиб кўрилмаган мева, яъни сийғанинг таъмини кўриш эди.

Таътилга чиқишим билан дарров отландим-да, қанот пайдо қилгандай Машҳадга учдим. Отам мени яхши кутиб олди, қучоқлади, ўпди. Ўша куниёқ кулиб туриб менга шундай деди:

— Ўғлим, мен сени айрим нарсалардан огоҳлантириб қўйишим керак.

— Ҳамма гапингизни сўзсиз бажо келтираман, дада,— дедим, сўзининг маънисига дарров тушунмай.

— Ўғлим, худо сақласин, сен бу ерда йўлдан оздирадиган айрим ишлар билан шуғулланиб юрмагин... Хўш... Масалан... сийға... Шу қулоғингда бўлсинки, сен муваққат никоҳ тузган ҳар бир аёл — ёш-қарилигидан қатъий назар, онанг чиқиб қолиши мумкин... Мен демоқчиманки, отанг ўша билан яшган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас...

Қийқириқ-кулги ҳали тўхтамай гапни иккинчиси илиб кетди. У сиртдан Европа олифталарига ўхшаса ҳам, бир пайтда муллавачча бўлган, мусулмончилик қонун-қоидаларини яхши биларди. У доимий ва муваққат никоҳ ҳақида жуда ўринли гаплар айтиб келиб, сўзининг охирида раҳматли доктор Қосим Ғани — хотири бир умр дўстлари қалбидан ўчмайди — ҳикоясини эслаб ўтди.

— Америкада, олий зодагонлар йиғилган бир мажлисда хонимлар докторни ўраб олиб: бошқа мамлакатларда отни ёки понини кирага бергандай, Эронда аёллар ўзларини вақтинчалик муддат — бир неча ой, бир неча кун, баъзида ҳатто бир неча соатга эркак ихтиёрига топширишлари ростми? — деб сўрашибди. Доктор шундай жавоб берибдилар: жуда унчалик эмас, кирани бунга таққослаб бўлмайди, Америка социолог олимлари ҳам асли мазмунини олиб қараганда, шуни таклиф қилишади. Улар, эркак билан аёл никоҳ тузгунларича бир-бирларини яхши билиб олишлари керак, ана шунда, ёшлар турмуш қураар-қурмас ажралишмайди, дейишади. Худди ана шу фикр бизнинг мамлакатда кўп асрлардан бери амалда кўриб келинаётир. Доктор яна, эркак аёл билан никоҳланишдан аввал, тажриба учун муваққат хотинидай яшаб туриши мумкин. Агарда аёл дидига ёқса, унга уйланади (Эронда тарвузни чақмоқлаб кўриб олиш одат), бори-ю ёқмаса, яхшилик билан ажралишиб кетишаверади. Муваққат никоҳдан туғилган бола, худди қонуний туғилган боладай барча ҳуқуқлардан тўлиқ фойдаланади, деб ҳикоя қилиб берибдилар. Америкалик хонимлар бу тартибдан жуда-жуда ҳаяжонга тушишибди, ҳатто битта олима, сўзамол ва бир неча лотинча ибораларни биладиган леди «Қуёш Шарқдан чиқади» деган муқаддас иборани айтибди. Шу мажлисдаёқ аёллар сенатдан ўз вакилларидан Американинг ҳамма ерида муваққат никоҳни жорий қилиш ҳақида қонун қабул қилишни талаб қилишга қарор қилишибди.

Яна бир гапдон йиғит ҳикоя бошлади. У, Эрон элчиси билан Англия саройида бўлиб ўтган воқеани айтиб берди. Бир жуда ҳурматли кекса деди (Англияда расмий қабулларда жуда ҳурматли саналмаган би-

ронга кекса леди бўлармиди) аъло ҳазратнинг боши ялтироқ элчилари Мирзо Абулҳасанкалдан, сизларнинг мамлакатингларда аёлларни сотишади, деган гап ростми, деб сўраб қолибди. Элчи жаноблари: «Йўқ, хоним, ундай эмас. Аммо, яхши қизларни яхши баҳолашади...» кекса леди парво қилмай яна сўрабди: «Жаноби элчи, андишани йиғиштириб очиқ-ойдин шунини айтинг-чи, агарда мен Эронда бўлиб қолсаму сотишмоқчи бўлишса, менга қанча беришарди?» Элчи беш бармоғини қуюқ соқолига юбориб, худди деҳқон паншаха билан хашак титгандай соқолини титкилаб ўйга ботибди. «Тортинмай хоҳлаган нархингизни айт-таверинг, хафа бўлмайман»,— деб жон ҳолига қўймапти леди. «Йўқ,— дебди элчи,— гап тортинишда ёки ийманишда эмас, Англиянинг энг майда чақасининг отини эслай ололмаяпман...»

Ниҳоят навбат уй эгасига келди. Ҳамма уни Қабул-Ахбор, яъни «Янгиликлар қудуғи» деб атарди. Бу лақаб унга бекорга қўйилмаган эди: у хабарсиз қолган биронта янгилик, бутун тафсилоти билан билмаган биронта воқеа бўлмасди.

— Дўстлар,— деб гап бошлади у.— Ҳаммангиз доимий ва муваққат никоҳ ҳақида гапирдинлар. Бизнинг шаҳарда яна янги бир хил никоҳ пайдо бўлганидан беҳабармисизлар, дейман? Уни шартли равишда ғаразли никоҳ, деб атаса бўлади, чунки, унинг асосида ёвуз ният, қаллоблик, алдамчилик, маккорона ҳисоб ётади.

— Бу яна қанақаси?— деди ҳамма баробар.— Шу пайтгача бундай никоҳни эпитмаганмиз.

— Иссиқ чой олиб келишди, ичинглар, совиб қолмасин. Пўртахол шарбатидан ичишни ҳам унутманглар. Мен сизларга ҳозир шундай никоҳлардан бирини айтиб бераман,

Ҳамма чойга ёпишди. Чой ичилиб бўлгач, уй эгаси ҳикоясини бошлади:

— Бизнинг шаҳарда бир йигит яшайди. Мен уни яхши танийман. Худо унга ҳусн, қадди-қомат, битмас-туганмас сурбетлик берган. Шулардан ташқари ҳеч нарса бермаган шекилли. Ўз-ўзидан маълум, бундай чиройли йигит жамиятда, айниқса, паричеҳралар ўртасида дарров маълум бўлиб қолади. У яхши кийинади, қадди-қомати келишган, гапни ҳам дўндиради. Худога шукур, иштаҳасидан нолимайди, сиздақа-биздақаларнинг тўрттасининг овқатини ейди. Ҳамени тўла мулла жиринг, олифтагарчиликда бошқалардан тирноқча қолишмайди.

Шу йигит камёб истеъдод соҳиби эканини намойиш қилди. Масалан, у «румба» рақсига шундай қойил тушадики, биронта америкалик ҳинди ёки африкалик негр у билан тенглашолмайди. Ундан ташқари бу рақсни модернизация қилиб, марказ қизлари ўртасида жуда катта шуҳрат қозонди. Ҳозир ҳамма у ихтиро этган рақсни ўрганиш билан овсра. Бизнинг йигитча — отини Фаромарз дейлик — ҳаминша бекорларнинг, зиёфат ва қабулга йиғилганларнинг жонитани. Аммо ҳаммасидан ҳам ҳуштак унинг номини машҳур қилди. Унинг булбули гўёдек ҳуштак чалиши ҳақидаги овоза Техрон у ёқда турсин, мамлакатнинг энг чекка бурчакларига ҳам етиб борди. У мода бўлган куйлардан истаганингизни шундай чалиб берадики, дунёга ҳуштак чалиш учун келган экан, деб ўйлаб қоласиз. Фаромарзнинг ҳуштагини минглаб пластинкаларга ёзиб олинган. Ишқибоз қизлар уни талашиб олишади. Улар соатлаб ўтириб, ҳушларидан кетгунча унинг ҳуштагини эшитишга тайёрлар. Фаромарз галстукни ой сайин Париждан олдириб туради. Буни бутун шаҳар билади, стилиягаларнинг унга

роса ҳаваси келади. Худо ҳаққи, у капалак нусха гало-
туқларини, қимматбаҳо шойи рўмолчаларини пулга
кўрсатадиган бўлса, анчагина пул ишлаб олиши мум-
кин эди.

Бу азаматнинг ўзи қуруқ савлат. Башарти ўз ақли,
ўз кучи билан бир парча нон топишга тўғри келиб
қолса, очидан тиришиб ўлиши турган гап.

Ана шу йигит бундан уч йил бурун яхши оила-
нинг ёшгина қизига уйланди. Ҳаш-паш дегунча жи-
ҳам ҳайратда бармоғини тишлаб қоладиган даражада
эпчиллик билан хотинининг сепини бир тийин қолдир-
май совириб ташлади. Қайната-қайнарасидан орти-
бирон нарса ундиришга кўзи етмагандан кейин хоти-
нини чурқ этиб бировга оғиз очмасликка қасам ичи-
риб, олдиндан ўйлаб юрган қалтис режасини айтди.

— Фарида, жоним,— деди у,— сени қанчалик ях-
ши кўришимни ўзинг биласан. Керак бўлса, сен учун
икки кўзимни ҳам ўйиб бераман. Фақат сенинг бах-
тинг ва саломатлигингни ўйлайман.

Эри қазиган шайтоний ўйлар қудуғига бир неча
бор йиқилган Фарида бу гапларга кулиб қўя қолди.

— Гапни айлантириб, ўзингни бозорга солма. Очиқ
гапир. Яна қандай тузоқ қурыяпсан!

— Нега ундай дейсан, Фаридажон? Ўзим ҳам асо-
сий масалага ўтмоқчи бўлиб турибман. Ўзингга маъ-
лум, бизнинг мамлакатда биронта одам ҳалоллик би-
лан мақсадига етолмайди. Фаридажон, ўзинг яхши
биласан, менинг шундай ҳийла-найрангларга ҳеч то-
қатим йўқ. Томирларимни ҳам кесиб юборишга тай-
ёрман, агар...

— Сен билан тўғри ва очиқ-ойдин гаплашишга ке-
лишиб олган эдик-ку,— деб эрининг оғзига урди Фа-
рида.— Сенга айтиб қўяй, ҳар қанча оғиз кўпиртириб
гапирмагин, анчагина бадном бўлгансан. Сен ялқов,

текинхўр, сурбет одамсан. На бир ҳунаринг, на бир амалинг бору, ялло қилиб умр ўтказасан. Ҳатто булар пулни қаердан олади деб, қариндош-уруғларим ҳам ҳайрон. Ҳамма ёмби топиб олганмикан, дейди?

— Одамлар аҳмоқ, Фарида. Улар пул топишнинг бирдан-бир йўли — меҳнат деб ўйлашади. Эпчил одам учун бошқа юзлаб пул топиш йўллари борлигини билишмайди. Аммо бу сўзларим сен билан гаплашмоқчи бўлган гапимнинг муқаддимаси, холос.

Илон авровчининг қопидан умрида биринчи марта кўраётгани етти рангли заҳарли илоннинг чиқишини бетоқат кутаётган лурдай¹ оғзи ланг очилиб қолган Фарида маккор эрим яна нима ҳунар кўрсатаркин, деб тусмоллаб ўтирарди. Хотинимни анча тобиға келтириб қўйдим, деб Фаромарз сўзида давом этди:

— Ақлли хотиннинг қурбони бўлай... Биласанми, калламга ажойиб фикр келди. Шу ишни бошламасдан олдин, сенинг розилигингни олмоқчи эдим...

— Бўл, тезроқ гапир.

Фаромарз бир нафас индамай ўтириб, тупугини ютди-да, ўз режаси билан таништира бошлади:

— Азизим, худо менга бу қадди-қомат, кўзу қошни бекорга берган деб ўйлайсанми?! Агар билсанг, бу жуда катта маблағ. Бошқалар ўз маблағларини муомалага соладилар-ку, нега энди мен ҳам шу ишни қилмай?

— Илоё, бўйинг лаҳадда чирисин! Қадди-қоматингдан менга нима фойда? Сенинг билганинг фақат ейиш-ичиш, кийиниш, у ҳам бировнинг ҳисобига.

— Жуда ҳам унчалик эмас, лоф деса ола қопни

¹ Лур — кўчманчи лурлар қабиласи, кўчма маънода аҳмоқ, тентак, содда, қўлидан ҳеч иш келмайдиган одам.

олиб қочма, Фарида! Агар икки дақиқа сабр этиб, гапимга диққат қилсанг, ҳусн ва қадди-қомат ҳам товар эканини, бошқа товарлардай уларнинг ҳам ўз харидорлари борлигини биласан...

— Мен, ҳусн ҳеч қандай иш қўлидан келмайдиган айрим хотинларнинг капитали бўлади, деб эшитганман. Аммо эркак киши... Эркак кишининг аввало ақли, билими, кучи бўлиши керак. Сенга ўхшаб баланд бўй, пайваста қош...

— Қўйсанг-чи... Агар баланд бўй, пайваста қошга ўткир нигоҳ ва қизиқ латифаларни қўшилса, ҳозирги замон хотинлари учун бемалол ақл, куч ва билим ўрнига ўтаверади...

— Тилингга куйдирги чиқсин! Шу йўл билан топилган пулга хотинингни боқмоқчимисан? Бу луқма томоғимдан ўтмайди, ўзингга ҳам тиқилиб ўлмасанг деб, қўрқаман...

— Азизим, бундан юз йил аввал бувиларимиз шундай ўйлашган,— Фаромарзнинг аччиғи чиқа бошлади.— Бизлар атом асрида яшаяпмиз, бугун масалага бундай соддаларча қараб бўлмайди. Дунё ўзгариб кетди, эшак ва отнинг ўрнини «шевроле» ва «кадиллак»лар эгаллади. Бизлар йигирманчи аср болаларимиз. Самолёт соатига юз-икки юз ҳатто ундан ортиқ фарсахни босиб ўтаётган бугунги кунда боболаримиз топган йўлдан пул топаман деган кишининг шўрига шўрва тўкилади. Ундай кишининг калласини узиб ташлаш керак! Янги дунё — янги ахлоқ! Шу оддий ҳақиқатни англамаган киши ҳеч қачон одам қаторига қўшила олмайди. Ҳатто олимлар ҳам буни рад қилишмайди. Китобларда ёзилган... Нима, ўзинг газета, журнал ўқимайсанми?..

— Илтимос, китоб билан газетани орага тиқма! Умрингда қўлингга китоб, газета ва журнал олиб кўр-

ганмисан? Очиғи, гапга шундай уста бўла туриб, ҳа-
лигача депутат ёки сенатор бўлмаганингга ҳайрон-
ман...

— Нима, мен аҳмоқманми ёки бошқа қиладиган
ишим йўқми? Мен бойишнинг шундай йўлини топдим-
ки, бу биронта депутат ёки сенаторнинг етти ухлаб
тушига кирмаган.

— Сен мени жуда қизиқтириб қўйдинг... Гапни
чўзма, яна қандай ифлос иш қилмоқчисан?

— Ҳозир ҳаммасини айтиб бераман?.. Фақат бит-
та шартим бор: гапим тамом бўлмай, йўқ дейишга шо-
шилма, қарғама, жонинг чиқмасин.

Фаромарз шавла еб оғзи куйган одамдай лаби-
ни чўччайтирди-да, сал иккиланиб туриб, фикрини
очди:

— Агар озгина эътибор берган бўлсанг, кейинги
вақтда чақрилаётган ҳамма зиёфатларда битта қари
хотиннинг иштирок этаётганини сезгандирсан. У доим
қимматбаҳо зеб-зийнатлар тақиб келади. Ҳамма унга
зўр ҳурмат билдиради, дастурхоннинг тўрига ўтқази-
шади. Албатта, унинг банкда каттагина пули ва яна
бошқа нарсалари бор.

— А, сен, Кодватас-Салтана хонимни айтяпсан,—
суюниб кетди Фариди.— Кон ҳамда Сулгон ўлкалари-
да унинг жуда катта ерлари бор. Пулларига мита ту-
шиб кетган...

— Қойил, тўғри топдинг,— деб хотинининг гапини
маъқуллабди Фаромарз.— Худди ўша. Шундай таъ-
вия-тараққоски, юзига бир қараб қўйсанг, худо ҳамма
гуноҳларингдан кечиб юборади. Булардан ташқари,
ота-онасидан, тоғалари, холалари ва гўрга тикқан уч
эридан Техроннинг энг яхши кўчаларида жойлашган
йигирма иккита катта дўконлар қолган. Шу дўкон-
ларнинг ўзи ойига хап-халол ўн минг тумандан ошиқ

даромад келтиради. Техроннинг атрофидан қизлигида ер олиб қўйган, ўша ерларнинг нархи ҳозир кундан-кунга ошяпти, агар уларни сотса, бир неча миллионни қуртдай қилиб санаб олади.

— Бировларнинг даромадини санашга жуда уста бўлиб кетибсан,— кесатди Фарида.— Бу ҳисоб-китобингнинг маънисига тушунмаяпман. Балки, унинг хазиначиси бўлмоқчидирсан?

— Уҳ, жуда бесабрсан-да, ойингнинг қорнида ҳам сабринг чидамай, етти ой деганда тушиб келаверганмисан, дейман. Бир минут шошмасанг, ҳаммасига тушунасан. Ахир Кодватас-Салтана хонимнинг давлатини бекорга тийинигача ҳисоблаб чиққаним йўқ-ку.

Фарида яна ҳам қизиқиб қолди, у эрини шоширди:

— Қулоғим сенда. Гапни кўп чўзма. Ҳали мен ошхонадан хабар олишим керак. Ишларим бошимдан ошиб ётибди. Бугун меҳмонга борамиз, тикувчининг, сартарошнинг олдига кириб чиқиш керак. Бунга ҳам икки-уч соат вақт керак бўлади.

— Гапнинг мазмуни шундан иборат. Мен Кодватас-Салтана хонимнинг менга майллари борлигини сездим. Яна ҳам очиқроқ айтсам, мени севиб қолган, деб дангал айтиш мумкин. Шу яқиндан бери, мени кўрса оғзининг таноби қочиб илжаяди, хушомад қилиб, соғлигимни сўрайди. Овқатни фақат менинг қўлимдан ейди, «сиз бўлмасангиз, иштаҳам бўғилади», дейди. Мен, унча-мунча овқатларни дурустгина пишира оламан, коктейллар тайёрлайман, деган эдим, шавқ-завқни қўзгаб, пиширилган палағда тухумни эслатувчи кўзлари билан еб қўйгудай бўлиб, «Уйимга бир келиб, коктейл тайёрлаб бергин» деди. У мендан телефон қилиб, уйига боришимга сўз олди. Мен ваъда бердим, у ҳозир менинг боришимни кутяпти.

— Қўрқаман,— деди Фариди,— овқат ва коктейлдан кейиноқ меҳмондорчилик ҳақини тўлашингни талаб қилади, «десерт»ига хоним сендан... Қари урғочи бўри овини қўлидан чиқармайди...

— Қўрқма, ҳаммасини ўйлаб қўйганман. У мени эмас, мен уни аҳмоқ қиламан. Ўз қўли билан томоғига шундай тўпон тикдирайки, қиёматгача таъми оғзида қолсин.

— Ҳа-ҳа, мени табрикласа бўлади,— деди Фариди.— Олтмиш ёшли кундошли бўлдим! Майли, ҳамма кундошларим шунақа бўла қолсин, унда ҳеч нарсанинг ташвишини қилмайман. Сен ҳақиқатан жуда эпчилсан. Шайтон сендан дарс олса бўлади.

Хотинининг аста-секин кўнаётганини кўриб, Фаромарз жўшқинлик билан гапида давом этди:

— Бу «фаришта»ни кўкраги, бўйни, қулоқлари, бармоқлари, билакларини қимматбаҳо зеб-зийнатлар билан тўлалигини биринчи кун кўрганимдаёқ «Эҳ, бефаҳм! Дунё ўз оёғи билан олдингга юриб келяпти» деган ўй хаёлимдан ўтди. Аста-секин хоним билан танишиб, бошини айлантира бошладим. Уқни нишонга уриш мен учун қийин эмас. Узатган ҳолвамнинг мазасини татиб кўриш учун у «жонон»нинг оғзи катта очилди. Мен унга шарбат, қанд-қурс тутдим, олтин зажигалкам доим хизматида бўлди. Қизиқ гапларим, икки маъноли латифаларим билан юзидаги ҳар бир ажинини куддирдим. Меҳнатларим зое кетмаётганини сездим. Худди бехосдан бўлгандай чўпдай озгин бармоқлари билан қўлларимни ушлаб қўяр, кўзлари галати истаклар билан сузилиб кетар эди. Менинг отимни айтса роҳат қиларди шекилли, «Фаромарз» деган сўзнинг ўзидан аъзойи бадани бўшашиб ҳузур қиларди. Танишганимизга кўп вақт ўтмай, ҳамма қа-

бул ва зиёфатда сояси бўлиб олдим. Ичкарига кириши билан ёғ босган кўзлари Фаромарзни истайди. У мени ёқтиришини очиқ-ойдин кўрсатишдан тортинмасди. Мен ҳам ундан қолишмасдим. Мен унинг қулоғига севги ва хирс тўла сўзларни пичирлар, ўзларини «мадам», «мадемуазель» деб атовчи енгилтак, тентак ҳозирги замон қизларини ёқтирмайман, дедим. Унга, қалбим ўзига хос, яккаю ягона севгининг нималигини биладиган моҳи пайкарга ташна, дедим.

Мен унинг қўлтиғига сув пуркаб шундай мақтадимки, хаёлида мана ман деган Голливуд гўзали ҳам назокат ва ҳуснда унга тенглаша олмасди. Агар унда назокат ва гўзаллик деган нарсадан бир томчи қолган бўлса ҳам, Содиқ Мулла Ражабнинг машҳур шеърини шартта ўқиб юборар эдим:

Қолган ҳусни-жамолинг нархини айт, жонона,
Кўксим йиртиб юрагим майли қўяй тароза...

Ҳақиқатан, хунук ажинлар юзини ҳайдаб, жўяк тортилган ерга ўхшатиб қўйган, қарасанг кўйнинг айниб кетади. Бутун сиймосида ёқимли, дилбар, суюмли дейиладиган нарсалардан нишона ҳам йўқ. Мен қиз-жувонлардан койинганимда, кўкариб ётган ифлос кўлмак сувлардагидек кўзларида шодлик учқунлари жилваланди. Мен унга, ҳозирги қизлар нархларини ошириш мақсадида нуқул модадаги француз шоирларидан гап очишади, кўзларини ўйнатиб, ёш оқизиб, атайин овозларини қалтиратишиб севги, дардли юрак. туганмас қайғу, мажнунтол ҳақидаги аҳмоқона шеърларни эзиб ўқишади. Соғлом фикрли одам буларга чидолмайди, унда ҳамма шеър, шоир ва романтизмга

нисбатан нафрат пайдо бўлади, дедим. Яна, бу кийим, ресторан, танцадан бошқа нарсага қизиқмайдиган қизларга раҳим келади. Турмушга чиққунларича кечаю-кундуз ўйлаганлари эр, биронта шўринг қурғур йигит тузоқларига илиниб қолса, унда ўлимимга ҳам розиман, талоғимни берсин, дейишади, дедим. Менинг сўзларим хонимга ёғдай ёқарди, кулиб мени кўзлари билан тузсиз-несиз ямлаб ютарди.

Қисқа қилиб айтганда, ниҳоят Кодватас-Салтана хоним гаҳ десам қўлимга қўнадиган бўлди. У билан тез-тез учрашиб турадиган бўлдик. Мен хонимнинг қўлини бармоғининг учидан тирсагигача ўпар, буни шу даража ҳирс билан қилардимки, ундан совуқ тер чиқиб кетар, мен бўлсам кампиршо ақлидан озиб қолмаса гўргайди дердим. Шу билан бирга, ўзимга ҳаддан ошиш керак эмас, дердим. Шундай маккорона усуллар билан хонимда шу қадар ҳирсу ҳавас қўзғаб юбордимки, у мен билан бирга ҳаёт кечиринч, эрга тегиш ҳақида гаплашадиган бўлиб қолди. Аммо мен унга, мен нафси балойимни қондираман деб қонунни оёқ ости қиладиган одамлардан эмасман, ҳақиқий севги, пок виждонлик бўлишни талаб қилади, худо олдида ҳам, бандалар олдида ҳам одам ҳалол бўлиши керак, деб шамаъ қилдим.

Хотининг билан ажралишинг мумкин, деди у менга, унга икки ҳисса, уч ҳисса ошиқ меҳр бер, сен меники, фақат меники бўлишинг керак. Хотиним жуда ёқимтой, дедим унга, ҳаётда тажрибасиз, ёлғиз, ношуд, уни ўз ҳолига ташлаб қўйсам, бу ишим худога ҳам ҳуш ёқмас. Биз унга кўп пул берамиз, деб алдади хоним, майли, янги эр ҳам топиб берамиз. Эридан ажраган хотинни қайси эркак оларди, деб эътироз билдирдим. Умрбод таъна тоши остида қоламиз. Яхшиси уни хизматкор қилиб олайлик. Бизнинг тўкин

дастурхонимиздан тўкилган ушоқларни териб еб юрар. Шунда умр бўйи сени дуо қилиб ўтади. Хоним рози бўлди. Ҳозир у зўр бериб тўйга тайёргарлик кўр-япти.

Фарида, сенга бор ҳақиқатни айтиб бердим. Қаршимизда истиқбол бахт йўли турибди. Агар ақлли бўлсанг, нонни ёғ билан ейсан. Икки-уч ойда у кекса ялмоғиздан қутулиб, умр бўйи роҳат-фароғатда умр кечирамиз.

Боятдан бери жим ўтирган Фарида уйқудан уй-ронгандай кўзини ишқалади:

— Вой-бўй, мўлжалингни узоқлигини қара-я. Бундай фирибга сени ким ўргатди?.. Лекигин, у қари урғочи бўри қонуний хотининг бўлиб олгач, панжасидан чиқиб бўлибсан! Жиловингдан тортиб шундай ўтқазиб қўядики, то ўлгунигча унинг ҳақиқий қули бўлиб қоласан.

— Тушунарли,— деб бошини қимирлатди Фаромарз.— Ҳали сен мени билмас экансан... Эри ва хўжайини бўлиб олгач, уй, ер-сув ва мол-дунёси менинг қўлимга ўтади. Ушанда кампирни шундай ўйнатайки, албатта, сенинг ёрдаминг билан, ёруғ дунёни кўролмай қолсин. Талоғини ўзи сўраб қолади! Бу талоқ унга қанчага тушишини ўзинг билиб тургандирсан! Ўз бойлигининг учдан бирини менга бермаса, мендан талоғини ҳам ололмайди, тинчгина яшолмайди ҳам.

Ҳайратдан Фариданинг оғзи ланг очилиб қолди. Кўзлари янада юмилиб кетди. Бирпас иккиланиб ўтирди-да, сўнг деди:

— Яхшилаб ўйлаб кўриш керак. Оғир масала, ҳар томонлама ўйлаб кўриш лозим. У тажрибали, эпчил, жуда бой хотин. Эвини қилолмаймизми, деб қўрқаман, ана унда... Унда ҳозирги кунимиз ҳам ҳола

бўлиб қолади. Уҳ, агар хатога йўл қўйсак, кейин вақт ўтган бўлади, шундай шаҳри азимда ёлғиз ўзим қоламан, уйсиз, эрсиз, бир бурда нонсиз, бир умр шармандаю шармисор бўлиб қоламанми деб, қўрқяпман...

Эр-хотин яна узоқ суҳбатлашишди. Ниҳоят Фарида икки кундан кейин узил-кесил жавоб берадиган бўлди.

Икки кун ҳам ўтди. Фарида ўз шартларининг узун рўйхатини кўрсатди. Фаромарз ҳаммасини қабул қилди. Хурсанд, бошига шляпасини кийиб, йўл-йўлакай ўйнаб, қўлларини шарақлатиб кўчага отилди. Орқасидан анчагача ашуласи эшитилиб турди: «Нима бўлса бўлди, бўёғи синди, худо хоҳласа агар, хумо қуши қўнди!»

2

Кодватас-Салтана хоним рақслару, боғ сайри билан катта тўй қилмоқчи, бир неча юз кишини таклиф этмоқчи бўлди. Аммо Фаромарз, унда «европача» модага биноан камида ўттиз метр оқ шойидан тикилган никоҳ кўйлаги олиш керак, бир неча қиз ва ўғил болалар этагини кўтариб юриши зарур, ўта танноз хонимни қўлтиқлаб олган Фаромарзни суратга олишлари керак бўлади. Кейин ўртоқлари ва таниш-билиш ўртасида кулги бўлади. Улар кўз очиргани қўйишмайди. Йўқ, у бутун дунёга зиёфат беришдек васвасага кўнмади. Тўйда жуда оз одам бўлди, улар ҳам ўзлариники.

Тўйнинг эртасигаёқ «бахтиёр» Фаромарзнинг автомобилда юрганини кўришди (бу худди кемага ўхша-

ган узун, дунёнинг бошқа шаҳарларига қараганда Эронда кўп бўлган автомобиллардан эди). Энди унинг хизматкорлару, ливрея¹ кийган шофери, шахсий котиби бор эди. Бир кўрсангиз, қанча дабдабаю, қанча мақтанчоқлик! Шемр у ёқда турсин, Отархон Рашидий ҳам кийган кавушининг патагига арзимамай қоларди.

Фаромарз ўзининг «ёш» хотинини Зевар эмас, модага мослаштириб, Зизи деб чақирар, келинчак эса уни Фифи деб атар эди. Эрталабдан кечгача эшитганингиз: Зизижон... Фифижон... Хонимнинг қалби қувончларга тўлди. У ҳамма нарсага рози, Фифижоннинг кўнглини овласа бўлгани. Коньяк дарё бўлиб оқади. Эржон бўш келмайди! Еб-ичиб, нози истиғно қилади...

Кунлардан бир куни Фаромарз уйга хомуш, ўйчан кириб келади. Бундан ташвишга тушган хоним, хафалик сабабини билишга ошиқади. Фаромарз анчагача ноз қилиб ниҳоят, аввалги хотинини тушида кўрганини, унга раҳми келиб юрак-бағри қонга тўлганини айтади. Худо, пайғамбар ва имомларнинг қаҳридан қўрқяпман, дейди...

Қўйинг-чи, илонни инидан чиқаришда аврагандай Фаромарз Зизижондан Фариданинг шу ерга кўчиб келишига ижозат беришини сўрайди. Мазмуни, бундан икки йилча олдин Фаридани операция қилдириб бачадонини олдириб ташлаган, ҳозир эркак билан қўшилолмас экан. Бечора аёл, эрталабдан-кечгача намоз ўқиб, рўза тутиб, дуо қилиб ўтирар экан. Тўғри, гоҳи-гоҳида тутқалоққа ўхшаган нарсаси тутиб қолса, ўнг қўлидан чап қўлини фарқ қилолмас экан. Уни бу

¹ Л и в р е я — хизматкорлар киядиган уқали махсус кийим.

аҳволда кўрган тош юрак одам ҳам йиглаб юборар экан. Агар унга Зизижон раҳм-шафқат қилса, худо бу яхшилигини унутмас эмиш...

— Фифижон, сени деб уйимга қўрқинчли чаённи ҳам киргизишга розиман, — деди хоним кўниб. — Аммо шуни билиб қўй, «иккинчи хотин» деган сўзнинг ўзиданоқ мени қалтироқ босади. Талогини бериб юборганинда, яхши бўлар эди. Оғзига сиққанини сўрасин, маҳрини ўзим тўлайман.

— Зизижон, мен худога ҳам, пайғамбарга ҳам ишонаман. Бахтсиз хотинга етказган азобларим учун кейинчалик қаттиқ гуноҳкор бўлиб қолишдан қўрқаман. Унга уйимизда яшашга ижозат бер...

Бу сафар ҳам Фаромарз ниятига етди: хоним унга ён беришга мажбур бўлди.

Ана шундай қилиб, янги келин-куёвнинг «ширин-шакар» ойи бошланди. Фаромарз эпчиллик билан бўйидан-энидан уриб, уни бир қанча қисқартишга муваффақ бўлди. Каспий денгизи бўйида ялқовланиб қирғоққа уриб, оёқларини ялаб яна орқага қайтаётган зангори тўлқинлар билан икки тажрибали ошиқ-маъшуқ ўз юрак сирларини сирдошлашиб ўтиришарди. Севги ва умрбод вафо ҳақидаги гаплар Фаромарзга малол келарди. Ахир бу чинга ўхшатишмоқчи бўлган ёлгон, маънисиз хушомадгўйлик эди. Ниҳоят, ўзини касалга солиб, у Техронга қайтди.

Фаридани икки-уч ҳафталаб кўролмас эди. Бир куни Кодватас-Салтана ҳаммомга борди. Эски одат бўйича кечгача ўша ерда қолиб кетди. Фаромарз унинг йўқлигидан фойдаланиб, Фаридани билан учрашмоқчи бўлди. Эр-хотиннинг учрашуви жуда ҳаяжонли бўлди. Улар тўйиб ўпишишди. Фаромарз хотинига бриллиант узук ва бир даста пул совға қилди.

— Фаридажон, режамиз ўйлагандай амалга ош-
япти, шодланавер... Энди бойиб кетамиз. Нонни ёғ
билан еймиз. Озроқ кутсак бўлди.

Эрининг пойма-пой гапларини эшитиб, Фарида
хурсанд бўлишини ҳам, йиғлашини ҳам билмай
қолди.

— Қўрқаман, у кампиршо сени алдайди,— дея ол-
ди Фарида.

Хотинига келтирган совгаларини чўнтакларидан
олар экан, Фаромарз кулди:

— Қўрқма, жоним. Мени алдаш осон иш эмас.
Мана кўрасан, яқинда, жуда яқинда ҳамён тўла пул
билан олдинга келаман. Ана ўшанда пулнинг қиди
йўқлигига, доим пулнинг бўлгани яхшилигига ишон-
чинг комил бўлади. Мен яна фақат сеники бўла-
ман...

Бир неча кундан кейин Фарида Кодватас-Салтана
хонимнинг хоналари кўп катта уйининг энг четдаги
бир хонасига кўчиб келди. У кийим-боши тугилган
бир бўҳча, паспорт, жойнамоз ва тасбеҳ олиб келди.
У ўз хонасида эрталабдан кечгача намоз ўқиб ўтирар,
фақат табиий зарурат билан ёки таҳорат олгани таш-
қарига чиқар эди. Овқатни хизматкорлар олиб кели-
шарди. Хизматчилар кирганда, доим жойнамоз ус-
тида ўтирган бўлар, бамисоли бу унинг доимий ҳола-
ти эди. Аммо ёлғиз ўзи қолиши билан бутунлай ўзга-
рарди. Уйда бўлаётган воқеаларни кузатишни яхши
кўрарди. Уни айниқса янги келин-куёвнинг ўзаро му-
омалалари қизиқтирарди. У хонимнинг юриш-туриши
ва имо-ишораларига тақлид қилиб, роса маза қилиб
куларди.

Шу аҳволда уч ярим ой ўтди. Фарида бамисоли
оламдан ўтгандай эди: ҳеч ким уни кўрмас, ҳеч ким
овозини эшитмас, у ҳеч нарсадан шикоят қилмас эди.

Муҳаррам ойи келди. Фаромарз қора костюм кийиб, одам йиғиб, йиғин қилди. Зизи хоним бир неча марта мачитга равзахонликка борди. У бир куни мачитдан икки кўзи ёшга тўлиб келди. Айни муддаони амалга ошириш вақти етди, деб Фаромарз суюклиси Зизининг ҳозирги ҳолатига мос келадиган ғамгин бир қиёфа олиб, деди:

— Шу улуғ айём кунлари худо ҳамма гуноҳларимни кечирсин деган мақсадда биронта савобли иш қилмоқчимисан? Ундай бўлса, бебахт Фариданинг мотам кунларида бирга бўлишига рухсат берсанг. Майли гоҳи-гоҳида бизлар билан бир столдан овқатлансин.

Равзахонлик ва Фаромарзнинг «насиҳатлари» аста-секин Зизи хонимнинг қалбини бўшатди: ғамгин, унсиз Фарида хўжайинлар хонасида пайдо бўладиган бўлиб қолди. Фаромарз эса, ҳар хил баҳоналар билан Кодватас-Салтана хонимга берилган лакей ва хизматчиларнинг думини тугаверди. Ахир буларнинг кўпи шу ерда туғилиб, шу ерда ўсган эди. Уларнинг ўрнига ўзининг сўзидан чиқмайдиган одамларни олди. Кодватас-Салтана хоним гоҳида эътироз билдирса ҳам, баҳслашса ҳам, аммо қўлидан ҳеч нарса келмас эди. У аста-секин бошидаги сочларидан айрилиб қолаётгандай ҳукми ўтмайдиган бўлиб қолди, эндиликда унга ҳеч ким қулоқ солмас эди. Кўп ўтмай у йўқдай ҳеч ким унга парво қилмай қўйди. Уйда ягона хўжайин Фаромарз бўлиб қолди. Зизи оқсочга — эрининг қулига айланиб қолди. У киши таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди...

Баҳор қуёши нурида жонланган илондай Фарида ғимиллаб қолди. У ҳақиқий заҳар соладиган афий илон бўлиб чиқди. Хонадондагиларнинг ҳаммаси у билан ҳисоблашади, унинг ҳукми сўзсиз бажарилади,

муҳокама қилиб ўтирилмайди. Хонадондагиларга у — хўжайиннинг ўнг қўли.

Кўп ўтмай Кодватас-Салтана ўзининг аввалги хизматкори Фариданинг хонасига кўчиб ўтди, унинг гапини икки қилишга ҳаққи йўқ эди. Агар икки қилса, ўша заҳоти Фаромарз уни ҳақоратлаб ташлайди ёки муштлайди. Фаромарз билан Фарида унга остона ҳатлаб кўчага чиқишига рухсат беришмайди, агар бақирадиган бўлса, овозини ўчириш йўлини яхши билишади. Худди осмонга учиб кетаётган шарни янада бир оз учиши учун юқоридан ерга ташлаб юборган сингари Кодватас-Салтана вақти-вақти билан янги озор ва азобларнинг олдини олиш учун Фаромарз ва унинг хотинига ўз бойлиги, пул ва мол-мулкдан бериб туришга мажбур эди. Ёнларидаги нотариал конторадан бир совлатли одам муҳр ва дафтарлар билан чиқарди. Одатда унинг ёнида Фаромарзни кўрганда дудуқлашиб қоладиган гувоҳлар бўларди. Барча қонун ва шариат қоидаларига тўла риоя қилинган ҳолда у Кодватас-Салтана хонимнинг дўкон, магазин, уй, узоқ ва яқиндаги ерларини Фаромарзхон ёки Фарида хоним номига хатларди.

Энди Кодватас-Салтана хонимнинг ўзи ҳақида икки оғиз сўз. Қаровсиз қолган эски девор ёмғир ва шамолда қанчалик нураса, бизнинг хоним ҳам кундан-кунга шундай нураб борарди. Терию устухон бўлиб, илдизини қурт еб қуритган дарахтдай бўлиб қолган эди. Ҳақиқатан тирик мурда эди. Ҳам бўйига, ҳам энига ажинлар кесиб ўтган юзи карра жадвалга ўхшаб кетган эди.

Қисқа қилиб айтганда, шуҳрати оламга таралган, бой Кодватас-Салтана хонимнинг номигина қолган эди. Бир вақтлар кишини ўртаб юборувчи нигоҳдор бўлган, эндиликда ич-ичига ботиб кетган кўзлар чек-

сиз ғам-андуҳ билан зулукдай охирги томчи қонларини сўриб олаётган отлари Фаромарз ва Фарида бўлган икки даҳшатли махлуқни кузатарди. Бахтсиз кампир бошига тушган минглаб ҳақорат ва азобларнинг лоақал биттасини айтиб ўтайлик. Бир куни учалалари дастурхон тепасида ўтиришган эди. Суюқ овқат олиб келишди. Сал тузини баланд ейдиган Кодватас-Салтана Фаридага мурожаат қилиб қолди.

— Хоним, қўлингиз дард кўрмасин, туздонни уза-тиб юборинг.

Фарида овқатдан бошини кўтармай, туздонни олди-да, Кодватас-Салтанага отиб юборди. Туздон овқатга тушиб, ҳаммаси Кодватас-Салтананинг башараси ва кўйлагига сачради. Кодватас-Салтана зўрға:

— Уялмайсанми? — деди.

— Айб ўзингда, — деб бақирди Фарида, — ўрнингдан туриб, ўзинг олсанг ўлиб қолармидинг. Нима, кичкина боламисан ёки кўрмисан? Мен сенга чўри, югур-дак эмасман...

Фаромарз, албатта, Фариданинг ёнини олди. У хизматкорларни чақириб, хонимни олиб кетинг, ювиниб-тараниб бошқа кийимларини киймагунча бу ёққа қўйманглар, деб буйруқ берди.

Хизматкорлар иккинчи буйруқни кутиб ўтиришмади, чунки кампирга қанча қўпол муомала қилсалар, шунча кўп чойчақа олишларини билишарди. Улар хонимнинг оёқ-қўлидан маҳкам ушлаб, бир синиқ нарсани судрагандай хонадан олиб чиқиб кетишди.

— Сизларнинг виждонингиз борми? — деб йиғлади Кодватас-Салтана оёқ-қўлини хизматкорлар қўлидан бўшатишга ҳаракат қилиб. — Ўз уйимда худди итга қилгандай муомала қиляпсизлар! Эй худо, жонимни олсанг-чи! Бу хўрликлар ўлимдан юз баттар-ку...

Ҳеч ким унинг оҳига қулоқ солмади. Хизматкорлар уялмай-нетмай ундан кулишди, сўкишди.

Тўйдан кейин икки йилу тўрт ой деганда уйдан Қодватас-Салтана хонимнинг ўлиги чиқди. Энди бу уй жамики қайд дафтарларида Фаромарзхон номига ёзилган эди. Бутун бойлигидан хонимга буюргани кафану, қабр учун ажратилган икки газ ер бўлди. Аммо энди эри, кундошининг хўрлашларидан, қариндошуруғ ва бегоналарнинг севги ва нафратларидан бутунлай қутулди...

Қабул Ахбор тўхтаб, хизматкор олиб келган лимонад билан томоғини ҳўллаб олди-да, ҳикоясини шундай тугатди:

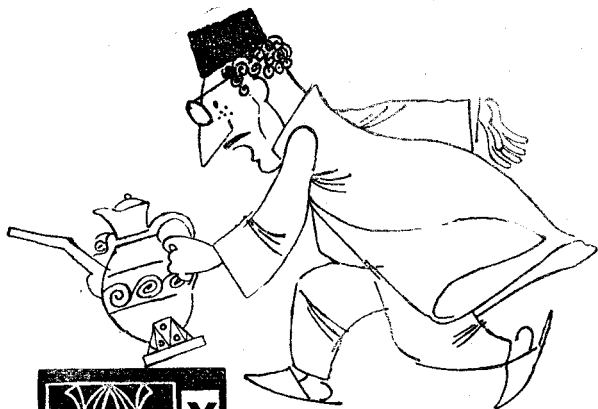
— Сизлар албатта, Фариданинг кейинги тақдирига қизиқасиз? Орадан кўп ўтмай Фаромарз Фаридадан ҳам ажралишиб олди. Яна сал вақт ўтмай бойбадавлат, эътиборли хонадондан бир қизга уйланди. Миш-мишларга қараганда, ҳозир яна янги фитна тайёрлаётган эмиш... Шак-шубҳасиз у шундай йўл билан поғонама-поғона жамият шотисидан кўтарилиб бориб, охирида вазирлик ва депутатликдай юқори мансабни эгалламоқчи. Келинлар, озроқ сабр қилайлик, янги хотини билан қанча вақт яшаши, тақдир унга яна нималарни тайёрлаётганини кўрамиз...

Қабул Ахбор ҳикоясини тугатди. Уртага узоқ сукут тушди. Ҳар ким ўзича ўйланар эди. Ниҳоят ҳаммадан ёши катта тажрибакор Ҳожихон гапирди. Ўртоқлари уни — Пиримуғон дейишарди. У оғзидан чилимни олмай туриб деди:

— Дўстлар, сизлар мени яхши биласизлар. Ишонинишгиз мумкин, мен доимий никоҳни ҳам, муваққат никоҳни ҳам яхши биламан. Бир неча марта уйланганман, ҳеч қачон сийгадан бош тортмаганман.

Эндиликда қатъий айтишим мумкин! эркак киши уйланса ҳам, уйланмаса ҳам, барибир, охири пушаймон бўлади. Узларингиз ҳам буни яхши биласизлар. Гапим шу...

1956 йил, Женева.

**ХУДОДАН БУЛАК ҲЕЧ
КИМ ЙЎҚ ЭКАН**

КИТОБИДАН

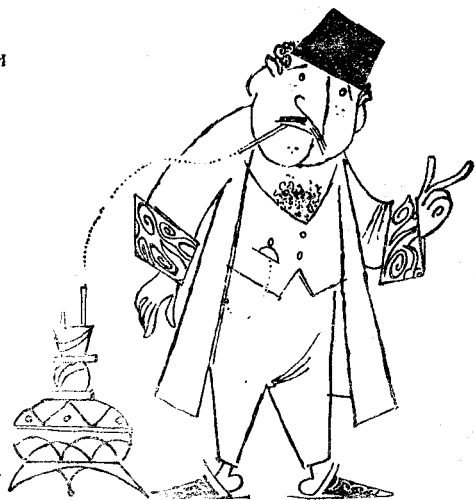
(1961)

АШАДДИЙ ВАТАНПАРВАР

Биринчи қисм

ВАТАНПАРВАРЛИК МАДҲИ

Мирзо Абу Туроб ашаддий ватанпарвар. Бундай кишилар жуда қадимий маданиятга эга бўлган, аммо ҳозирги фан ва техниканинг буюк тараққиётларидан маҳрум бўлган мамлакатлардагина учрайди.

Ҳар бир эронлик ўзига фамилия қўйиши лозим деган қонун чиққанда, Мирзо Абу Туроб ўзига Миҳан-хоҳ, яъни «Ватанпарвар» деган фамилияни танлади. Ҳамма одамлар исми жисмига жуда мос тушди, дедилар. У биринчи ўгли туғилганда унга Миҳан, яъни Ватан деб от қўйди. Қизини эса Эрон, деб атади. Мирзо учинчи фарзанд кўрса, унга нима деб от қўйишини ҳам таниш-билишлари яхши билишарди.

— Менинг бирдан-бир ниятим,— деб доим такрорларди Мирзо Абу Туроб,— ўзимнинг ва болаларимнинг ҳаётини севимли ватанга фидо қилишдир.

Унинг бу гапи ҳамманинг жонига тегиб кетган эди. Бир куни ўзимни тута олмай силталаб ташладим:

— Сенинг ниятингга янги уруш бошлансаю, уруш ватанинг ва халқингга офат олиб келса. Сен жанг майдонидида жавлон уриб, ўзинг айтгандай «ватандошларингга ўзни қурбон қилишдан сабоқ берсанг».

Унинг бир неча марта Эроннинг барча аҳолисини — каттаю-кичик, эркагу аёл жамини қурбон қилишга тайёрман, муқаддас ватаннинг бир қарич ерини душманга бермайман, деганини эшитганман. У қуйидаги байтни айтгани учун ҳатто улуғ Саъдийни ҳам танқид қиларди.

Тингла, Саъдий! Ватанни севмоқ — бу жуда яхши одат.

Аммо шунда туғилдим деб, очдан тиришиб ўлишга арзийдими?..

Мирзо ислом динининг адолатли ва зарурий нарса эканини тасдиқлаш учун пайғамбарнинг «Ватанга муҳаббат — имондир» деган сўзининг ўзиёқ кифоядир, дерди.

«Қаерда азоб-уқубатлар бўлмаса, ўша ер ватан», деган машҳур калимага нима дейсан?— деб сўрадим бир куни ундан.

— Бу гап ёлгон!— деди Мирзо.— Инсон азоб-уқубат тортадиган, қийналадиган, жабру жафо кўрадиган жой Ватандир. Ҳаётдан айрилиқни ортиқ билган, ўзга юртнинг подшоси бўлгандан ўз юртининг гадоси бўлишни афзал билган киши ватанпарвардир.

Гапнинг қисқаси Мирзо Абу Туроб ашаддий ватанпарвар. У ватанни оламдаги барча нарсадан юқори қўяди. Дунёда кофирлар бор бўлса, ўшалар ватанпар-

варликка ишонмаган, ватанини севмаган кишилар эканига унинг имони комил.

— Ўз ватанини севмайдиган мусулмондан кўра ўғри муттаҳам, ҳатто қотил бўлса ҳам, ватанпарвар киши билан муомала қилишни минг карра афзал кўраман...— деб очиқ-ойдин тан олади Мирзо.

— Дунёда Эрон бўлмаса, бу дунёда бизлар ҳам бўлмайлик,¹— дейишни яхши кўради у.— Дунё вайронага айланадими, гуллаб яшнайдими, менга барибир. Фақат Эрон омон бўлса бас. Биз ўз мамлакатимиз фарзандларимиз, бошқа мамлакатлар, халқлар билан нима ишимиз бор...

Бунинг устига Мирзо ўлгунча ўжар одам. Сеники тўғри демагунча, ўзиникини маъқуллайверади. Унга бирон гапни уқдириш тошга азон айтиш билан баробар. Унинг фикрича, эркак киши деган доим ўз фикрида собит, иккиланмайдиган бўлиши шарт, толга ўхшаб сал шамол бўлса ҳам эгилавермаслиги керак. У Ер Қуёш атрофида айланмайди, Қуёш Ер атрофида айланади, деган бобокалонларимиз дунё қарашларидан ҳеч воз кечгиси келмасди. Фикри нотўғри эканини тушунтирмоқчи бўлсанг, жаҳли чиқарди:

— Сиз кўнгли бўш, юмшоқ табиатли одамсиз, сиз бизларнинг ҳам, уларнинг ҳам кўнглини овламоқчи бўласиз. Албатта, ҳар кимнинг ўз хоҳиши! Аммо мен ҳеч қачон бўлар-бўлмасга ўз фикримни ўзгартирмайман. Ахир китоб ёзгани учунгина ўзини олим деб юрган бир одам тўғри деса, ўшанинг гапини маъқуллайверадими, одам. Эйнштейннинг гапини тўғридан-тўғри қабул қилаверма, деб худо менга қулоқ, кўз

¹ Дунёда Эрон бўлмаса, бу дунёда бизлар ҳам бўлмайлик...— деган ибора, машҳур байтдир: уни Фирдавсийга нисбат берилади.

бериб қўйибди. Бобокалонларимиз минг йиллардан бери Қуёшнинг Ер атрофида айланиб туришини кўриб келишяпти. Нега энди мен тўсатдан ўз фикримни ўзгартирар эканман? Бошқа одамлар Ер Қуёш атрофида айланади, дейишгани учун наҳотки бизларнинг ҳам шунга ишонишимиз шарт бўлса?..

Ватанпарвар учун дунёдаги энг катта китобхона Эстахрда¹ бўлгани кундай равшан эди. Уни Искандари Зулқарнайн ёндирган эди. Кейин худди шундай китобхона Мадойин² шаҳрида бўлган. Уни араблар яқсон қилишган.

— Сенинг гапинга қараганда асл эронлик Искандари Зулқарнайн бобокалонларидан қолган китобларни нега ёндирган?— деб сўрардик бизлар Мирзодан.

Жавоб бериш ўрнига унинг жаҳли чиқар, баттар чалкашиб кетарди.

— Мадойин китобхонасида сен айтгандай физика, кимё, механика, математика, геометрия, табиатшунослик, фалсафа, тилшунослик, табобат, тарих, жўрофиядан энг нодир китоблар бўлган бўлса, араблар уларни куйдириб ташлагандан кейин наҳотки дунёда биронта нусхаси қолмаган бўлса?— дердик бизлар.

— Биринчидан,— дерди у,— бу китобларнинг ҳаммаси қўлёзма бўлиб, бир нусхадан эди. Уларни ёзган кишилар Эрон шоҳларига совға қилишган. Иккинчидан, борди-ю, бирон-бир жойда иккинчи нусхаси бўлган тақдирда ҳам, уларни ёки душманларимиз йиртиб ташлаган, ёки эгалари бировнинг қўлига тушиб кети-

¹ Эстахр — (Истахр) — Искандари Зулқарнайн томонидан вайрон қилинган Ахеменидлар династиясининг пойтахти (бизнинг эрагача 558—330 йиллар).

² Мадойин — Сасонийлар династиясининг пойтахти (бизнинг эрагача 226—641 йиллар), араблар VII асрда Эронни забт қилганларида вайрон қилишган. Бу шаҳарнинг вайронлари Бағдодга яқин жойда ҳозирги кунларгача сақланган.

шидан қўрқиб, шундай яшириб қўйганларки, кейинчалик ҳеч ким гонолмаган. Аммо ноумид шайтон, бир куни у китоблар топилиб, шону шуҳратимиз янада ошиб кетса ажаб эмас.

— Гапингизнинг мантиқи қаерда?

— Бу ерда мантиқнинг нима ҳожати бор?— деб ҳайрон бўларди Мирзо.— Худо менга фикр юритсин, мулоҳаза қилсин деб, ақл бериб қўйибди. Неча асрлардан бери айтишади, эркак кишининг гапи битта бўлиши керак. Одам деган кунда фикрини ўзгартиравермаслиги лозим. У ўз фикрида қоядай мустаҳкам бўлсин, нима қиларини, қаёққа кетаётганини билмай туриб олмагондай шохдан-шоҳга ўтавериши яхши эмас.

Ватанпарвар шундай фикр юритиши ва ўжарлиги сабабли тез-тез ўртоқлари орасида мазах бўлиб турарди. Бизлар кейинчалик уни бирон нарсага ишонтириш бутунлай мумкин эмаслигини тушундик. Унга ҳатто, энг оқил — тўғри, кундай равшан ҳақиқатни ҳам уқтириб бўлмас, ўз айтганида қоядай маҳкам турар эди. Бизлар борган сари унинг ғалати гап-сўзига камроқ эътибор берадиган, кўпроқ ҳазил-мутойиба билан тегажоқлик қиладиган бўлдик. Биз унинг иззати нафсига тегадиган учирма гаплар қилар, унинг фикр-мулоҳазаларидан аччиқ кулар эдик. У буни кўриб-билиб турса ҳам, парвои фалак эди.

— Майли, майли, буқаламунга ўхшаб ҳар минут, ҳар сонияда ўз рангларингизни ўзгартира олишингиздан шодланингиз, тантана қилингиз,— дерди кулиб Мирзо.— Сизлар бугун монархист бўлсангиз, эртага республикачиларсиз. Шанба куни — демократ, душанбада — мўътадил сиёсатчи. Шунда ҳам сизлар виждон азобига тушмайсизлар. Мен эсам, бир умрга қандай бўлсам, шундай қоламан, ола-була, рангдор, хилма-хил оқимларга мослашмайман деб қарор қилганман.

Ватанпарварни ҳаммадан ҳам кўпроқ Мирзо Жалил Зуфунун калака қиларди. Зуфунун ўқимишли, кўп нарсани биладиган, кулги ва ҳазилни яхши кўрадиган одам эди. Ўрни келди дегунча у Ватанпарварга ҳужум қилар, шундан кейин томошани кўрардингиз. Нималар ҳақида баҳслашишмасди, улар!

— Нега менга тишингни қайраяпсан?— деб қичқирарди Миҳанхоҳ.— Худо хайрингни берсин, мени тинч қўй!

— Сенга раҳмим келади,— дерди Зуфунун хотиржам.— Дўстлик ҳурмати ачинаман!

Миҳанхоҳ ўтдай тутақиб кетарди:

— Сизнинг имонингиз бошқа, меники бошқа! Яхшиманми, ёмонманми сизларнинг нима ишингиз бор! Қиёмат куни худои карим олдида мен учун сен жавоб бермайсан-ку. Оқни қора, аччиқни чучук десам, сенга нима?

Аммо Зуфунун тинчимасди.

— Ахир тушунсанг-чи, бизлар дўст-биродармиз, бир бурда нонни бирга баҳам кўрамиз. Яқин кишининг нотўғри йўлдан кетаётганини, жарга қулаб тушаёзганини кўра-била туриб, уни тўхтатмасам, қўлидан тутиб тўғри йўлга олиб чиқиб қўймасам, одамгарчилик қилмаган бўламан-ку.

— Жоним сенга қурбон бўлсин! Манови файласуфни қаранг-а! Шу афт-ангор билан тўғри йўлни биламан, ақли қасир дўстларимга жуда раҳмим келади, дейишга уялмаганини-чи! Тўғри йўлни телескопда ҳам кўриб бўлмаслигига ақли ҳам етмайди. Бу киши ўзи шабкўру тўғри йўлни кўраман дейди-я!..— деб қотиб-қотиб куларди Ватанпарвар.

— Ахир сенга қандай раҳмим келмасин, эй муҳтарам зот,— дерди Зуфунун.— Ахир сен ҳали ҳам Пеш-

додийлар ва Каёнийларга¹ ишонасан, муқаддас Кайюмарсга² сажда қиласан. Сенинг: «Ахеменидлар ҳақида европаликларнинг айтган ва ёзганлари — ҳаммаси сафсата, ёлғон», — деганингни ўз қулоғим билан эшитганман.

Ватанпарварнинг жони ҳалқумига келди. Бўйинларигача қип-қизариб, бўкиргани турди:

— Албатта, бошдан-оёқ ёлғон, уйдирма гаплар. Бир чақага қиммат сохта гап. Сенга ўхшаган калтафаҳмларгина бу ёлғонларга лаққа учоди. Мен ўз бобо ва бобокалонларимиз эътиқодига содиқ қолганлигим билан фахрланаман. Фирдавсийнинг битта сўзини мингта тарихий китобдан афзал кўраман. Бизнинг подшоҳларимиз Жамшид, Тахмурад, Гершасплар³ бўлишган. Исмлари ҳам эронлик эканликларини кўрсатиб турибди. Уларни Хашаярш ва Эгзаросга ўхшаш сохта подшоҳларга солиштириб бўлмайди. Бу исларни эшитган одамнинг юраги ёрилиб ўлади, ўзи ҳам ўлгунча кулгили!..

Бизлар қотиб-қотиб кулдик. Кулгимиз Ватанпарварга ўчай деб турган оловга лампа мой қуйгандай таъсир этди. Ҳаммамиз унга хуруж қилдик.

— Сен ҳақиқатан ақлингни еб қўйибсан! Сенинча, бутун дунё мактабларида ўқитилаётган тарих ёлғонми? Демак, Эрон пайдо бўлмасдан икки-уч минг

¹ *Пешдодийлар ва Каёнийлар* — Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида айtilган қадимги Эрон шоҳларининг афсонавий сулоласи.

² *Кайюмарс* — Фирдавсий достонидаги Эроннинг биринчи ҳукмрони, биринчи шоҳ — биринчи одам. Унинг образи — ярим одам-ярим махлуқ.

³ *Жамшид, Тахмурад, Гершасп* — Пешдодийлар сулоласидан бўлган, Эроннинг афсонавий ҳукмдорлари. Уларнинг ҳаёти ва ишлари ҳақида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳикоя қилинади.

Йил олдин биздан юксакроқ маданиятга эга бўлишган шумерийлар қабиласи яшамаганми?

Ватанпарвар бурнидан бурқситиб тутун чиқарар экан, деди:

— Мен, бу ёлгон гапларни рад қиламан. Бир юз йигирма тўрт минг пайғамбар номига қасам ичиб айтишга тайёрманки, Эрон дунёнинг энг қадимий мамлакатидир. Унинг ерида оламда ҳеч ким кўрмаган юксак маданиятли, ниҳоятда катта ҳокимият бўлган.

— Гапимизга ишон, сенинг ватанга муҳаббатингни жуда ҳурматлаймиз, қадрлаймиз. Сенга ҳам, оқсут берган онангга ҳам офарин! Аммо дунёда объектив ҳақиқат бор. Уни тан олиш керак. Бундан бир неча минг йиллар олдин Миср фиръавнлари ҳам шу объектив ҳақиқатни ҳисобга олишган. Улар ўзларини Ankhem Maat деб аташган, яъни «ҳақиқат билан яшовчилар».

— Фиръавн қуръонда бор. Қуръонда унинг қулоғи ҳақиқатни эшитмайди, дейилади. Ўзига шундай унвон олиб, бошқаларни алдаган. Ҳақиқат — бу мен айтаётган, бир неча асрлардан бери ота-боболаримиз айтаётган нарса. Мен бобокалонларимиз удумини ўзгартирмоқчи бўлган одамни, ким бўлишидан қатъий назар ватанпарвар ҳисобламайман. Мен чўрткесар, продаси мустаҳкам одамлар олдида тиз чўкаман.

Оҳ, Ватанпарвар фақат тарих бобида шундай қайсар, ўжар бўлса кошки эди! Бахтга қарши, Эронга тааллуқдор бўлган ҳамма масалада шундай эди. Бизлар аста-секин унинг сўзда ҳам, ишда ҳам ҳақиқатан самимий эканини англадик.

Европани саёҳат қилиб келган бир ўртоғимизнинг уйига йиғилган кечамизни ҳеч унутмайман. У бизларга Тироль ва Шварцвальднинг чиройини, Европа ҳаё-

тининг афзалликларини ҳикоя қилиб берди. Ватанпарвар бир бурчакда ҳуршайиб ўтирар, қош чизириб, тўхтовсиз чекар, қаршида ўз баданининг оқлигини мақтаётган қора занги ўтиргандай уй эгасига тикилиб-тикилиб қарар, ҳикоясига ўшшайиб ўтириб қулоқ солар эди. У тўсатдан ўрнидан туриб, меъдаси айнаган одамдай бақирди:

— Қачонгача ёлгон-яшиқ гаплар билан одамларнинг бошини қотирасан? Бутун дунё биледи, оламдаги энг чиройли, энг обод мамлакат — Эрон. Худо бутун марҳаматини бизнинг мамлакатга, сиз билан биз — одамларига берганидан беҳабар бирон одам борми, дунёда?! Сен бахти қаро шунча пулни беҳудага совуриб, вақтинги бекорга ўтказибсан. Европадан бизларга нима тансиқ нарса олиб келдинг? Топиб келган янгилигини қарангу: Шварцвальдда дарахтлар ўсади-ю, Тироль дарасида шаршара бор! Гапингдан худди дунёдаги бирон ўрмон ўзимизнинг Мозандарон ўрмонига тенг кела олмаслигини, Паст Қалъадаги шаршара — дунёдаги энг катта шаршара эканини эшитмаган одамга ўхшайсан-а! «Қўшнининг товуғи кўзга гоз кўринади», деб бекорга айтишмас экан. Ватанпарвар эмаслигингиз учун кўзингиз кўр бўлади-қолади, ўз минораларингизни кўрмайсизу қўшнининг гугурт чўпи баҳайбат чинор бўлиб кўринади...

Ола-говур тўполон бўлиб кетди. Ҳамма унга бақиргани турди:

— Нега аҳмоқона гапларни гапиряпсан? Албатта, бизнинг мамлакатда ўрмон ҳам, шаршара ҳам бор. Аммо, мамлакат территориясининг ярми ҳаётсиз шўрхоклик ва чўл эканини инкор қилиб бўладими? Ахир у ерларда гиёҳ ҳам ўсмайди-ку. Бизнинг энг оғир касалимиз — сув етмаслиги... Лут чўли — ахир бу сенга эртак эмасми...

— Бу сўзларнинг ҳаммасини европаликлар бичиб-тўқишган,— деди виқор билан Ватанпарвар, барча сал тинчигач.— Шўрхоқликни қаердан олдингиз? Лут чўли деганингиз нимаси?

Зуфунун бир тамшаниб олиб сўради:

— Шунни айт-чи, нима сабабдан европаликларга бундай сўзларни ўйлаб топиш керак бўлди? Эҳтимол, бизларда қасдлари бордир.

— Албатта, улар бизларни кўришолмайди.

— Нега кўришолмайди?

— Чунки бизлар улардан ақллироқмиз!

— Ақлли одам деб, ўз манфаатини ҳам, мамлакати манфаатини ҳам тўғри тушунган одамларга айтилади. Ақлли одамлар ўз мамлакатларини обод, бахтиёр қилиш йўллариини топишарди. Агар бизлар ҳақиқатан ақлли бўлсак, бахтиёр ва бой бўлишимиз керак. Афсуски, ҳақиқатни айтганда, бизнинг ҳеч вақоимиз йўқ. Сабаб?

— Сабаби ҳалиги айтганим: бизга ҳар доим ўша муттаҳамлар халақит бериб келади.

— Демак, улар бизлардан ақллироқ ва кучлироқ экан-да?!

— Йўқ, улар бизга қараганда аҳмоқ! Кел қўй, тоза сувдай тиниқ нарсани лойқатма-чи! Бизнинг ақлимизнинг шуҳрати оламга таралган. Бу ҳаммага маълум. Агар бизлар, ақлли бўлмаганимизда, Англия ва Америка мактабларида болаларига Умар Хайём рубойларини ёдлатишмас, Эрон гиламлари Европа музейларининг энг нодир экспонатлари бўлмас эди. Бизлар улардан юз карра яхши, ақлли бўлганимиз учун ҳам европаликлар бизларга тиш қайрайди. Бизларда ҳамма нарса бор, уларда ҳеч бало йўқ.

Унинг бу гапларидан Зуфунуннинг шу даражада жаҳли чиқиб кетдики, ҳатто овози бўғилиб қолди. Ва-

танпарварга қарамасликка ҳаракат қилиб, икки кўзини шифтга тикканча шундай деди:

— Ҳамиша шундай аҳмоқона гапларни гапирмаслигинг учун худо сенга ҳам тариқча ақл берсин-да. Оламда қулоғи бор бўла туриб, атайин эшитишни хоҳламаган одамдан ортиқроқ том битган кар бўлмас...

— Худо аввало сизга, ҳамма гапга ишонаверадиган лақмаларга озроқ ақл берсин,— Ватанпарварнинг овозидан бизларга ачинаётгани яққол сезилиб турарди.— Бўлмаса сизлар ҳароми европаликлар айтган ҳамма гапга ишонаверасизлар. Уларнинг ҳар бир сўзи сизлар учун самовий кашфиёт. Ота-боболарингиз дунёни бошқарганини, европаликларга итдан баттар муомала қилганларини унутиб қўйгансизлар.

— Эҳ гап уқмас, ғалча одам,— деди Зуфунун овозини кўтариб,— сен кўрпангни отангнинг эски пахта-сидан қопламоқчисан шекилли! У даврда нима бўлса, бўлиб ўтган. Бунинг кимга кераги бор? Сен яхшиси, ҳозир ниманг бор, шуни айтсанг-чи. Ўтганлар ўтди-кетди, кулга айланди, вассалом!.. «Ундай бўлган эди, бундай бўлган эди!..» билан касални тузатиб бўлмайди. Бугун қандай аҳволда эканимизни тушуниш керак.

— Бизларда бугун ҳам ҳамма нарса бор, европаликларда ҳеч вақо йўқ,— деди Ватанпарвар ўша-ўша ўжарлик билан.— Бизлар кунда ейдиган мана шу сангакни¹ улар тушларида ҳам кўрмаганлар. Улар чалов-кабоб ёки кабоби афросиёбни, Гургоб қовуни ёки уруғсиз анжирни ўйлаганларида сўлакайлари оқиб кетади. У ёғини сўрасанг, гулларининг ҳиди ҳам йўқ, чиройи ҳам. Улар бизларнинг гулларни, айниқса,

¹ Сангак — узунчоқ, юпқа нон.

Исфаҳон гулини ҳидлаган одам ҳушидан кетишига ишонишмайди. Бизлардаги офтобни тушларида ҳам кўришолмайди. Бизлар сизиниш учун муқаддас Маккага борамиз, улар эса тўда-тўда бўлишиб офтоб бор жойга кетишади, эшак ўлдирадиган офтоб бўлса ҳам майли-да, ишқилиб бир-икки кун ҳаёт гаштини суриб: офтобнинг ранги қанақа бўлишини — сариқми, қизилми ёки гўласми кўришса бўлгани... Албатта уларнинг сўзида ҳам, қисман ҳақиқат бор. Еримизнинг бир қисми ростданам чўл. Аммо бунга ким айбдор? Агар бизлар озроқ гайрат қилсак, мамлакатимизда бир қарич ҳам экин-тикин қилинмайдиган жой қолмайди. Ана шунда, менимча, ҳозир ҳам ер юзининг жаннати бўлган Эрон, ҳозиргидан юз чандон обод, чиройли бўлиб кетади...

— Азизим, шундай тумтароқ, чучмал гапларнинг нима кераги бор? Эҳтиёт бўл, яна бахтиёрликдан бошинг айланиб қолмасин! Шубҳасиз, гайрат, интилиш билан кўп нарса қилса бўлади. Бироқ шунинг ўзи кифоя, деб ўзинг ҳам айтолмайсан. Ахир, бизларга икки-уч миллион малакали ишчилар, бир неча миллион, ҳатто миллиардлаб пул ва бир-икки аср вақт керак?!

— Бу гапларни ҳам европаликлардан кирага олгансиз,— деди жаҳл билан Ватанпарвар.— Демагогия ортига бекинмоқчи бўласиз. Сизга: «Нега эшигингиз олдини супуриб қўймайсиз?» деб оддийгина савол беришса, сиз дипломатлар, илмий даражалар, комиссиялар, маслаҳатчилар, мутахассислар, экспертлар, маърузалар, илмий текширувлар ҳақида гап бошлайсиз. Агар ҳукумат менга ваколат берганда эди, мамлакатимизни оз фурсатда гулзорга айлантириб юборганимни ўзингиз кўрардингиз.

Ватанпарвар Эронни илм-фаннинг бешиги, санъат

хазинаси ҳисобласа ҳам, фикрлари зид бўлиб қолишига эътибор бермай, кўпинча Эронда санъат даражаси паст дер эди. Шундай дер экан, юзлари афсунадомат чекаётганини билдирар, ачиниш билан қўлларишни ишқалаб қўярди. Бир куни Мирзо Абу Туроб ўз одати бўйича шу масалада сўз очган эди, Зуфунун ортиқ чидолмай сўзини бўлди:

— Наҳотки, барака топкур, сен Қожорлар, Зондлар ёки бўлмаса Нодиршоҳ даврида, кел, ундан ҳам нарироққа бора қолайлик, Софавийлар¹ даврида Эрон илму фан ўчоғи, санъат саройи, дунё маданиятининг маркази бўлган, деб ўйласанг? Бизнинг барча илмий муассасаларимиз бир неча асрлар давомида бошига салла ўраб, бир-бирининг бошини оғритган бир неча мулла ва муллаваччалардан иборат эди. Ёки гапим нотўғрими? Фиқҳ ва бўлак диний таълимотлардан бошқа қандай фанлардан дарс берилар эди. Озроқ, ангишвонада туя суғоргандай тиббиёт, алжабр ва фалакиётдан дарс бериларди. Битта-яримтаси — бармоқ билан санаса бўлади — назм қонун-қоидасини ўрганиб, ғазал ва қасида битар эди. Аммо, биринчидан, улар орасидан кўзга кўринган шоирлар кам чиқар, иккинчидан, олган билими у дунёда керак бўлмаса, бу дунёда халқимиз, мамлакатимиз ғам-ташвишини енгиллатишга ярамасди. Шубҳасиз, бизларнинг ҳам миллий фахримиз бўлган улуғ кишилар бор, уларнинг номларини эслаганимизда чин юракдан «Қани энди шундай кишиларимиз кўпроқ бўлса» деймиз. Қандай бўлмасин, европаликлар фан ва ҳунармандчиликни ривожлантириб, тезда илгарилаб кетишди. Биз

¹ Қожорлар (1794—1925), Зондлар (1760—1794), Софавийлар (1502—1736)— Эрон шоҳлари сулолалари.

лар эса ер тепиниб жойимизда қолавердик, ҳатто ҳозир кўриб турган аҳволга тушганимизча орқага тисарилиб кетдик. Фан ва маданиятни шоирлар, мистиклар, пуч хаёллар эмас, окоп ва танкаларда жонидан кечаётган кишилар олға юритади.

— Окоп ва танкаларда жонидан кечаётган кишилар,— деди тўсатдан Ватанпарвар,— ўша назм, мистика ва орзу-хаёллар учун шу ишни қилишяпти. Хотилинг жам бўлсин!

Бу ҳақиқатан ҳам оқилона гап эди, ҳаммамиз бақариб юбордик:

— Тасанно! Офарин! Сендан ҳам маънили гап эшитадиган кун бор экан-ку! Шу гапингнинг ўзи билан барча катта-кичик гуноҳларингдан қутулдинг. Офарин! Минг карра тасанно!

Суюнчимиз шу даражага етдики, Зуфунун ҳам бизларга қўшилишди.

Аммо хурсандчилигимиз Ватанпарварга таъсир қилмади, у тагин ўзининг гапини маъқуллайверди...

Агар бу қайсар ва ўжар одам билан бир неча йиллик ўртоқлик муносабатларимиз даврида бўлиб ўтган баҳсу мунозараларнинг ҳаммасини ёзадиган бўлсам, бу маснавий учун етмиш ман, балки харвор қоғоз керак бўларди. Аммо сизлар шуни билиб қўйишингиз керакки, у ҳақиқатан ҳам ватанини яхши кўрганидан ҳар қандай чет эл одами ва молидан ўз ватанининг одами ва молини яхши деб ўйларди. У европаликларни масхара қилиб кулар, европалик ҳамма тарихчиларни (шу жумладан бутун дунё «тарихчилар отаси» деб тан олинган Геродатни ҳам) ёлғончи ва туҳматчилар деб атарди. У беҳазил, Геродат деган одам умуман бўлган эмас, Эроннинг душманлари (яъни бутун дунё) тарих деб атаган барча ёлғон ва туҳ-

матларни шу сохта тарихчи номига ёпиштиришади, дерди.

Жаноби Ватанпарвар оламда Бобиллар ва Ассурия каби қадимги давлатлар бўлганини ҳам яқинда тан олди. Аммо ўша заҳотиёқ у давлатларни Эроннинг вассали, Эрон маданиятининг меросхўри бўлган, ерлари эса бепоён қадимий Эрон империясининг бир қисми бўлган, деб эълон қилди. У ўз фикрини айтиб тугатар экан, доим «Дунёда Эрон бўлмаса, бу дунёда бизлар ҳам бўлмайлик»,— деб қўярди. Кейин чўнтагидан дастрўмолини олиб, пешанасига чиққан терларни арттар эди.

Бир куни бизлар у Нуҳ, Иброҳим, Исҳоқ, Мусо ва Исо пайғамбарлар ҳақиқий форслар бўлишган, деб юрганани билиб қолдик. Исботи учун шундай асос ва далилларни келтирар эдики, қайси эскифурушнинг сандигидан топиб чиққанини билиб бўлмасди. Аммо у учун бу худо иноят қилган кашфиёт эди. У жиддий туриб: «Агарда пайғамбаримизнинг араб бўлганлари ҳақида ишончли манбалар ва ҳадислар бўлмаганида, сизларга уларнинг эронлик бўлганларини — Жамшид ва Кайюмарснинг (Салмон Форсий¹ форс бўлган-ку) аждоди эканликларини исботлаб берардим. Исломнинг барча ғалабаларини ҳатто Андалузия ғалабасини ҳам асл эронлик Салмонга нисбат берарди. Имом Ҳусайн энг сўнгги сосонийлар подшоҳининг қизини олгани учун ҳамма имом ва имомзодаларни эронлик ҳисобларди². Аббосийларни³ «эрон араблари» дерди. Хулласи калом, Мирзо Шарқ ва Ғарбнинг кўп улуг

¹ Салмон Форсий — Муҳаммаднинг сафдошларидан бири.

² Имом ва имомзодаларни эронлик ҳисобларди — шпалар имом деб Муҳаммад авлодларини, имомзода деб, имомларнинг фарзандларини айтишади.

³ Аббосийлар — араб халифалари сулоласи (750—1258).

ишчиларини келиб чиқишларидан эронлик ҳисоблар, фан-техниканинг буюк кашфиётлари, ихтироларини эрон халқининг таланти ва ақл-идрокига боғларди. Кимда-ким шубҳа билдирса, лаънат тоши остида қоларди.

— Эҳтимол, сен, ўн икки минг пайғамбар, ўн икки имом ва ўн тўрт маъсуми покзодларни, ҳатто Қамбар ва Абузар Ғаффорийни¹ ҳам Доронинг наслидан дурсан?— деб сўрадик ундан.

— Бошқалари билан ишим йўқ-ку, аммо Қамбар билан Абузар шубҳасиз эронлик бўлишган. Ахир Қамбар Буширда яшамаганми? Абузар бўлса Ғаффорийлар хонадонидан бўлиб, кошонликдир,— деб жавоб берди Мирзо.

Сизларга яна бир воқеани айтиб бермоқчиман. Бир куни Ватанпарварнинг олдида тоғларнинг баланд чўққилари ҳақида гап чиқиб қолди. Суҳбатдагилардан кимдир дунёдаги энг баланд чўққи Тибетда деб қолди. Мирза Абу Туроб бундай таҳқир қилувчи гапга жавоб бермай туролмасди.

— Ким шундай деса бекор айтибди, янглишади. Дунёдаги энг баланд тоғ — шу уйнинг тоmidан Демованд чўққиси жуда яхши кўриниб турган Эльбурс тоғидир.

Биз уни инсофга чақирмоқчи бўлдик. Тоғларнинг баландликлари метригача ҳатто сантиметригача жуда аниқ ўлчанган, дедик. Барибир фойдаси бўлмади.

— Нима, ўзинглар ўлчаганмисизлар? Буни ҳам бизларни кўра олмайдиган, шу ишда ҳам найранг қилмоқчи бўлган кофир европаликлар ўйлаб топишган.

¹ Қамбар — имом Алининг хизматкори ва сафдоши, Абузар Ғаффорий — Муҳаммад пайғамбарнинг сафдоши, исломни биринчи бўлиб қабул қилган форс.

Мирзо Абу Туроб ҳеч қаерда ўқимаган оми одам эди. Шундай бўлса ҳам, ҳаммани тилшуносликка тишим ўтади, хорижий тилларни биламан, деб ишонтирмоқчи бўларди. Албатта, унга ҳеч ким ишонмасди, аммо бу нарса ҳар хил динлар, тиллар, мамлакатлар, халқларнинг келиб чиқиши ҳақида кеккайиб мулоҳаза юритишига халақит бермасди.

Бир куни гап айланиб, суҳбат Мексиканинг қадирий халқлари ацтеклар ҳақида кетди. Мирзо бу сўзнинг биринчи бор эшитиши бўлса ҳам, дарров, улар оташпараст эрон қабилаларидан бўлган, «ацтек» сўзи эса оташпарастларнинг форс тилидаги «оташкиёд» ибодатхонасидан келиб чиққан бўлиб, вақт ўтиши билан сал ўзгарган, деб исботлаб кетди. Яна бир сафар қўлига Берлинда форс тилида чиқадиган «Кова» газетаси тушиб қолибди. У газетадан «Аттила ёки Самовий жазо» деган мақолани топиб, Аттила қўмондонлиги остида Рим ва Парижгача етиб бориб, Европанинг каттагина қисмини босиб олган гуннлар юриши ҳақида ўқибди. Уридан турмаёқ одамни каловлатиб қўядиган далиллар билан Атиланинг ота-боболари эронлик бўлганини, Аттила эронларга хос ақл ва жасоратга эга бўлгани учун шундай улуғ ғалабаларга эришганини исбот қилиб ташлади. Ҳали бу ҳам ҳолва. Ҳамма бало шунда эдики, бу зоти олий бирон киши биронта сўзига шубҳа билдиргудай бўлса, ҳар доим «улуғ мақсадлар», «муқаддас нарсалар» ҳақида гапиришни одат қилиб олди. Бундай пайтларда у ҳеч тортинмай «Сотқин», «Ватанфуруш» деган энг даҳшатли ёрлиқларни ёпиштириб ташларди. Нима деса, сеники маъқул, дейишдан бўлақ чора қолмасди. Қўрққанидан ҳеч кимнинг тили айланмас, дами ичига тушиб кетар, бўйнига айбларни тахлаб ташласа ҳам, бировнинг демасди...

ҲАҚИҚАТ УЧУН ЖАНГ

Ҳозиргача ёзганларим ҳикоямнинг муқаддимаси эди. Тўғриси, у ўзим ўйлагандан ва меъеридан кўпроқ бўлиб кетди. Бироқ сизлар Мирзо Абу Туроб Ватанпарварни яхшироқ билиб олдингиз. Энди сизларга гапнинг қаймоғини айтсам бўлади.

Бу воқеа бир куни кечқурун юз берди. Мирзо Абу Туробнинг уйига дўстлар ва танишлар йиғилган эди. Жаноби Ватанпарвар ўгли юридик факультетни битиргани учун зиёфат бераётган эди. Ўгли йигирма тўрт ёшга кирган эди.

Меҳмонлардан кимдир дастурхонга қўйилган бананларни кўриб ҳазил қилди: «Яқин орада қовун, бодринг, қуёшнинг нуруни ҳам чет элдан олиб келмасак, деб қўрқаман».

Ватанпарвар худди шуни кутиб ўтирган экан. Меҳмоннинг сўзи оғзидан чиқмай олиб келдию, одатча маъруза бошлаб юборди:

— Бунга ҳам ўзимиз айбдор. Хорижийларга дарёсамизни ўзимиз ланг очиб қўйганмиз. Мана кўрарсиз, ҳали улар олиб кетишнинг иложи борини, нарсамизни олиб кетишади. Бир куни эрталаб уйқудан кўзимизни очсак, шир ялангоч қолган бўламиз. Улар айб жойимизни яширгани анжирнинг япроғини ҳам қолдиришмайди. Уйига бўри киритиб қўйган одамдан бундан ортиқ нима ҳам кутиш мумкин?! Агар бизларнинг ақлимиз бўлганда, бошидан бошлабоқ оқиб келаётган ўтмас молларни тўхтатиб қўйганимизда, ҳозир аҳволимиз бу қадар аянчли бўлмас эди. Ҳали ҳам кеч эмас, вақти бор. Агар ҳукумат ҳамма тўсиқларни янчиб келаётган хорижий моллар оқимининг йўлига тўғон қўйса, мени айтди дерсизлар, қуриб қолган ариқ

ларга тўла сув келади, жаноби чет элликлар эса, думларини қисиб, ота-боболарининг киндик қонлари тўкилган жойларига қочиб қолишади.

Уқинни битириб диплом олгандан кейин отасининг назаридан иккинчи Бисмарк ёқи Абу Али ибн Синодан нам кўринмай қолган Миҳан ҳам ижтимоий фанларга ақлим етади дегандай, гапга аралашини дозим қилди:

— Хушхотли волиди муҳтарамимиз, ҳукумат сиз айтгандай сиз бутган тақдирда халқимиз аҳволи оғирлашади, сиз ўйламайсизми?

— Йўлдан! Аксинча, халқ бахтиёр бўлади. Одамларнинг пуллари ёнларига қолади, ана унда ҳақат-фароғат нима эканини билишади. Ахир ота-боболаримизнинг эҳтиёжини Лондон билан Париж қондирганми? Ахир Кошоннинг бархити, Гилонининг шоҳиси, Қумининг ширинликлари, Кирмоннинг зираси бутун дунёда машҳур эмасмиди? Ахир дунёнинг тўрт тарафидан Эронга пул сувдай оқиб келмасмиди? Йўқ, қўрибон ўғлим? Хориждан мол келтирилишини тўхтатилса, аҳволнинг бутунлай ўзгаришини, бўш ётган қиёмларнинг тўлишини, оч қоринларнинг тўйишини ўтрасиз.

Бирин-кетин бошқа меҳмонлар ҳам баҳсга аралашиб кетишди. Охири шундай говур-ғувур бўлиб кетдики, кимнинг нима деяётганини билиб бўлмай қолди. Ватанпарвар қип-қизариб, юзларини дона-дона тер ёсади, бўйин томирлари шундай ўйнаб кетдики, ҳозир эришиб кетгудай эди.

— Нега энди оддийгина гапга тушунмайсизлар, ёки тушунишни истамайсизларми?!— деб бақирди у.— Бизнинг мамлакат катта ҳовузга ўхшаб қолди, ким эриямаса челагини тиқиб сув олаверади-ку, янги сув кирмайди! Ёш бола ҳам билади, бундай ҳовуз тезда

ҲАҚИҚАТ УЧУН ЖАНГ

Ҳозиргача ёзганларим ҳикоямнинг муқаддимаси эди. Тўғриси, у ўзим ўйлагандан ва меъеридан кўпроқ бўлиб кетди. Бироқ сизлар Мирзо Абу Туроб Ватанпарварни яхшироқ билиб олдингиз. Энди сизларга гапнинг қаймоғини айтсам бўлади.

Бу воқеа бир куни кечқурун юз берди. Мирзо Абу Туробнинг уйига дўстлар ва танишлар йиғилган эди. Жаноби Ватанпарвар ўгли юридик факультетни битиргани учун зиёрат бераётган эди. Ўгли йигирма тўрт ёшга кирган эди.

Меҳмонлардан кимдир дастурхонга қўйилган бананларни кўриб ҳазил қилди: «Иқин орада қовун, бодринг, қуёшнинг нурини ҳам чет элдан олиб келмасек, деб қўрқаман».

Ватанпарвар худди шунга кутиб ўтирган эди. Меҳмоннинг сўзи оғзидан чиқмай олиб келиш, одатча маъруза бошлаб юборди:

— Бунга ҳам ўзимиз айбдор. Хорижийларга дарёсамизни ўзимиз ланг очиб қўйганмиз. Мана кўрасиз, ҳали улар олиб кетишнинг иложи борини, нарсамизни олиб кетишади. Бир куни эрталаб уйқудан кўзимизни очсак, шир ялангоч қолган бўламиз. Улар айб жойимизни яширгани анжирнинг япроғини ҳам қолдиришмайди. Уйига бўри киритиб қўйган одамдан бундан ортиқ нима ҳам кутиш мўмкин?! Агар бизларнинг ақлимиз бўлганда, бошидан бошлабоқ оқиб келаётган ўтмас молларни тўхтатиб қўйганимизда, ҳозир аҳволимиз бу қадар аянчли бўлмас эди. Ҳали ҳам кеч эмас, вақти бор. Агар ҳукумат ҳамма тўсиқларни янчиб келаётган хорижий моллар оқимининг йўлига тўғон қўйса, мени айтди дерсизлар, қуриб қолган ариқ-

ларга тўла сув келади, жаноби чет элликлар эса, думларини қисиб, ота-боболарининг киндик қонлари тўкилган жойларига қочиб қолишади.

Уқинни битириб диплом олгандан кейин отасининг назарида иккинчи Бисмарк ёқи Абу Али ибн Синодан яам кўринмай қолган Миҳан ҳам ижтимоий фанларга ақлим етади дегандай, гапга аралашини лозим қолди:

— Хўш, ақли волиди муҳтарамимиз, ҳукумат сиз айтганингизни қутган тақдирда халқимиз аҳволи оғирлашади, бу ўйламайсизми?

— Мунаққо! Аксинча, халқ бахтвёр бўлади. Одамларнинг пуллари ёнларига қолади, ана унда роҳат-фурқат нима эканини билишади. Ахир ота-боболаримизнинг ақтиёжини Лондон билан Париж қондирганми? Ахир Кошоннинг бархити, Гилсоннинг шохиси, Қумининг ширинликлари, Кирмоннинг зираси бутун дунёда машҳур эмасмиди? Ахир дунёнинг тўрт тарафидан Эронга пул сувдай оқиб келмасмиди? Йўқ, меҳрибон ўғлим? Хориждан мол келтирилишини тўхтатилса, аҳволнинг бутунлай ўзгаришини, бўш ётган ҳамёнларнинг тўлишини, оч қоринларнинг тўйишини кўрасиз.

Бирин-кетин бошқа меҳмонлар ҳам баҳса аралашиб кетишди. Охири шундай говур-ғувур бўлиб кетдики, кимнинг нима деяётганини билиб бўлмай қолди. Ватанпарвар қип-қизариб, юзларини дона-дона тер босди, бўйин томирлари шундай ўйнаб кетдики, ҳозир ёрилиб кетгудай эди.

— Нега энди оддийгина гапга тушунмайсизлар, ёки тушунишни истамайсизларми?!— деб бақирди у.— Бизнинг мамлакат катта ҳовузга ўхшаб қолди, ким эринмаса челагини тиқиб сув олаверади-ку, янги сув кирмайди! Ёш бола ҳам билади, бундай ҳовуз тезда

қуриб, тагида қолган балчиқ атрофга бадбўй ҳид тарқатади.

Зуфунуннинг ичи чилим сувидай пишиб кетаётган бўлса ҳам, индамай бир бурчакда чилим чекиб ўтирарди. Ниҳоят тоқати тугаб, шиддат билан даҳанаки жангга қўшилиб кетди:

— Азиз биродар, четдан мол келтиришни қандай тўхтатмоқчисан? Наҳотки ёш бола ҳам биладиган нарсани сен билмасанг: туғилган кунимиздан то ўлгунимизча бизлар фойдаланадиган нарса: қуръон битилган қоғоздан тортиб кафанимизгача ҳаммаси четдан келади. Мана, масалан, ўзинг эрталаб туриб француз совуни билан ювинасан, руслар сочиғига артинасан, руслар стаканида хитой чойини Бельгия қанди билан ичасан. Эрталаб турганингдан кечаси ётганингча ўзинг ҳам дунёнинг тўрт бурчагидан келган нарсаларни ишлатасан. Ижозат берсангиз сиздан шуни билмоқчи эдим: сиз олий ҳазратлари ҳукуматга четдан мол келтиришни тақиқлайдиган буйруқни қайси мантиқий фикрга асосан беришга ботиняпсиз?

Ватанпарвар, ўзимиз кутгандай, ўз гагини маъқуллашга киришиб кетди. У яна ташаббус йўқлиги, продасизлик, албатта, ватанпарварлик ҳақида гап очди.

— Уз мамлакатини севган киши ҳар қанча қийинчиликка ҳам мардонавор чидаши керак. Мен «азобуқубат йўқ жой — ватан» деган одамларга аввал ҳам ҳеч бир қўшилмаганман, ҳозир ҳам қўшилмайман. Мен ҳақиқий ватанпарвар она тупроғида тортган ранжу аламлардан фахрланади, деб ўйлайман. Тақдир ва балою офатнинг бошига ёғдирган ҳар қандай зарбаси ўз нури чашмидан азиздир. У ўз ватанини оналар ўз болаларини, ҳатто у озроқ инжиқ бўлса ҳам, қандай севсалар шундай севади.

Баҳе чўзилиб кетди. Ниҳоят Зуфунун Мирзо Абу Туробга шундай таклиф қилди:

— Кел, шулар гувоҳлигида иккита гиламдан баҳе ўйнаймиз, атиги бир кеча-кундуз давомида фақат ўз ватанимизда чиққан нарсаларни ишлатасан, чет элдан келган нарсаларга қўлингги ҳам теккизмайсан!

Ватанпарвар бу таклифни эшитиб қовоғини уйди, жуда жиддий тус олди.

«Атиги бир кеча-кундуз» деганинг нимаси?! Боламнинг ҳаққи-ҳурмати,— деб у бармоғи билан йигирма тўрт яшар ўғлини кўрсатди,— мен ойлаб, йиллаб, ҳатто умрим бўйи чет эл молига қўл теккизмасликка тайёрман. Сўзсиз бу таклифни қабул қиламан. Сизнингча бу оғир иш, менга бир стакан сувни ичгандай гап!— У сув тўла стаканни тантанавор олиб, каттакатга ҳўнлаб, бир томчи қолдирмай ичиб қўйди.— Бу иш мана бу папиросни чекишдан ҳам осон...

Шу пайт тузланган бодринг сувини кўпроқ ичиб қўйган бир меҳмон, маза қилиб кекириб қўйди. Бу Шарқ мамлакатларида фақат бозор кунлари эшитса бўладиган кекириқ эди. Хонада момақалдиरोқдай кекириқ эшитилишин билан Ватанпарварнинг дўстларидан бири:

— Ҳа, бу иш бизнинг ҳурмати соҳиби хонадонимизга мана шундай кекириб қўйишдай гап.

Ҳамма кулиб юборди.

— Йўқ, дўстим,— деди Зуфунун бошлаган гапини давом эттириб.— ойлар, йиллар ўзингнинг виждонингга ҳавола. Бизларга бир кеча-кундуз ҳам кўплик қилади. Майли ҳали айтганим бир кеча-кундузга иккита гиламдан баҳе ўйнаймиз! Розимисан?

— Йўқ, бунақаси кетмайди,— деган овозлар эшитилади.— Зиёфатдан ўйнанглар, бизлар ҳам қуруқ қолмайлик!

Кўпчиликдан чиққан бу таклиф қабул қилинди. Мирзо Абу Туробнинг юрист ўғли Миҳанга юридик фанларнинг ҳамма талабларига амал қилиб, шу ердаёқ ўз қўли билан икки нусхада баҳс шартномасини тузиш топширилди. Шартноманинг иккала нусхасига ҳам аввал баҳслашувчилар, кейин шу ерда ҳозир бўлганлар гувоҳ тариқасида қўл қўйишади. Сўнг шартнома нусхалари алмаштирилади.

Бир соат деганда шартнома тайёр бўлди. Бу вақт ичида бизлар овқатланиб, чой ичиб, ҳатто ухлаб олишга ҳам улгурдик. Шошадиган жойимиз йўқ эди, бизлар доктор Миҳандан шартномани ўқиб беришни илтимос қилдик. Албатта, Миҳан ҳеч қандай доктор эмас эди. У яқиндагина университетни тамомлаган эди. Аммо ҳурматли отаси ишни тезлатиш мақсадида ўғлини доктор деб атади, бизлар ҳам таъсирчан йигитчани хафа қилиб қўймаслик учун таланиб ўтирмай, саҳийлик билан бизлар учун тирноқча қиймати бўлмаган доктор унвонини исмига қўшиб айтавердик.

Ҳужжатни тузини вақтида доктор Миҳан бутун билимини ишга солибди. Шартнома қуйидагича эди:

Барча тирек мавжудот ичида бизларни муғтабар ва бекаму кўст қилиб яратган оллоҳ-таолонинг ҳаққи ҳурмати!

Б и р и н ч и м о д д а :

Қуйидаги шартнома шул сабабдан тузилдиким, бугунги кун, яъни 1338 йилнинг жума кuni йигирма иккинчи мордадида, жаноби Мирзо Жалил Зуфунун ва Мирзо Абу Туроб Ватанпарвар (иккалаларининг ҳам умрлари узун бўлсин!) ақлий ва жисмоний жиҳатдан соппа-соғ ҳолда, исму шарифлари шу ҳужжат остида кўрсатилган, гувоҳ сифатида ўз имзолари би-

лан шартномага ҳусн бахи этувчи ҳурматли жаноблар иштирокида қуйидагича шарт ўйнадилар:

Пойтахт шаҳар Техроннинг ... райони ... кўчасида ... уйда яшовчи ва паспорт №..... бўлган жаноби Мирзо Абу Туроб агар йигирма тўрт астрономик соат давомида хориждан, худо паноҳида бўлган Эрон шаҳаншоҳ ҳукумати билан қўшни ва қўшни бўлмаган мамлакатлардан келтирилган бирон нарса ёки буюмдан фойдаланишдан ўзини тия олса, шартлашувчи иккинчи томон, яъни пойтахт шаҳар Техроннинг ... район ... кўча ... кўча яшовчи ва паспорт №... бўлган жаноб Мирзо Шайхил Зуфунун ушбу ҳужжат имзоси билан тасдиқланган кундан бошлаб бир ой муҳлат ичида шаҳар ташқариси — Паст-Қалъада чой, вино, тамадди, мева-чарбаси билан тантанавор зиёфат беришга сўз беради. Шу ҳужжатга қўл қўйган барча кишилар зиёфатга автомобиль ёки бошқа транспортда олиб борилади. Эшак бундан мустасно. Борди-ю, жаноби Ватанпарвар шартни бузса, зиёфат юқорида кўрсатилган ҳамма шартлари билан унинг зиммасига тушади.

Э с л а т м а:

а) Биринчи модда айтиб ўтилган зиёфатда албатта қуйидаги овқатлар бўлиши шарт: Истамбул палови, шомий¹, қўймоқ, бақлажон дўлмаси, жўжа (киши бошига биттадан ҳисобида);

б) Шу сатрларни битувчи, яқинда юридик факультетни битирган хокисор Миҳан юқорида мазкур зиёфатда шартлашувчиларнинг котиби сифатида қатнашади;

в) Бундан буён шартномада жаноби Ватанпарвар жаноби Шартлашувчи деб кўрсатилади.

¹ Шомий — Эрон миллий таоми, қовурилган қийма пиширилган нўхат билан аралаштирилади.

Иккинчи модда:

Баҳлашувчиларнинг котиби иззат-ҳурматли отаси билан бирга яшовчи, паспорт № ... берилган ... жаноби Шартлашувчининг ўғли жаноби доктор Миҳан шартлашувчилар томонидан расман закил қилиб тайинланади. У шартномада кўрсатилган йигирма тўрт соат ичида худо ва бандаси олдида уятга қолмаслиги ва биронта киши унинг ҳалоллиги борасида шубҳага тушмаслиги учун ниҳоятда синчковлик ва диққат-эътибор билан, барча куч-ғайратини, қўлида бор имкониятларини ишга солиб, жаноби Шартлашувчининг шартнома шартларига тўлиқ риоя қилишини кузатади ва ўз вазифасини бажаришда ҳақиқат йўлидан бир қадам ҳам орқага қайтмайди. Шу билан бирга котиб ўз вазифасини адо этиш жараёнида жаноби Шартлашувчига нисбатан иззат-ҳурматда бўлиши керак, токи, худо асрасин, ул кишининг мурувватли дилларига азият чанги қўнмасин.

Учинчи модда:

Жаноби Шартлашувчи томонидан шартноманинг бирон моддаси бузилса, ул кишини юмшоқлик билан огоҳлантириб қўйиш билан чекланиш, бузган тақдирда кейинчалик баҳсда қатнашувчилар олдида ҳисобот бериш учун алоҳида дафтарга қайд қилиб қўйиши лозимлиги котибга уқтирилган.

Тўртинчи модда:

Котиб кузатиш ва назорат қилиш учун белгиланган муддат ўтгандан сўнг ўн кун ичида баҳсга қатнашувчиларнинг умумий мажлиси олдида тўлиқ, илмий асосланган ҳисобот доклади қилади.

Бешинчи модда:

Ушбу шартнома икки нусхада кўчирилган, баҳлашувчи томонларнинг ҳар иккисига ҳам бир нусхадан топширилади. Иккала нусха ҳам тенг кучга эга.

Шартнома мамлакат маркази Тезрон шаҳрида 1338 йил ҳижрийнинг жума куни 22 мордадида, Исо таваллудининг 1959 йил 13 августидан тузилди.

Шартлашувчи томонлардан ташқари ҳужжатга гувоҳ тариқасида ҳамма йиғилганлар ҳамда котиб қўл қўйди. Тартибга биноан у ўз виждони ва барча азиз-авлиёлар ҳаққи-ҳурмати вазифасини адо этаётганда ноҳақлик ҳам, совуққонлик ҳам қилмасликка, ўз бурчини виждонан ва аниқ бажаришга, ҳисобот докладыда ҳақиқатни, фақат ҳақиқатни, бор ҳақиқатни айтишга қасам ичди.

Маросим тугагач, ҳамма йиғилганлар чапак чалиб, бир-бирларини табриклашди. Кейин ҳаммалари уй-уйларига тарқашди.

Баҳлашувчилар котибидан расмий таклифнома олгач, белгиланган кун ва соатда ҳаммамиз Зуфунуннинг уйида йиғилдик. Бир киши мажлис раиси бўлиши керак эди. Чек менга тушди. Зуфунуннинг кўрсатиши билан мен раислик столимга ўтдим. Зуфунун расмиятчилик ҳаётда катта аҳамиятга эга, дерди. Шунинг учун аввалдан чўнтагига солиб қўйган қўнғироқчани чиқариб, олдимдаги стол устига қўйди.

— Мана раислик қўнғироғи!

Мен мамнуният билан қўнғироқ чалиб, ҳамма тинчигач, баҳлашувчиларнинг умумий мажлисини очиб деб эълон қилдим. Кичикроқ кириш сўзи қилиб, котибни ёнимга чақирдим.

Жаноби доктор Миҳан келиб, раислик столи олди-га ўтирди-да, секин-секин уч-тўрт йўталиб олди, кейин портфелидан ҳисобот доклады ёзилган дафтарни чиқа-

риб, ҳурматли раис ва ҳурмати ундан ҳам кам бўлмаган баҳслашувчилардан ижозат олиб, докладини ўқий бошлади:

— Муҳтарам шартлашувчиларнинг менга юклаган вазифаларига биноан, мен йигирма учинчи число соат еттидан ўн минут ўтганда жаноби Шартлашувчи уйғонганларида фахр ва ифтихор билан ўз вазифамни бажаришга киришдим ва ўша кунни кеч соат ўн бирдан ўттиз минут ўтгунча, ул киши уйқуга кетгунча давом эттирдим. Мен қуйида қасамёд этганимдек, ҳеч нарсани камайтирмай-оширмай ўн олти соату уч минут давомида бўлиб ўтган воқеаларни ипидан игнаси-гача айтиб бераман. Шунинг тушунтириб ўтмоқчиманки, менинг ваколатим йигирма тўрт соатга берилган бўлса ҳам, баҳслашувчилар ижозати билан мен жаноби Шартлашувчи уйқуга ётишлари билан ўз миссиямни тамом бўлган ҳисобладим. Шундай қилиб ўзим ҳам бу оғир кун давомида чарчаганим учун ўлгундай уйқум келаётганидан ётоқхонамга кирдим, европаликлар тили билан айтганда, Морфей қучоғига отилдим. Бироқ тушимда ҳам ҳаммамиз четдан мол келтириш қурбони бўлиб кўриндик... Энди ижозатингиз билан бевосита докладимни бошласам.

— Сўраймиз, сўраймиз,— деб барчамиз уни қувватладик.— Сизнинг хизматларингиздан чексиз миннатдоримиз...

— Жаноби Шартлашувчи ўрниларидан турганларида,— деб гап бошлади доктор Миҳан,— роппа-расо еттидан ўн минут ўтган эди. Шундан олдин мен ручка ва дафтар билан қуролланиб, оёқ учида жанобнинг ётоқхонасига кирган, бир бурчакка ўтириб олиб, бутун хатти-ҳаракатини кузатишга бошлаган эдим. Аввал у кўзини йишқалади, кейин мазза қилиб хомуза тортиди. Бунга роппа-роса етти минуту ўттиз секунд кетди.

Кейин у кўзойнагини олиш учун тунги столга қўлини узатди. Мен кўзойнак хориждан келганини эслатиб қўйдим, аммо у қулоқ солмади. Кўзойнакни тақиб олиб шундай деди холос: «Нима, сен мени ҳеч нарса кўра олмасин деяпсанми?» Мен кечирим сўраб, дафтарга биринчи бор қайд қилдим.

Жаноби Шартлашувчи аста-секин каравотдан тушиб, оёғини тунги шиппакка чўзди. Мен яна, шиппакнинг чарми ҳатто мўмлланган ипи ҳам хориждан келтирилган, деб эслатиб қўйдим.

«Ахир обқ яланг юрмайман-ку», деб шиппагини кийиб, осиқлиқ турган ҳалати томон юрди. «Ҳалат ҳам Европадан келган...» — «Ҳар нарсага бурнингни суқаверма!» Шундай деб жаноби Шартлашувчи ҳалатини кийди-да, ювингани кетди.

Мен, албатта, орқасидан бердим. Огоҳлангиришимга қарамай, европача совунини қўлига олди. Тишини ювмоқчи бўлган эди, шчётка ва тиш пастаси хориждан келтирилганини айтдим. Оғзида шчётка бир нарса деган эди, мен аңгламадим. Соғиқни оламан деган эди, хорижники, деб очиқдан-очиқ айтдим. Бу огоҳлангиришим ҳам қилча татсир қилмади. Ваннахондан нонушта қилгани тўғри емакхонага ўтди. Хона худди турли хил хорижий моллар сотиладиган магазинга ўхшайди, курсиларнинг жилдидан тортиб, дастурхон, эшик ромларидаги ойналаргача, илғак, шпингалет, кўзгу, лампа, ваза ва ҳоказо ва ҳоказолар хорижий, деб эслатиб қўйишга ботиндим.

Жаноби Шартлашувчи менга ўқрайиб қараб қўйди. Аммо мен, вазифам шу бўлгани учун, жаҳли чиққанини сезмаганга олиб, самовар — Польшаники, чойнак — Чехословакияники, чашка — Францияники, қошиқ — немисларники, чой — Хитойники, қанд — Бельгияники, дедим.

«Әхтимол, жуда бұлмаса сухари, пишлоқ, шарбат ўзимизниқидир», деб оғзимга урди, у. «Ҳа, ўзимизники,— деб тасдиқладим мен,— аммо тарелкалар, пичоқ ва вилкалар, ҳатто шарбат солинган шиша ҳам бизники эмас. Қўлингиздаги қанд олмоқчи бўлаётган қисқичингиз Россиядан келтирилган».

У бир нарсалар деб тўнғиллаб, чойини ичаверди. Чойдан сўнг ором хонасига кирди. Худди соясидек мен ҳам орқасидан эргашдим. У соқолини олмоқчи бўлган эди, дарров эслатдим: «Совун толқони, қириниш асбоб-анжомлари пичоқчасигача Эронга узоқ жойлардан келтирилган»...

Жаноби Шартлашувчи худо номини тилга олиб, соқол олишга киришди. Соқол олиб бўлиб, кийинмоқчи бўлди. Мен яна такрорлагани турдим:

«Кўйлак, ёқа, галстук, пиджак, шим, ҳатто узун иштон, носки ва ботинкалар — хорижники». Мен ботинка киядиган қошиқча ва ботинка мойини айтишни ҳам унутмадим.

Жаноби Шартлашувчи қизарди, бўзарди, аммо камина котибнинг гапига заррача эътибор бермади.

«Соат неча бўлди? Ишга кетадиган вақт бўлганмикин?» — деб отам қўлини соатга узатган эди, «Швейцарияники» дедим мурувватли одамдай. У бир нарса деб тўнғиллади-да, хизматкорни чақириб буюрди: «Идорага бориб ёрдамчимга айт, мен бугун бормайман, мазам қочиб турибди. Кундалик ишлар билан ўзи шуғулланаверсин. Керак бўлсам, телефон қилсин...»

Хизматкор кетди. Хўжайин Кобрани чақирди, баҳсда иштирок этаётган ҳурматли жанобларга маълум, Кобра аввал хотини эди, қўйиб юборгандан кейин чўриси бўлиб қолди. Унга илиқ сув тайёрлашни буюрди. Ана шунда қўл остимдаги кишини кузатиш имконидан роппа-роса ўн етти минут маҳрум бўлдим.

Таҳоратини олгач, жаноби Шартлашувчи бир оз ҳовли айланиб юрди, кейин гулқайчини олиб, гулларни кесгани турди. Мен гулқайчи европаники эканини эслатиб қўйдим. Жаҳли чиқиб гул қайчини ерга улоқтирди: «Илоҳим шу қайчи ҳаёт ипларингизни кессин!»

Кейин отам ёғоч курсига ўтириб, чекмоқчи бўлди. Яна гапиришимга тўғри келди: «Папирос Франциядан, гугурт Швециядан келтирилган».

«Ахир тамакиси ўзимизникими, бошқаси билан менинг ишим йўқ». Гугуртни ёқиб, кулдонни олиб беришни сўраган эди, «Бекор қиялпсиз, чет элники» дедим.

Жаноби Шартлашувчи кулдонни улоқтириб юбориб, папироснинг кулини ерга тушираверди. Бир пайтгача у ўз ўйларига берилиб қимирламай ўтирди. Шу ўтирганда олти марта уҳ тортди. Кейин чўнтагидан рўмолчасини олиб, бурнини артмоқчи бўлди.

— «Рўмолча чет элники!» — у жаҳл билан рўмолчани чўнтагига суқди-да, ўзимизни жайдари усулда — икки шаҳодат ва кўрсаткич бармоғи билан бурнини артди.

Бекорчиликдан отамнинг юраги сиқилиб, ўзини нима билан овутишни билмай қолди. Чой сўради. Мен уни ошиқча хафа қилмаслик учун чой ҳақида аввал гапирган сўзларимни қайтариб ўтирмадим, фақат олдига бориб «Бу ҳам ўшандай!» деб қўя қолдим.

Бир неча он менга тиши оғриган киши докторга қарагандай хўмрайиб алам билан қараб турди-да, касторка ичаётгандай битта катта ҳўшлаб, чойни ютди-қўйди. Шундан кейин анчагача қимирламай ўтирди. Мен вақтни бекор ўтказмай Шартномада кўрсатилган ва қасам билан маҳкамлангандай жаноби Шартла-

шувчининг барча хатти-ҳаракатини кузатиб ўтирдим. Ниҳоят у ўрнидан туриб касал одамдай керишди, кейин хизматкорни чақириб буйруқ берди: «Андарундан¹ бир дона аспириин олиб чиқ. Стаканда сув ҳам!..»

Кобра сув ва аспириин олиб келганда: «Кечирасиз, дори — Германиядан, стакан ва ликопча Чехословакиядан келтирилган», дедим. «Худди боққолга ўхшаб ҳамма нарсанинг қаерники эканини, қаердан биласан?» — деб юзини буруштирганча дорини оғзига солди-да, сув билан ичиб, қўшиб қўйди. — Шу бугун шунча кўп бемаъни гап эшитдимки, иситмам кўтарилиб кетди шекилли. Кобра, хонимга айтгин, термометрни берсин. Уни олиб. «...— «Термометр Европада қилинган...» «Сизнинг термометрингиз — ўлимнинг укаси. Қуриб кетсин!»

Барибир термометрни олдириб келиб, тили остига қўйди. Ҳақиқатан озроқ ҳарорати бор экан. Шу боисдан тушқига товуқ гўштидан қайнатма шўрва бурди.

Сўнг одатича ўртоқлари билан лақиллашгани телефон томон юрди.

«Телефон — Европада чиққан...» — Худо жонларини олсин! Телефон — Азроилнинг элчиси. У ҳаминча бахтсизлик, ёмонликдан хабар беради». Шундай деб, отам телефон қоқа бошлади. Роса қирқ минут телефонда гаплашди. Мен бўлсам, гуноҳларни қиксбга олувчи фариштадек ёнида туриб, эшитавериб ёд бўлиб кетган гапларни юзинчи бор тинглаб турдим.

Телефондан бўшагач, Шартлашувчи жаноб ёзув столига ўтди.

¹ Андарун — ичкари.

«Ҳамма хат ва талабларга жавоб ёзиш керак», деб қўлини ручкага юборди.

Мен дарров қоғоз, конвертлар, прес-папъелар, авторучка, сиёҳ, сўргич ва бўлак ёзув қуроллари хориждан келтирилган, деб огоҳлантирдим.

«Бутунлай олиб келишмаган бўлганда яхшироқ бўларди! Бизнинг бахтсиз бўлишимизга ҳар хил қоғозлар, ручкалар, дафтарлар сабаб»,— деб, у иш билан машғул бўлди. Ҳали кўп вақт ишлаб ўтиришини билганим сабабли креслога ўтирдим-да, эрталабки газетани очдим.

«Хоҳласанг, бориб бирпас дам ол. Балки, ҳожатга чиққинг келаётгандир?» Мен миннатдорчилик билдириб, ўтирган жойимдан қимирламадим.

Ёзишни тамом қилганида ўн иккидан беш минут ўтган эди.

Шу пайт хизматкор кириб, идорадан телефон қилиб соғлигингизни сўрашпти, деди.

«Раҳмат, деяптилар деб қўй. Бугун мазам қочиб турибди. Доктор ўрнингиздан турманг, деди. Менга тиқ этган товуш ёқмайди...»

Хизматкор чиқиб кетди. Отам хизматкор аёлни чақириб буюрди: хонимга бир рюмка яхши кўрадиган коньяклари билан сув чиқариб юборар экансиз, товлари қочиб турганмиш, дегин.

Хизматкор аёл коньяк олиб келганда, коньяк Франциядан келган, деб эслатиб қўйдим.

«Қаерники эканлигидан қатъи назар, қоринга фойдали», деб рюмкани бўшатди.

Тушки овқат пайти бўлди. Дастурхон устини бемаълал Европа идиш-оёқ кўрғазмаси дейиш мумкин эди. Мен уларни, бурчим бўйича, таърифлаб чиқдим, аммо отам ўзини эшитмаётганга солди. У товуқ шўрвадан ташқари қорни тўйгунча ҳамма овқатдан еб, ичкилик-

лардан ичиб кўрди. Ҳар бир овқатдан еб бўлгач, ху-дога шукур қиларди. Жўжанинг тўшини тозалашга киришишдан аввал осмонга қараб: «Бева-бечораларга худонинг раҳми келсин!» деди. Мен, гуноҳкор банда эсам, ичимда «Омин!» деб қўйдим.

«Чарчадим,— деди отам чойдан кейин,— кириб бирпас дам оламан». У каравотга чўзилди.

Унинг бир текис нафас олаётганини кўриб ухлаганига ишонганимдан кейин, сизлардан яширмайман жаноблар, отамнинг бир соат, ярим соатда уйғонмаслигини билганим учун мен ҳам чўзилдим. Умид қиламанки, ҳурматли жаноблар, кечирим сўраганимни инобатга оладилар.

Хонага яна хизматкор кириб келганда кеч бўлиб қолган эди. Хўжайинни безовта қилишга ботинолмай, мени секин уйғотиб сўради: «Телефонда хўжайиннинг соғлиқларини сўрашяпти, «бориб кўрсак бўлади-ми», дейишяпти. «Хўжайиннинг» ҳарорати ўттиз тўққизга чиқиб кетди, доктор олдига одам киришга рухсат бермаяпти. Эртага ҳам ишга бормади, дегин, деб уқтирдим.

Шундан кейин отам яна чоракам бир соат ухлади. Кўзини счибоқ чой буюрди. Мен сакраб каравотдан туриб отамнинг ўрни олдига бориб ўтириб олдим-да, яна ўз бурчимни адо эта бошладим. У менга эътибор бермай, чойдан кейин салат билан сеянжебин¹ олиб келишни буюрди. Айтиш керак бўлган гапни айтдим, кейин биргаликда кўкатлар еб, устидан сеянжебин ичдик. Овқатдан кейин бошини қўлига қўйди-да, кўзини юмди. Мен жойимдан қимирламадим. Кўзини очганда, роппа-расо бешдан ўн минут ўтган эди. У хонани йиғиштириб юрган хизматкор аёлга юзига гул-

¹ С е к я н ж е б и н — сирка ва қанддан тайёрланган шербат.

пар¹ сепилган лўя олиб келишни буюрди. Хизматкор аёл бир патнис овқат олиб келди. Патнис ўз ватанимиз маҳсули эди. Шу факт иштаҳани жуда очиб юборди, отам ҳамма тарелкани бўшатиб ташлади.

Олти яримда хизматкор қовун, тарвуз, анжир, анор олиб келди. Худди аввалгидек отам камина қулингизнинг гапига парво қилмай, бу меваларни зўр иштаҳа билан еди. Кейин яна осмонга қараб илтижо қилди: «Эй худо, бева-бечораларга ўзингнинг раҳминг келсин!» Бу сўзларни такрорлар экан, бева-бечоралар га-му ташвишини худонинг гарданига юкларди. Бу эса, шафқатсизлик билан баробардир. Ўзи бўлса, яна хотиржам ухлагани ётди.

Уни кечки овқатни олиб келишганда уйғотдик. Мен яна чет элдан келтирилган ашёларга эътибор бериб, ўз вазифамни адо этдим. Бироқ Шартлашувчи жаноб менинг огоҳлантиришларимга тариқча аҳамият бермай, иситмасини ҳам унутиб, ўз нафсини қондириш учун зўр бериб ҳаракат қилди.

Сизларга нима дейишим мумкин, жаноблар? Ҳар беш-ўн минутда у кишининг муборак қулоқларига ўзимнинг огоҳлантирувчи сўзларимни етказиб турдим. Афсуски, у киши гапларимга парво қилмай қар бўлиб олдилар, импорт ва экспорт молларими, ўзимизникими, чет элникими ҳеч фарқига бормадилар. У киши худди шарт ўйнамагандек, шартномага имзо чекмагандек эди.

Кеч кириб, ётиш пайти ҳам бўлди. Отам папирос чекди, мен яна «Чет элники!» деб қўйдим. Заруратга чиқиб келганидан кейин пижама сўради. Мен унга пижама ҳам, шу сўзнинг ўзи ҳам Европадан келга-

¹ Гу л п а р — барглари шапалоқ-шапалоқ, гули хушбўй ўсимлик.

нини айтдим. Бутун оламга лаънат ёғдириб, пижамани улоқтирди-да, олдида турган ажойиб ноин абосини олиб ўралиб олди.

«Менга қийин бўлса ҳам майли. Мен ўз ватаним чиқарган абода ҳам маза қилиб ётавераман. Бисмиллоҳ!» деб, ўрнига ётди.

Чироқни ўчириндан олдин (сизларга айтиш эсимдан чиқибди, қоронғи туша бошлаши билан чироқ ёқини бузган эди, мен унга чироқни чет элликлар кашф этганини, бизларга хориждан келиб қолганини батафсил айтиб бердим. Аммо у ичига солинадиган лампа мейни ўз ватанимизники деб, сўзимга эътибор бермади) бир кеча минут жим ўтирди-да, кейин менга шундай деди:

«Сен тўнгич ўғлимсан, меросхўрим бўласан. Куним битиб қазоим егса, мени кафанга ўрашмоқчи бўлишганда, хаёлимга бугунги воқеалар келиб: «Кафан чет эллик-ку!» дейишинг мумкин. Шунинг учун фарзандлик ҳақи ҳурмати, ўтинмаман — отангинг охириги илтимосини унутма, мени шу абога ўраб, қабрга қўйинглар. Мен қадимий ватанимизнинг жонсиз чўлларида кўкату янтоқ еб, муқаддас еримизда катта бўлган Эрон туяларининг жунидан тўқилган жонажон абомда абадий уйқуга кетсам, сендан мингдан-мингга рози бўламан...»

У абосини бошига тортиб, чироқни ўчирди. Хонадан чиқиб соатга қарадим. Соат роппа-расо ўн бирдан ўн уч минут ўтибди, ярим кеча бўлишига яна қирқ минут қолибди. Мен ўринга ётишдан аввал, кун бўйи қайд қилиб берган ҳодисаларимдан ҳисобот докладини ёздим... Мана энди жаноблар, шу докладни сизларнинг диққатларингизга ҳавола қиламан.

— Офарин! Қойил! — деб чапак чалдик.

Кейин раиснинг (яъни каминанинг) таклифи билан қатъий қарор чиқарадиган комиссия тузишга аҳд қилдик. Қарорда икки жаноб — Ватанпарвар ва Зуфунундан қайси бирлари баҳсда ютқазганлари ҳамда ким зиёфат бериши аниқ кўрсатилиши шарт эди.

Аммо шу пайт Ватанпарвар сўз сўради.

— Бу ордиқча иш. Мен ютқаздим, шартномада кўрсатилгандай зиёфат қилиб бераман. Аммо фурсатдан фойдаланиб, шу гапни айтмоқчиман. Ҳар ҳолда яхши зиёфат қилиб бераман, сизларнинг олдингизда қизариб қолмасман. Бироқ бу зиёфат менга ҳар қанча қимматга тушмасин, сизлар берган бебаҳо, кўзни очадиган сабоқ олдида ҳеч гап эмас. Хаёлимда шунча пайтдан бери қаттиқ уйқуда эканман-ку, энди уйғонгандайман. Ҳаммангизга чин қалбдан миннатдорчилик билдираман, мени деб бир кунлик ҳаётини ўтказган доктор Миҳан жанобларига ҳам ўз миннатдорчилигимни изҳор этаман. Бу менга фойдали, катта сабоқ бўлди. Кўп нарсага энди тушундим.

Ватанпарварни ҳамма қизгин табриклади. Мен энди раислик қўнғироғини чалиб, мажлисни ёпиқ деб эълон қилмоқчи бўлиб турган эдим, тўсатдан Зуфунун ўрнидан туриб, сўз сўраб қолди. У ҳар бир сўзни чертиб, оғир-вазмин оҳангда Ватанпарварга мурожаат қилди:

— Бугун ҳақиқатан ҳам бахтли кун. Мен сени табриклайман! Ниҳоят кўзинг очилибди, энди бундан буён ҳақиқий ватанингни севасан. Шу пайтгача сен ўз тасаввурингдаги ватанни севиб юрган эдинг. Бу сен ўзинг бунёд қилган санам эди. У оқин сувдай ўзгарувчан, қимирлаб турган соядай тутқич бермас эди. Уни севиш, айниқса, унга хизмат қилиш бутунлай мумкин эмас эди. Аммо бугундан бошлаб сен жонли маъшу-

қани садоқат билан севасан. Бу ҳақиқатга яқиндир.
Ана энди ўз ватанингнинг содиқ фарзанди бўласан.
Табриклайман, чин қалбдан табриклайман! Қани эн-
ди зиёфатни бошла! Оғзимизнинг суви келяпти. Худо
ҳаққи, ортиқ тоқатимиз қолмади.

Женева, 1960 йил, март.

“Т УРФА ХАНГОМАЛАР”

КИТОБИДАН

(1965)

ҚЎШНИНИНГ ТОВУҒИ

ҒОЗ КЎРИНАДИ

Кайфинг чоғ бўлса, иш ҳам юришиб кетади. Шундай пайтларда одам тоғни талқон қилиб юборади. Мана шуни бахт дейдилар. Бахтга бундай сифат берганимиз учун биров биздан хафа бўлмас. Аммо кўп одамлар бахтнинг калитини топдим, унинг асосий мағзини чақаман ёки чақдим, деб ўйлайди.

Кўп йиллардан бери мактаб директори бўлиб ишлайман. Шу вақт ичида бир неча юзлаб эркак ва аёл ўқитувчилар билан суҳбатда бўлишимга тўғри келди. Мен шу одамларга ўрганиб қолганимни пайқаб қолдим. Ёшим улғайган сари уларни кўпроқ яхши кўрар, уларга боғланиб борардим. Бир куни ойнага қараб, сочим оқарганини кўриб, кўплари мендан ўттиз беш, қирқ ёш кичик бўлган бу ўқитувчиларни ўз болала-

римдай яхши кўришимни англаб қолдим. (Шуни ҳам айтиб қўйишим керакки, аввал ҳам хотиним бўлган эмас, ҳозир ҳам йўқ, фарзандим бор-йўқлиги шундан ҳам маълум). Очиғини айтганда, улар ҳам ўз бурчларини адо этиб севги ва миннатдорчилик билан жавоб беришади.

Ўз-ўзидан атрофимга ўқитувчилар йиғилиб, бир улфат ташкил бўлди. Дам олиш кунлари ҳаммамиз бир бўлиб, шаҳар ташқарисига ҳордиқ чиқаргани борардик (ёшлар ва нодонлар буни «пикник» дейишарди). Бизлар шундай шартлашиб олган эдик: барча тайёргарлик ва бошқа ҳаракатларни бўйдоқлар зиммасига юклаб, харажатни ўртада тўлардик... Шунда ҳам арзон тушар, ҳам орада майда-чуйда гап чиқмас эди. Вақтни хурсандчилик билан ўтказар, ҳамёнга ҳам катта зарар етмас эди.

Ҳар дам олгани борганимизда бир-биримизни янада яхшироқ билиб олардик. Энди ҳеч ким ўзини ёлғиз сезмас, узоқ жойлардан келган, шаҳарда таниш-билиш, қариндош-уруғи йўқларга ҳам яхши бўлиб қолди. Араб тили ўқитувчиси Шайх Муҳсин айтгандай, ҳаётбахш дўстлик ва соф ўртоқлик ҳукм сурган «Ихвонус-сафо» — «Софлар биродарлиги»¹ вужудга келган эди.

Мен ҳозир шу биродарлик аъзолари бўлган тўрт кишининг номини тилга оламан, чунки ана шулар ҳикоям қаҳрамонларидир. Булар — адабиёт ўқитувчиси

¹ «Ихвонус-сафо» («Софлар биродарлиги») — Яқин ва Урта Шарқ мамлакатлари — Ироқ, Сурия, Эрон, Озарбайжон ва Урта Осиё мамлакатларининг файласуф ва донишмандларидан ташкил топган бир гуруҳ. X аср маърифатчилари ўзларини шундай аташган. «Софлар биродарлиги» антифеодал демократик ҳаракатнинг идеологияси бўлиб, олдига қўйган мақсади — халқ орасида фалсафий-илмий билимларни тарқатиш эди.

Мирзо Абдулал Ҳумоюн, физкультура ўқитувчиси Асқарога Шоҳин, жуғрофия муаллимаси Парвин Фирдавс, бичув-тикув муаллимаси Нохид Жаҳонсўз.

Мирзо Ҳумоюн халқ зиёли деб атайдиган кишилар тоифасининг ёрқин мисоли эди. У қадди-қомати келишган, хушмуомала, ақли ўткир, ёқимли йигит эди. Ҳар бир ҳаракатидан яхши тарбия кўргани, назик табиати сезилиб турар, айниқса, бу нарса овқат еган ва май ичган вақтида кўзга аниқ ташланарди. Сизларга айтсам, ҳатто йўталса, акса урса ёки ҳомуза тортса ҳам (айниқса кулса), ўзига жуда ярашар, ёқимли кўринарди. У бу ишларни бўлак оддий одамларга ўхшаган қилмасди, Мирзо Ҳумоюнни яхши билган одамлар унга қараб лаззатланардилар. Қисқа қилиб айтганда, Мирзо Ҳумоюн улуғ Ҳофиз «азиз дўстим» деб атаган ва бўш вақтларда кўкаламзорда суҳбат қуришни, яхши эски шаробдан ичиб (камида икки шоҳ мани) ширин суҳбатидан баҳраманд бўлиб, бутун дунё устидан бирга кулишни доимо орзу қилган камёб кишилар тоифасига кирар эди.

Бизнинг Мирзо Ҳумоюн ўринга ётишдан аввал эскими, янгими бир девонни қўлига оларди. Унинг ҳақида қизиқ-қизиқ гаплар юрарди. Бу гаплар ўзининг қулоғига етганда, хижолат чекаётган кишидай кулиб, шу вазиятга мос тушадиган битта байт ўқиб қўярди. Сизни кўпда чарчатмай-да, унинг ҳар бобда ёқимтой, олижаноб ширин суҳбат одам эканлигини айтиб қўя қолай. Ҳар ҳолда лаънати чечак изи ҳуснини сал бузиб қўйган бўлса ҳам, у шундай ёқимли эдики, Мирзо Ҳумоюнни бир кўрган одам албатта у билан қайта суҳбатлашишни, дўстлашишни орзу қиларди.

Иккинчи дўстимиз Шоҳин бутунлай бошқача одам эди. Елкаси кенг, гавдаси келишган, қип-қизил юзли, жингалак сочли, зўрхонадан чиққан полвонга ўхшар.

ди. Худди табиат, физкультура ўқитувчиси шундай бўлади, деб намуна учун атайин яратиб қўйганга ўхшарди. Шоҳин ҳалол, тўғри, қувноқ йигит эди. Уни ҳамма яхши кўрарди. Худди ана шу нарса уни Ҳумоюнга яқинлаштирганди. Ҳумоюнга ўхшаш ўз касбини яхши кўрар, қўл учи билан эмас, суюб жон-жаҳди билан ишларди. Ўз дўстлари, таниш-билишларини туғишганидан афзал кўрар, улардан ҳеч нарсасини аямас эди. Китоб, шеър, адабиёт — умуман бизлар санъат деб атайдиган нарса уни кўпда қизиқтирмасди. Ўзи ҳам санъат мухлисима деб даъво қилмасди. У оқиқдан-очиқ: «Эй, биродарлар! Мен тоғликман. Менинг бобо калонларим чўпон бўлишган, боболарим эса, етти бўғинигача аскар, чавандоз, овчи, ҳатто қароқчи ҳам бўлишган. Уларнинг билган нарсаси от, отхона, эгар, қурол-яроғ бўлган. Улар сизларнинг ўйинчоқларингиз бўлган қалам, қоғоз, сиёҳ деган нарсаларни билишмаган. Мен уларнинг меросхўриман, шу билан фахрланаман!» дер эди.

Инсоф билан шунини айтиш керакки, Шоҳин барча ёру дўстлари ўқимишли, билимдон одамлар эканини яхши тушунар, аммо бундан чўчимас эди. Суҳбат вақтида у гоҳо биронта шеърни ўқиб қўярди. Худо ўзининг раҳминг келсин, қаёқдаги шеърни ўқирди-да! Уятдан ер ёрилсаю ерга кириб кетсанг! Шеърнинг ички туроқ, вазини бузиб, дабдала қилиб ташларди. Бутун Эронга машҳур бўлган «яхшилик қил дарёга от» сатрини «Сен яхшилик иш қилиб, уни дарёга отгин» ёки «Яхшилик қилиб, уни дарёга чўқтир», ёки «Сен яхшилик кўрсатиб, кейин уни дарёга улоқтир» деб ўқиганини ўз қулогим билан неча бор эшитганман. Уни мазах қилиб қанча кулмайлик, калака қилмайлик, парвойи фалак эди. Ҳеч тап тортмай бизлардан олдин коҳолаб кулгани турарди. Кейин шеърхонлик қилгиси

келса, худди ҳеч нарса бўлмагандай, ҳалиги сатрни янада бошқачароқ қилиб ўқирди: «Сен жонингни қонийтиб яхшилиқ қил, кейин уни дарёга улоқтиргин».

Бу гапларга анча бўлган, худонинг ўзи ёшлигини эътиборга олиб, кечирсин! Умуман Шоҳин ишчан, кўнгилчан, улфати йигит эди. Масала кўнгил очиб ва овқатга келиб тақалса, чўнтагида бир шоҳий қолдирмай харажат қилиш у ёқда турсин, дўстлардан қарз кўтаришдан ҳам тоймасди. У Саъдийнинг «Дўстлар дарвозасини суқур, душман дарвозасини қоқма», деган сўзини эшитгач, унга ўзича маъно берди: ёру биродарларнинг нарсаси меники ҳамдир. Қисқа қилиб айтганда, ташқи қўполлиги, ҳаддан ташқари кучли-лигига қарамай, Шоҳин бир маъсум боладай мусаффо, қўпол ишланган, қорни катта кўзадаги булок суви эди.

Ниҳоят сизларга хоним Парвин Фирдавсни таништирай. Унинг жўғрофия ўқитувчиси эканини сизларга айтган эдим. Ўз фани бўйича кўп китоб ўқиган, дарс бериш тажрибаси ҳам катта эди. У доимо худди ҳаёлотнинг оқ отига миниб, ёруғ оламни кезиб юрганга ўхшарди. Ҳозир ёнингизда ўтирган бўлишига қарамай, ҳаёли олис-олисларда бўларди. Билдирмай секин кўзига қаралса, хонимнинг ҳеч ким билмаган, ҳеч ким кўрмаган, ҳатто мавжудлиги ҳам гумон бўлган ўлкаларда кезиб юганини, у ердан қандай қайтишни биллолмаётганини сезардингиз. Шундай пайтларда дўстлар баробар: «Ёдгор тоға уйқудасан. Маза қилиб ухлаяпсан»¹, деб бақириниб, уни кезиб юрган жойларидан «топиб» келишарди.

¹ «Ёдгор тоға уйқудасан. Маза қилиб ухлаяпсан» — Эрон фольклоридан; хотири паришон, ҳаёли қочиб турган одамга нисбатан айтилади,

Бу воқеалар худди куни кеча бўлиб ўтгандай, жуда яхши ёдимда. Ҳар хил кўкатлар, шарбат, сирка ва гуллар ҳақида гаплашиб ўтирганларимиз, борган сари янги келган ўқитувчилар ҳисобига кўпайиб бораётган дўстларимиз яхши эсимда. Мана, патнис атрофига давра қуришиб, овқатланиб ўтиришибди. Фақат Фирдавс хоним, банги ёки дарवेशга ўхшаб, ёлғиз ўзи бир бурчакда ўйлари билан банд жим ўтирибди. Маълум нарса, самолётдай тез учар хаёли кенг жаҳоннинг иссиқ, совуқ мамлакатларида кезиб юрибди. Мен меҳр билан қўлимни елкасига қўйиб: «Қаердасан хоним? Аэродромга етиб келдик, ҳамма самолётдан тушди, овқатни еб тугатишяпти. Сен қуруқ қолдинг, ўзингдан кўр!» дедим. У бир чўчиб тушди, уялиб кетди. Кўринишдан худди ҳозир осмондан тушгандай эди. Фирдавс хоним ўзига келгунча ҳамма мева-чева овқат кенг томоқдан югуриб ўтиб, қинғир-қийшиқ қорин йўлида, хўра ўртоқларимизнинг тубсиз қоринларида ғойиб бўлди.

Хоним Фирдавс шундай деди: «Мен дайди бўлиб туғилганман. Мен ўз орзуларим билан тоғу тошларда, далаларда ва денгизларда шунча кўп дайдиб юрдимки, хаёлим оёғи қадоқ бўлиб кетди шекилли. Эндиликда бу қадоқ шундай қийнашптики, дунё кўзимга кўринмай қолди. Бўйсунмас, узоқ-узоқларга кетиб қолувчи хаёлимни жиловлаб ололмасам, нима қилай? Мен жилов қўлидан чиқиб кетган чавандозга ўхшайман. Отим бир текис чопса ҳам, лекин итоатсиз, у мени ҳатто китобларда ҳам ўқимаганим, ҳеч қачон эшитмаганим мамлакатларга олиб қочади...»

Қисқа қилиб айтганда, дилбар хонимимизнинг ўй-хаёли «дайдилик» билан банд эди. Тақдир унга на фақат назокат ва ҳусн бахш этганидангина эмас, балки раҳмдил юрак ва юмшоқ феъл берганидан ўзи бу-

тунлай беҳабардай эди. Тўғри, оғзининг чап бурчида синчалоқ тирноғича келадиган яранинг ўрни муҳр босгандай бўлиб қолган, аммо бу хонимнинг чиройини бузиш у ёқда турсин, уни янада оширар, янада жозибаторроқ қилиб кўрсатарди. Бу нарса, албатта, эътибордан четда қолмади. Мирзо Ҳумоюн ўзининг бир гўзал ғазалида буни шундай ёзибди: фаришта Фирдавс хонимнинг лабидан бўса олмоқчи бўлибди, аммо хоним қайрилиб олиб, бетоқат фариштанинг аччиғини келтирибди, фаришта ўпмоқчи бўлган жойини тишлаб олиб учиб кетибди, хонимнинг юзида эса, фаришта тишининг изи қолибди.

Очиғини айтсам, кайфим чоқ пайтларида булутлар орасида учиб юрувчи бу қизни «холдор хоним» дердим. Албатта, бунда яранинг ўрнига шама бор эди. Бу гапга ҳаммамиз кулар, хоним бўлса уялиб туриб: «Хоҳишингиз» — деб қизарарди-да, қўшилишиб куларди.

Тўртинчи қаҳрамонимиз Ноҳид Жоҳонсўз хоним, бичув-тикув муаллимаси. У ўзининг жонажон дугонаси Фирдавс хонимдан кеча билан кундузча фарқ қиларди. Уларнинг бирдан-бир ўхшаш томонлари — тозалик ва табиатан олижанобликлари эди. Жоҳонсўз хоним ҳуснда бировдан кам жойи йўқ, аммо бўлак ҳамма нарсада Парвин Фирдавснинг бутунлай акси эди. Охундлар айтгандай, ораларидаги масофа Шарқ билан Ғарб оралигича эди.

Жоҳонсўз хоним жуда омилкор эди, ўй-хаёли, бутун бахти — тикув машинасида эди. У тўғридан-тўғри шундай дерди:

Чангни узат нарига, кўпам нидо қилмасин,
Оламда мусиқий саз биз учун тикув машина.

Тикув машинасининг овозини эшитса, унинг жони роҳат қиларди. Тикув машинаси ҳақида гап кетса, жонланиб, завқ-шавққа тўлиб, жуда ширинсухан бўлиб кетарди. Ҳофиз билан Саъдийнинг газаллари эса, унга заррача таъсир қилмасди. Бизлар ички ҳаяжон ёки маънавий эзлини деб атайдиган шубҳа ва туйғулар унга бутунлай бегона эди. Уни фақат ўз касби ва иши қизиқтирар эди. У хафагарчилик ва қайғу нималигини билмайдиган, «ҳар лаҳзада сезра бўлсин» дейдиган кишилар тоифасидан эди. Бундай кишилар учун дунё жуда тор — тўрт девор ичида бўлади, унда ўзлари, қариндошлари, кўчили-биланчилари, дўстлари йшайди. Бизнинг ҳошимнинг эса бадида қанда билан тақдир ҳали мени ҳеч бир хафа қилмаган, хафа қилмаслигига ишонса ҳам бўлади, дерди. Бу гапи ҳақ эди. Мана шунинг учун ҳам у ҳеч қачон шикоят қилмас, мингилламас эди. Ҳошим Жаҳонсўз беғамлик игнаси билан ҳаёт барини қайириб тигиб олгандай эди. У ўзининг ақли ва олижаноб қалби билан ҳамма нарсага жуда яхши тушуниб етарди. Уни ҳеч кимнинг хафа қилгиси келмас эди. Бу ёқимтой қизни дўстлар «мулойим бузоқча» дейишарди. Яъни барчага суйкаланидиган, ҳамма яхши кўрадиган «бузоқча». Жаҳонсўз ўйнаб-кулиб, овқатини еб, бировларни кулдириб юрарди. Ҳамма одамлардан, ҳамма нарсадан хурсанд, ҳамма ҳам ундан хурсанд.

Албатта ўзингиз ҳам сезган бўлсангиз керак. Мирзо Ҳумоюн ўзининг шунча яққол кўзга ташланиб турган ва яширин фазилатларига қарамай, жуда озгин, ҳатто нозик ҳам эди, Шоҳин эса (кўз тегмасин) тўладан келган, гавдали йигит эди. Уни шаҳарда оғир вазли спортчи дейишарди. Бу борада дўстлар шундай ҳазил қилишарди. «Буни ҳеч бир ажабланидиган ери йўқ! Ҳумоюн тақдирдан кўп алам чеккани сабабли

шундай қотиб кетган, Шоҳин эса аксинча: умри бино бўлиб қайғу-алам қималигини билмайди, бирдан-бир ташвиши овқату уйқу. Шунинг учун кундан-кунга семираверади!»

Сизлардан яшириб ўтирмайман, Фирдавс хоним билан Жаҳонсўз хоним ўртасида ҳам фарқ катта эди. Биринчиси, анчадан бери сув ичмаган шамшод новдасидай эди. Бизлар унинг кўзга шундай озгин кўринишини билсак ҳам, овроқ семирса ёмон бўлмасди, деб ўйлардик. Иккинчиси эса, анчагина овса, анча фойдали бўларди.

Баҳор келиб ерлар қуригач, шаҳар ташқарисига чиқиб дам олиш онлари етиб келди. Бизлар гнадиракларни мойлаб, деганларидек, шу вақтгача ҳеч бормеган жойларга йўл олдик. Анҳор бўйидаги кўмакўк ўтларини таниб, янаёқ солиб, ороеларимизни қўйдик-да, марчаб кўнатлар устига қувилиб қолгунча бақириб-чақириб, маза қилиб роса айрадик, думбалоқ ошдик.

Бизлар гоҳида Ҳумоюндан янги шеърларида ўқиб беришни сўрадик. Ҳумоюн ўз истеъдодлари бурдасидан бировни баҳраманд қилгунча янгини роса ялантирадиган шоврларга сира ўхшамас, шеър ўқиб беришни сўрадик дегунча, одатдагича осуда, босиқ овозла шеър ўқий бошларди. Унинг шеърлари ҳамisha ғамгин бўларди. У тақдир ва худо устидан шикоят қиларди. Шеърларида исёнкор руҳ сезилиб турарди. Ҳумоюннинг шеърларига — алам ва кўз ёшлари, ғам ва фироқ, қайғу ва азоб, эҳтирос ва ҳижрон ҳамоҳанг эди. Фирдавс хоним бу шеърларни эшитиб ўтириб, қандайдир алампнок завқ оларди, кўзларида ёш ўйнардди, Фирдавс хонимнинг енгил қанотли қалби кўкка кўтарилиб яна парвоз этгани ҳаммага аён бўларди. Шеърят ва шоирларни севиш касалига мубтало бўл-

маган Шоҳин билан Жаҳонсўз вақтдан фойдаланиб четга олиб қўйилган овқат ва ширинликлар олдига бориб ўтириб олишарди-да, паққос туширишарди.

Мана улфатларнинг кўнглини очиш навбати Шоҳинга келди. Шунда қаттиқ шовқин кўтарилади. Шоҳин икки бармоғи билан ёнғоқни чақади, бир бармоғи билан уриб таранг бодрингни учириб юборади, мақтанчоқлик қилиб шеър ўқишни ҳам унутмайди:

Паҳлавоннинг кучига ҳавасманд у фил қани,
Мард билан олишишга юрак ютган шер қани?

Албатта, у биздай қоғоз-қалам, ёзув-чизув бандларининг биронтасини ўзига тенг кўрмас эди. Худди ана шундай пайтларда Жаҳонсўз хоним ўзини йўқотиб қўярди. У паҳлавоннинг қудратли билаклари ва ёлдор кўкрагидан кўзларини узолмасди, ҳиссиётга берилиб кетганидан мағизни каппалаб оғзига солиб, чайнамай ютиб юбораверар эди.

Халқ «лочин лочин билан учади» деб бекорга айтмайди. Орадан сал вақт ўтгач, бир томонда Мирзо Ҳумоюн билан Фирдавс хоним, иккинчи томонда Шоҳин билан Жаҳонсўз хоним ўрталарида илиқ меҳр пайдо бўлди. Аста-секин иш тўйга бориб тақалди. Ёрудўстлар: «Худо дурадгор бўлмаса ҳам, қайси тахтани қайси тахтага жипслаштиришни яхши билади», дейишарди хурсанд бўлишиб.

Ҳадемай бу тўрт ошиқ-маъшуқ мен қарияни ўзларининг севги сирдонларига айлантириб олишди. Муҳаббат деб аталмиш олижаноб касаллик уларда сабру тоқат деган нарсани қолдирмади: улар бизларни тўйни тезроқ ўтказишга шоширишарди. Бизлар улар ўртасида ҳақиқий, чин муҳаббат пайдо бўлганини кў-

риб, мунажжимлар, фикрича никоҳ учун хайрли деб топилган бир ажойиб куни Фирдавс хонимнинг қўлини Ҳумоюнга, Жаҳонсўз хонимнинг қўлини Шоҳинга тутқаздик-да, очиқ юз билан табриклар, уларнинг ташвишини ширин сўз билан худога топширдик.

Келин-куёвлар тўйдан кейинги саёҳатга кетишди. Уларнинг кўпинча аччиқ-заҳар йилларнинг боши бўлиб қоладиган янги қаллиқ-келинликнинг тотли ойларини ўтказишга кетишлари улфатчилигимизни бузиб қўйди. Аммо баҳор келиши, дарахтлар барг чиқариши билан шаҳар ташқарисига чиқиб дам олиш ҳавасимиз янада зўрайиб кетди. Бахтиёр қаллиқ-келинлар бизнинг сафимизга қўшилишди.

Орадан бир неча йил ўтди. Шу вақт ичида улфатларимиздан бор-йўғи икки киши камайди: бири чет елга командировкага кетди, бирининг қорнида шиш пайдо бўлиб, кўнглига ўйин-кулги сиғмай қолди. Янги учта улфат қўшилди, ёш ўқитувчилар. Бизнинг карвон аввалгидек йўлида давом эта борди. Вақтни жуда яхши ўтказардик, афсуски, сизлар биз билан бирга бўлмагансизлар.

2

Қаҳрамонларимиз уйланганларининг тўртинчи йили мен уларда қизиқ бир ўзгариш сездим. Мен ўз умримда кўп нарсаларни кўрганман, одамларнинг юксакка кўтарилиши ва пастга қулашини бир неча бор кузатганман. Тажрибакор кўзим ўткир, зўр хотирам эса, сезгир микроскопга ўхшайди. Келин-куёвларимизнинг аввалги бир-бирларига интилишлари анча бўшашиб қолибди. Уларнинг алангаю оташ бўлиб ёнаётган қалб тандирлари совибди, эндиликда бу тан-

дирда хамирдан иштаҳани очадиган чиройли ном пишмайди. Энди баъзида Ҳумоюн шеър ўқиса ҳам, хотини паришонхотир ўтиради, ўй-хаёли олисларда учиб юргани кўриниб туради. Агар Шоҳин темирдек қўлларининг кучини кўрсатса, Ноҳид хоним завқланиш у ёқда турсин, эрининг ишидан нафрати келаётганини яширмай қараб ўтирарди.

Кудан-кунга уларнинг ўртасида совуқчилик кучайиб кетаётганини кўриб, мен ҳайратга тушардим. Ҳумоюннинг Шоҳиннинг хотинига кўз ташлаётганини, Шоҳинга Фирдавс хоним ёқиб қолганини сезганимда эса, жуда ҳайрон бўлдим. Энди Фирдавс хоним Шоҳиннинг машқларини тўрт кўз билан кузатар, нигоҳидан дидига ёқаётгани, қойил қолаётгани кўриниб турарди. Паҳлавоннинг мақтаниб айтган сўзларини жон қулоғи ва мойиллик билан тинглагани-чи! Шоҳин зўрхонадан гурзи олиб келиб, бизларга ҳунарини кўрсатган кунни бир умр унутмайман. У белигача ечиниб, кўкрак ва елкасини паҳлавонларча ростлади, билак мушакларини ўйнатиб, гурзиларни осмонга отиб илиб олди-да, боши устида айлантирди, бир неча бор у елкасидан бу елкасига ташлаб ўйнатди. Қандай ўйинлар кўрсатмади дейсиз! Қандай чаққон ва эпчил! Авваллари хоним Фирдавс Шоҳиннинг бундай ўйинларига тирноқча эътибор бермасди, ҳозир эса жуда қизиқиб томоша қиларди, бамисоли бутун умри зўрхонада спортчилар орасида ўтганга ўхшарди.

Сиз ишонмайсиз-ку, аммо лекин Шоҳин ҳам бутунлай ўзгариб қолган: энди ҳеч тортинмай адабиётдан баҳс юритади, шеърят билан жуда қизиқади, ҳатто анови хато ўқиб машҳур бўлган байтини ҳам беҳато ўқийди. Қолаверса, жўгрофияни ўрганган, турли мамлакат ва халқлар ҳақида қизиқ ҳикоялар айтиб бера олади.

Бу ёғини эшитинг. Шоҳин ўз кучини намоиш қилаётганда хотини Ноҳид хоним қайрағоч салқинида бемалол ўтириб Ҳумоюнга нозу карашма қилаётганини, иккалалари ҳам Шоҳинга ҳеч бир эътибор бермаётганларини ўз кўзим билан кўрдим. Бир нарсани сезиб шундай ҳайратга тушдимки, асти қўяверасиз; авваллари фақат қандай қилиб кўпроқ овқат ейишнинг пайдан бўлган Ноҳид хоним эндиликда оз овқат егани ҳам майли-я, озишнинг ҳаракатига тушиб қолибди. Ҳали бу ҳам ҳолва, у яқиндан бери оқиллар суҳбатига ҳам қўшиладиган бўлибди, унинг «фалсафа» деган сўзни бир неча бор такрорлаганини ўз қулоғим билан эшитдим. Энди у ўрни бўлса бўлмаса, авваллари фақат Ҳумоюндан эшитиб юрган айрим сўз ва ибораларни ишлатадиган, керилиб туриб илоҳиёт, гуманизм, романтизм ҳақида фикр юритадиган бўлиб қолди. У ҳеч бир тортинмай, хато қилиб бўлса ҳам, Европа шоирлари ва ёзувчиларининг номларини айтади, гоҳида улардан ёдаки парча ўқийди.

Худога шукурки, бизнинг азиз Ҳумоюн ҳам бутунлай бошқа, аввалгидай эмас. Осмондан ерга тушиб, ҳаётий ишлар билан шуғулланадиган бўлди: пулнинг ҳисоб-китобини қилади, қирим нимаю, чиқим нима ажрата олади. Кирмонга гилам буюртирган, сотиб олмақчи бўлган участкасининг планини чўнтагига солиб юрибди, турли автомобилларнинг сифати ҳақида баҳслашади. Соатининг йўғон олтин занжири кўкрагини безайди, пиджагининг чўнтагидан оппоқ дастрўмолининг учи кўриниб туради. Энди Ҳумоюн соч-соқолини олдиргани моҳир сартарошларга боради. Умуман ҳамма, айниқса, Ноҳид хонимга ёқишга ҳаракат қилади. Яқинда тикув машинаси ҳақида ёзган қасидасини ўқиб берди. Қофияси «л» ҳарфи билан тугаб, ҳар бир байтда, албатта, «иш», «игна» сўзлари қайтарилар

эди. Энди унинг шеърларида тикувчиларга жас бўлган ҳошия, бурма, баҳя, чок босиш ва ҳоказо сўзлар жаранглаб турарди. У бир ёки икки байтда шеърнинг сиқиб сувини ичиб юборган одам чиқазга оладиган қилиб, ниҳоятда усталик билан «Ноҳид» ва «Жаҳонсўз» сўзларини едириб юборибди.

Орадан кўп ўтмай, бу шайдойилик ҳаммага маълум бўлди. Аммо энди «лочин лочин билан учяпти» деб бўлмасди. Бу мақол бошқа маъно кашф этди. Табиатнинг мўъжизакор қонуни билан «лочин товуқ билан учмоқчи бўларди». Мен бунда табиатнинг қудратли қўлини кўрдим, у зид унсурларни бир-бирига қовуштирар, мусбат билан манфийни, оқ билан қорани, семиз билан ориқни, оқил билан аҳмоқни бир-бирига қўшарди.

Дунёни бор-йўғи ўйинчоқ деб билган қандайдир номаълум куч тўрт дўстимизнинг турмуш кemasини тўнтариб юборди, уни тешиб, сувга фарқ қилди.

Сал кунда бу сир ҳаммага ошкор бўлди. Одамлар айтгандай, «Сигиримиз бузоқ туғди». Бировлар оқласа, бировлар қораларди. Гап-сўз бир оз босилгач, ҳамма, бу вазиятдан қутулиш чорасини ўзингиз топишингиз керак, деган қарорга келди.

Аввалига бу иш ҳал қилиб бўлмайдигандай кўринган бўлса ҳам жуда осон ҳал бўлди. Бошқаларга қараганда Мирзо Ҳумоюн билан яқин бўлганим учун иш-ни ўшандан бошламоқчи бўлдим. Унинг уйига борсам, ўзи ёлғиз ўтирган экан. Мен гапни айлантириб ўтирмай, шартга гапириб қўя қолдим:

— Дўстим, ўзи нима гап? Сен бутунлай ўзгариб қолдинг... Аввалги йўлингдан эмас, тамоман бошқа йўлдан кетяпсан... Ўзингга маълум, сен ўз ўғлимдайсан, шу сабабли ишларингга аралашимизга ижозат берасан. Хотинингнинг нимаси ёмон, Жаҳонсўз атро-

фида парвона бўлиб қолдинг? Фирдавсга ошиқу беқарор бўлиб қолганинг, уни олиб беришни сўраганларингни унутдингми?..

— Менга меҳрибон эканингизни яхши биламан. Яхшиликларингизни билмасам, дунёдаги энг пасткаш одам бўлардим. Аммо гап бундай эмас. Сизга очиғини айтсам, бизлар икки тоифадаги кишилар бўлиб чиқдик. Хотиним осмонда учиб юради. Ҳеч ерга тушгиси йўқ. Менга эса, оддий, ерда юрадиган, гаплашиб, ўйнаб-кулиб, еб-ичиб ҳаётнинг завқини сурадиган хотин керак. Шоҳиннинг хотини худди менинг кўнглимдаги аёл. Яшириб ўтирмайман, у ҳам менга мойил. Бизлар ажралишиб, янги ҳаёт қуриш ҳаракатида юрибмиз.

— Ҳа, дунё ажойиботлар ва кутилмаган ҳодисаларга тўла,— дедим мен.— Сизлар ўз-ўзингизни алдаб, кўзларингизни юмиб, эҳтирос қўйган тузоққа ўз оёқларингиз билан илинмасанглар, деб қўрқаман. Яна кейинчалик пушаймон бўлиб юрманглар.

— Хавотирланманг... Шу уч-тўрт йил ичида анча нарсани билиб олдик... Хотиржам бўлинг, этик ечмай сувга тушмаймиз. Бизлар ҳаммасини тошу тарозу қилиб, билиб-кўриб туриб шу қарорга келдик.

— Нима ҳам дердим, худо ёр бўлсин! Фақат шовилманглар. Шошган қиз эрга ёлчимайди, деган гап бор.

Ҳумоюн фикримга қўшилишди. Биз дўстона хайрлашдик.

Шундан уч кун кейин уйимга Ҳумоюннинг хотини Парвин келди. Уйда ўзимдан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашганимиздан кейин ҳазил аралаш сўрадим:

— Қани дардингни айт. Менинг олдимга бекорга келмагандирсан. Кўриб турибман, бир нарса демоқчисан..

Парвин индамасди, гоҳ қизариб, гоҳ оқариб, кўзини ердан олмай гап бошлади:

— Бизлар сизни ўз отамиздай кўрамиз. Дардимизни сизга айтмасак, кимга айтамыз!

— Хўп, қулоғим сенда. Сенга нима бўлди ўзи?

— Ҳаммадан кўра ўзингиз яхши биласиз, дунёда ҳамма нарса ўзгариб туради,— деб гапни узоқдан бошлади Парвин.— Айтишларича, ҳатто одамнинг қони ҳам аниқ бир муддат ичида тамоман янгиланар экан...

— Гапни чўзмай мақсадни айт,— деб гапини бўлдим.

— Хўп яхши,— деди Парвин.— Дунёда бутун нарса ўзгарар экан, нега энди, қис-туйғулар, фикр-ўйлар, одатлардан ташкил топган одам ўзгармаслиги керак.

— Қимматли хоним, фалсафани қўй. Яхши-си менга, ўзингга нима бўлганини, қандай ёрдам беришим мумкинлигини айт. Кўп гапни ёқтирмайман....

— Яхши, қисқароқ гапираман... Абдулла билан турмуш қурганимизга тўрт йилдан ошди. Бир-биримизни севиб ҳаёт қурганимизни ўзингиз яхши биласиз. Абдуллани ёмонлайдиган жойи йўқ. У яхши, виждонли, меҳрибон... Ўзим жуда ўзгариб кетганман. Шунини айтмасам, ёлғон гапирган бўламан. У ҳам аввалги Абдулла эмас, ўзгарган. Бунинг айбли жойи йўқ, бунда бизлар гуноҳкор эмасмиз. Агарда бизлар виждонсиз, лоқайд одамлар бўлганимизда эди, бунга ҳеч бир аҳамият бермай, бошқа кўп эр-хотинларга ўхшаб аввалгича еб-ичиб, бола ортдириб юраверардик. Бизларнинг ўзгариб қолганимизни, аввалгича эмаслигимизни ҳеч ким билмаган бўларди. Аммо мен ҳам, Абдулла ҳам ўз олдимизда виждонсиз бўлиб қолишни истамаймиз... Мана шунинг учун ҳам келдим...

Сиз ўз отамиздай одамсиз... Илтимос қиламан, бизларнинг тезроқ ажралишимизга ёрдам беринг. Бизлар Абдулла билан дўст бўлиб қолаверамиз-ку, аммо бирга яшолмаймиз. Бу нарса ахлоққа ҳам, инсонийликка ҳам тўғри келмайди.

— Азизим, мен ҳам эр-хотин иттифоқ бўлмаса,— муҳаббат у ёқда турсин, ёшлик, баҳор, сархушлик абадий бўлмаганидек, муҳаббат ҳам абадий бўлиши мумкин эмас,— сен айтиб ўтганингдай турмуш ахлоқсизликдир, деб ҳисоблайман. Аммо шу гапимга қўшиларсан: барча эркак ва аёллар турмуш қуриб, дарров сен айтгандай ўзгариб қолдик, деган сабаб билан ажрашиб кетишса, дунёда биронта оила қолмайди, ҳаммаси чок-чокидан сўкилиб кетади-ку.

— Сиз нима десангиз, шу бўлади... Бизнинг катта-миз сизсиз, ҳукмни ўзингиз чиқарасиз.

— Ҳукмни худо чиқаради... Озроқ сабр қилинглар. Энди кетмасдан аввал, менга ҳалиги айтган ўзгаришнинг ҳақида гапириб бергин.

Парвон сал ўйланиб туриб, шундай деди:

— Ўзингиз мендан ҳам яхши биласиз: шеър бу нон эмас, газал, қасида билан қорин тўймайди. Рубой — гилам эмас, ерга тўшаб бўлмайди, ундан қуймоқ ҳам пишириб бўлмайди. Ҳаётда пул керак. Шунини ўйламаган эр, эр эмас. Аёл кишига уйига, жилла қуриса, нон билан сув олиб келадиган эркак керак. Саъдий: «Қуруқ гапнинг ҳожати йўқ, иш керак» деган. Эркак киши пул топиши, сувни сиқиб ёғини оладиган бўлиши керак. У гапириши, кулиши, еб-ичиб, ўйнаб-кулиб юриши, қўйинг-чи, тирик жон бўлиши керак. Фақат китоб ўқишни билган эркак, ўзини ўзи аёлга айлантириб қўярди. Унга уйланишни ким қўйибди! Бундай эркаклар яхшиси қори бўлиб олишгани маъқул...

Ё парвардигор, дедим мен. Бугун Ҳумоюндан топаётган камчиликлари, ҳатто иллатлари яқиндагина бу хотинга ёғдай ёқар эди. Энди худди Ҳумоюннинг акси бўлган эркаки қидиряпти. Дунё ҳам, унда яшовчи одамлар ҳам қизиқ!

— Жуда яхши,— дедим овозимни чиқариб.— Ҳаммаси кундай равшан. Тезда қароримни сенга айтаман.

Парвин хоним лабларини қўлимга босмоқчи бўлган эди, ижозат бермадим. Юзидан ўпиб, у билан хайрлашдим.

Энг қизиғи Шоҳин билан учрашувим бўлди. Унинг ўзи олдимга келди. У табиатан камгап одам эди, бундай вақтларда эса тамоман соқов бўлиб қоларди. Шунинг учун унинг гап очишини пойлаб ўтирмай, ўзим гап бошладим:

— Нимага келганингни билиб турибман. Ўзингни қийнама... Хотининг сенга муносиб эмас, сизлар бир-бирингиз учун яратилмагансиз, бир-бирингизга тушунмай қолдинглар. Тинчлик билан, жуда тинчлик билан ажралишмоқчисиз. Шундайми? Эркак билан аёлни худо қовуштиради. Уларни алоҳида-алоҳида яратган ҳам ўзи... Бу оламни бекорга бирлик ва айрилик дунёси дейишмайди. Ўзингни оқлаб ўтирмасанг ҳам бўлади. Гап нимадалигини ҳам, дилингда ўйлаб турган мақсадингни ҳам биламан. Майли, сен айтганча бўла қолсин. Айт-чи, хотининг билан ажралишгандан кейин Парвинга уйланасанми?

У сесканиб тушди.

— Сизнинг ижозатингиз билан...

— Ижозатим биланми, ижозатим биланмасми, табриклайман!

— Гапимга ишонинг,— деб минғирлади Шоҳин,— Неҳид билан яшаш жуда қийин. Яқинда мени яхши кўрган, менинг мушакларим ва машқларимни севган

бу хотин анави куни бетимга қараб: «Тавба қилдим, ақлли-ҳушли одамнинг ҳўкиз бўлишни орзу қилгани нимаси?!» деди. «Гапингга тушунмадим»;— дедим ўзимни босиб. «Шундайми?»— деди таажжубланиб.— Бу машқларинг кучим ҳам, тошим ҳам ҳўкиздан ошиқ бўлсин демаганингми? Аммо бекорга уринасан. Шуни бир билиб қўйки, юз йил ўзингни қийнасанг ҳам, ҳўкизга тенглашолмайсан!»

— Ҳазиллашган-да,— дейишдан бошқа гап тополмадим.

Аммо Шоҳин ҳеч ўзини босолмасди. Охири ҳаммасини тўғрилашга сўз бердим. Сал тинчигач, уни кузатиб қўйдим.

Ниҳоят навбат Шоҳиннинг хотини Ноҳидга келди. У менинг уйимга ўша куни кечқурун келди. Аввалги бизлар куладиган семизлигидан асар ҳам қолмапти. Унинг бир камчилиги бекордан-бекорга шарақлаб кулиш эди, эндиликда у кулги ёқимли, жозибадор табасумга айланибди.

— Ноҳид хоним, ёқимли овози тарёк ёки шаробдан кам маст қилмайдиган тикув машинангни ташлаб, қандай менинг олдимга келдинг?

Сабр қосаси тўлганини дарров сездим. Шунинг учун ҳам бидиллаб гапира кетди:

— Худо олсин, ўша яшшамагур машинани! У менинг ёшлигимни барбод қилди. Қаригунимча тарақлашини эшитиб, игнага ип ўтказиб, чокини чокига тўғрилаб ўтаманми! Кўрсам, кўйним айнайди. Наҳотки машина деб ҳамма нарса — китоб, шеърят, табиат гўзаллигидан воз кечиб, букри бўлиб қолгунимча қулоғидан ушлаб ўтираверсам. Нега энди!? Ҳар қандай соғ одам ҳам жинни бўлиб кетади... Руҳга ҳам озиқ керак. Инсон — бу фақат гўшт, тери, суяк деган гапмас-ку. Ахир, унинг юраги ҳам бор.

Бу сўзларнинг ҳаммаси Мирзо Ҳумоюнники эди, ҳатто айтилиш оҳанги ҳам ўшаники. Ҳақиқатан жуда яхши ёдлаб олибди, ўрнига қўйиб ишлатди ҳам.

— Сени кўрганимдан жуда хурсандман,— деб гап-пини бўлдим.— Илон пўст ташлабди... Қойил, адабиётни жуда яхши тушунадиган бўлиб қолибсан. Бироқ, бу янгилик қачондан бери? Ҳойнаҳой, Асқар оғадан ажралиб, қалбингни шеър ва китобга бағишламоқчи-сан шекилли?! Ҳа айтгандай, янги эрга ҳам тегмоқчисан, шундайми? Эҳтимол, бўлажак куёвни ҳам топиб қўйгандирсан? Балки сенга Мирзо Ҳумоюн бопдир?

Оғзининг таноби қочди.

— Худо шоҳид, Асқар — эркакларнинг ичида энг яхшиси, меҳрибон. Лекин у менга тўғри келмайди. Менга шундай эр бўлсаки, у билан ўтириб дунёдаги бор нарсалар ҳақида, масалан, табиат, нафис санъат ҳақида суҳбатлашсам. Гурзи, зўрхона, штанга, брусья, турник, кросс, сузиш, ўрта вазн, оғир вазн деган сўзлар меъдамга тегиб кетди. Спортдан чарчадим. Ортиқ сабру тоқатим қолмади. Бўғилиб кетдим...

— Хотиржам нафас олсанг, бўғилмайсан. Бегонанинг уйи — қабр эмас!

У кулиб туриб сўз бошлади:

— Мен шу мақсадда келган эдимки...

— Ўзингни қийнама... Ақлли одамга бир сўз ҳам кифоя. Оғзингни очган замонингоқ дардинг менга аён бўлган... Ажралишинг керакми? Мен сенга ёрдам бераман. Эсингдан чиқмасин, хизмат ҳақимни тўлайсан. Бошим шамоллаб қолмасин учун машинангда битта дўппи тикиб берасан. Кейин, албатта, яна эрга чиққинг келиб қолади. Бу ҳам ёмон эмас! Тўйингда қамишдан бел боғлаб хизмат қиламан. Аммо, ҳамма нарсага ҳам сабр керак, деб бекорга айтишмаган.

Ҳаммасини иложи борича тезлатишга ваъда бераман. Дўстларим билан маслаҳатлашиб, сенга қароримни билдираман. Бундай ишларда шошқалоқлик кони зарар. Ундан кейин, бунчалик озиш ҳам яхши эмас. Бу юракка зарар қилади. Ундан ташқари баъзи эркакларга семиз хотинлар ёқади...

Унинг чиройли кўзларида ёш кўринди. Менга раҳматлар айтиб, қўлимни ўпгани эгилди. Аммо мен чиройли юзидан ўпиб, жўнатиб юбордим.

У кетди-ю, мен ўйга ботиб қолдим. Беихтиёр «Қўшнинг товуги кўзингга гоз кўринади», деган мақол ёдимга тушди.

Орадан бир ойча ўтди. Парвин ва Ноҳид маҳрдан воз кечишиб, нотариусдан ажрим қоғозларини олиб, озод қуш бўлиб олишди.

Мажбуран бўлган тўрт ою ўн кун ўтиши билан Парвин Шоҳин хоним, Ноҳид Ҳумоюн хонимга айланди. Минг афсус, сизлар тўйда бўлмадингиз. Эски одадимизча еб-ичиб роса ўйнадик.

Бу ёғи қандай бўлди? Янги келин-куёвлар бахтиёр бўлишдими? Қидиришган нарсаларини топишдими? Жавобига шошмаймиз. Келажак кўрсатади. Келинлар, ҳозирча уларга бахт тилайлик! Ахир, бизнинг тўрт қаҳрамон бахтга етишишди-ку. (Ўзларича етишдик деб ўйлашяпти-ку!)

Женева, 1962 йил, май.

**«МИЛЛАТНИНГ ЮКСАК
МАНФААТЛАРИ ТАЛАБ ЭТАДИ!»**

1

Узоқ иш кунидан сўнг кўп давлат шаҳар идораларининг амалдорлари Теҳроннинг серқатнов кўчаларида айланиб юришар, буни кечки сайр дейишарди.

Истамбул кўчасининг бурилишида Мирзо Тақийхон жонажон дўсти Жаъфарқулини кўриб қолди. Оёғи узун бўлгани учун унинг лақаби «Қарқара» эди. Жаъфарқулининг кўзи тўрт, олма-кесак терар эди.

— Ҳой, дўстим Ёдгор,— деб чақирди уни Тақийхон,— кўзларинг қаёқда? Бирон жононни кўриб, оғзингинг суви келдими?

— Ия, бу сенмисан?— хаёли ўзига келган одамдай кулди Жаъфар.— Бу дунёда бормисан? Қаерларда юрибсан ўзи? Теҳрондан кетиб қолганмидинг?

— Бемаъни гашингни қўйсанг-чи! Умримнинг ярми шу кўчада ўтади. Отнинг қашқасидай ҳаммага маълумман; сен бўлсанг, қаерларда юрибсан дейсан-а! Ундан кўра айт-чи, ишларинг қалай? Нега озиб кетдинг? Бирон фалокат бўлгани йўқми?

— Сенга яхши, бўйдоқсан. Уйланмаган одам уй-рўзгор тебратишнинг азобини билармиди.

— Худо ярлақагур, хабаринг йўқми, мен ҳам шу қармоққа илинганман. Бугун-эрта хотиним туғиб беради. Ана ўшанда мен ҳам сенинг ашулангни айтаман.

— Эй қойил! Эшитмаган эканман. Табриклайман. Дўстим қани эригин энди. Галга солиб нима қиласан! Ўзимиз ҳам кафенинг тўғрисида турган эканмиз. Кўп керак эмас, бир рюмка ароқ, бир жуфт пирожний олсанг бас.

Кафега киришди. Бир четга ўтиришди. Бошлар сал қизигандан кейин, ўртоқларнинг суҳбати жуда қизиб кетди.

— Биродар, сенга кўп нарсаларни айтиб бермоқчи эдим,— деди Жаъфарқули,— аммо меъдангга тегиб кетаманми, деб қўрқаман.

Мирзо Тақийхон, очигини айтганда, туғма тингловчилардан эди. У жон-жаҳди билан «Минг бир кеча»ни ўқиган кишиларга, уларнинг Техроннинг қайси бурчига борма ундан қизикроқ воқеани эшитиш мумкинлигини билмаганларига таажжуб қиларди.

— Ўзинг биласан-ку, мен такаллуфни ёқтирмайман,— деди Тақийхон.— Қолиб кетаётган ишим йўқ. Эрталабгача гапирсанг ҳам эшитавераман. Эҳтимол, бирон нарсада сенга ёрдамим тегиб қолар. Ахир нима қилиб дўст бўлиб юрибмиз.

Жаъфарқули қадаҳни бир кўтариб бўшатди-да, сал кўз-ёш қилиб байт ўқиди:

Дўстлар қадаҳ — оқиб турган ёқут булоғи,
Кайфи эса — шу қадаҳни руҳи ҳам туби.

Кейин ҳаш-паш дегунча пирожнийларни еб ташлади-да, чехрасидан аянч бир ифода билан ҳикоясини бошлади:

— Ҳали уйланмаганимда, бўйдоқлигимда барча ёру биродарлар, қариндош-уруғ ҳадеб: «Шу ҳам ҳаёт бўлибдими? Кимни деб яшайсану нимага куч сарф қиляпсан? Ҳаётнинг лаззатини билай десанг уйлан», деб ҳеч ҳоли-жонимга қўйишмади. Мана уйландим ҳам. Яшириб нима қиламан, уйланганимнинг биринчи кунлари худди тушдай ўтди. Роҳатли қучоқлашувлар, ўпишишлар, эҳтиросли жўшишлар, то ўлгунча бир-биримизни севишга берилган қизгин аҳду паймонлар. Тонг отганини ҳам, кун ботганини ҳам пайқамас эдим. Аммо бу узоққа бормади. Хотинимнинг бўйида бўлгани маълум бўлган кунданоқ ҳамма иш чаппасига кетди. Ақлимни йиғиб ўйлаб кўрсам, катта хатога йўл қўйибман. Уз ихтиёрим билан сиртмоққа бош суқибман. Бу ёғида бор, ўзига тўқ одам хотин олса арзийди, бизга ўхшаш яланғочларга хотин деган нарса ортиқча ҳашамат. Унинг устига бўйдоқлик ҳаётига шу қадар ўрганиб қолган эканманки, ҳеч жиловимни тутқазгим келмайди.

— Биз ҳам оғзи куйганларданмиз, — деб унинг гапини бўлди Тақийхон. — Бобо Тоҳир¹ ошиқ дардини ошиқ билар, дейди. Уйланиш — балиқ тутадиган тўрға ўхшайди: аввалига балиқнинг ўзи сузиб киради, кейин кучининг борича орқага қочади. Кел, мақсадга яқинроқ келайлик.

¹ Бобо Тоҳир — XI асрларда яшаган машҳур эрон шоири, сўфий, дарвеш.

— Мен сенга айтсам, — деб гапида давом этди Қарқара, — хотиним тамоман жинни бўлиб қолган. Мени аҳмоқ, бефаҳм деб ҳақорат қилади. Тушингга ҳам кирмайдиган нарсаларни талаб қилади. Етти қаватли бинодан уй оласан, шаҳарнинг ўртасида бўлсин, Шимрондан боғ оласан дейди. У кишини Европага, Америкага олиб борсанг, Париж кийим-кечаклари, қимматбаҳо зеб-зийнатларидан олиб берсанг, автомашина, хитой чинниси, кумуш вилка, пичоқлар сотиб олиб берсанг, дуруст. Билмадим, ёстигимнинг остида хазина бор деб ўйлайдими. Ҳеч гапга тушунмайди. Қўлим қичиб роса дўппослагим келадию, кейин ҳеч кўз очирмай қўядими, деб қўрқаман.

— Ахир бу уйлар, боғ-роғ, автомобиллар ўғирлик билан топилган пулга келади, — деди Тақийхон. — Биров сенга халал бермаяптими, ўғирлик қилавер. Уйга ўт тушиб, ҳамма талон-торож қилаётган бўлса, ундан олмаган одам ё аҳмоқ ёки жинни.

— Худди осмондан тушгандай гапирасан-а, — деди куфири ошиб Қарқара. — Бу бойлар сенга олдириб қараб ўтирарканми. Уларнинг оғзиларидаги нондан бир тишламини олиб кўр-чи. Улар насиҳат қилишга, камбағал кишини ўзини қурбон қилишга, ватанпарварликка чақиришга жон деб кўнадилар. Ошиб-тошиб ётсалар ҳам, қозонларига човлисини солмоқчи бўлган кишининг ҳолига вой. Дарров ҳар хил қонунларни рўкоч қилишади, шармандангни чиқариб, бутун бозорга жар солишади. Йўқ, дўстим, ўғирлик қилишга оёқ-қўлинг чаққон, эпчил бўлишинг керак. Бизнинг қўлимиздан келадигани, атрофида ўралашиб юриш.

— Шу оёқларинг омон бўлса, сенга чаққон қўлинг ҳам, эпчилликнинг ҳам ҳожати йўқ, — деди кулиб ўртоғи. — Бундай ишларда энг асосийси — юрак бўлиб, дангалчилик қилиш керак. Одамлар: дунёда

ҳали аҳмоқлар бор экан, очингдан ўлмайсан, деб тўғри айтишади. Агар ўзимизни эшакка солиб турсак, ҳамма юкни бизга ортишади-да.

— Нима деяпсан ўзинг? Қариган чоғимда девор ошиб ўғирлик қилайми?— деб сўради Қарқара.

— Куйинма, дўстим, бирон йўлини топамиз,— деди Тақийхон.— Шунини бир билиб қўй, қуруқ гап қорин тўйғизмайди. Яқин кунларда уйга ўртоқларимни чақираман, сен ҳам кел. Ўтирамиз, у ёқ-бу ёқдан гаплашамиз. Эҳтимол, бирон иложи корини топиб қолармиз. Хўп майли, энди мен кетай. Хотиним ҳойнаҳой супурги кўтариб эшик орқасида пойлаб тургандир. Ҳали «Қаерда юрувдинг, нега кечга қолдинг, яна нима иш қилиб келдинг?» деб жонимни олади. Яхши-си тезроқ уйга қайтиш керак. Ҳозирча хайр.

Роппа-роса бир ҳафтадан кейин Қарқаранинг ишхонасида телефон жиринглади, Тақийхон қўнғироқ қилаётган эди:

— Бугун кечки овқатдан кейин сени кутаман! Ўртоқлар ҳам келишади. Менинг айрим мулоҳазаларим бор, сизлар билан маслаҳатлашиб кўрмоқчиман. Кечга қолма.

Кечқурун дўстлар Тақийхоннинг меҳмонхонасида ўтиришарди. Хона тамаки тутунига тўлиб кетган, ҳаммомнинг иссиқхонасига ўхшарди. Дўстлар валақлашиб, кулишиб, чой ичиб, ҳўл мева тўла вазаларни бўшатиб ўтиришарди. Ниҳоят Мирзо Тақийхон гап бошлади:

— Дўстлар, бугун бу ерга йиғилишимиздан мақсад умумий дардимиз — пулсизлик балосидан қутулиш! Хотинимнинг пичинглари, масхара қилишлари қонимга ташна қилиб юборди. Қиладиган иши эрта-лабдан-кечгача бошқа эркакларни менга мақташ. Яқин ўртада ўзим ҳам туғма аҳмоқман, шалвираган,

калтафаҳм одамман, ўла-ўлгунимча қурт-қумурсқалар сингари ифлосда гимирилаб юриш насибам, деб ишониб қолмасам, деб қўрқаман. Ҳатто ажалим етиб ўлган тақдиримда ҳам, хотиним: «Бечора, қашшоқ туғилиб, қашшоқ ҳаёт кечириб, қашшоқликда ўлди», дейди. Мени уйда қандай аташларини биласизларми? Бахтиёр калтафаҳм!

Мажлисда ўтирганларнинг энг каттаси, соқол-мўйловига оқ оралаган Рунакий гапга аралашди:

— Бу ҳаммаси маълум гаплар, ўйлаб топган чорангизни айтинг. Ночорликдан қутулишга қандай йўл кўрсатасиз? Сиз ахир ўзингизни замонамизнинг Бузуржмеҳри¹ ҳисоблайсиз-ку.

— Бир минут сабр қилинг,— деди Тақийхон,— ўз фикрларимни айтиш учун сизларни таклиф қилганман-да.

Ҳамма жим бўлиб мушкулотдан халос қилмоқчи бўлган кишига тикилиб қолишди. Бу ўзи қандай мўъжиза кўрсатмоқчи?

— Бизлар бу ерда саккиз кишимиз,— деб гапида давом этди Тақийхон,— ҳаммамиз жон-жаҳдимиз билан ҳаракат қилиб, ишни охирига олиб боролсак, яқин вақт ичида ҳар биримиз чўнтагимизга икки юз минг тумандан солишимизга имоним комил.

Бу гапга жавобан кулги, ҳазил, қайрат овозлари эшитилди:

— Ақлдан озибди!— деди Қарқара.

— Ҳазина топганми дейман!— ўз фикрини билдирди Рунакий, кейин папиросини ёндириб, бурнидан қуюқ тутун чиқарди.

Журналист Жавод Бонгаҳий шарақлаб кулиб, бағиллади:

¹ Бузуржмеҳр — Ҳисрав I нинг афсонавий донишманд вазири.

— Мазмуни, «Тўртинчи пункт»¹нинг хазиначиси билан тил бириктирган шекилли!

Ташқи қиёфаси кўримсиз бўлса ҳам, нотариаль контораси бўлган Ҳусайн Лаълий бақирди.

— Сен ўша икки юз мингга қўлимга бер, қаердан олдинг деб сўрасам, менга минг лаънат.

— Мен кўпчилик томонда,— деди ўзи ёш бўлса ҳам, анчагина машҳур врач Субхоний, у бир ёғи Рунакийга куёв эди. У Европадан қайтиб келганидан кейин қайнатаси билан ошналари амалий тажриба ишларини бошлаб юборишига ёрдам берганлари учун улар олдида ўзини қарздор ҳисоблар, одатда уларнинг йиғинларида қатнашиб турарди.

— Мени ҳисобга олманглар!— деди қатъий туриб молия вазирлигининг ходими Жаводхон Фирузий.— Менга ҳалоллик билан топган бир бурда номим етади. Худога шукур, бу оламда бор нарсам ҳам шу покиза номим. Ўзим ҳам, хотиним ҳам доғсиз номимизни миллион-миллионга алишмаймиз. Бу бойликларни сизларга бердим. Умуман мен бундай суҳбатда қатнашмоқчи эмасман. Рухсат этинглар, чиқиб кетай.

У шундай деб ўрнидан сакраб турди-да, ҳамма билан хайрлашиб чиқиб кетди. Буни кўриб Раҳим ога Комрон ўрнидан турди. Бир пайтлар у ҳатто парламент депутати ҳам бўлган эди. Ҳозир ҳам обрўси аввалгидан кам эмасди, бир нарсага ёпишдими ундирмай қўймасди. Комронга ўхшаганларни одатда «учар» дейишади, қўлида бирон касби йўқ, ҳар қандай тов-

¹ «Тўртинчи пункт» — Труменнинг кам тараққий этган мамлакатларга америка ёрдами деган машҳур чучмал программасидаги модда.

ламачиликдан ҳам тоймайди, ўзини сувда юрган ба-
лиқдай ҳис қилади.

— Фирузийга ўхшаган одамлар очлик учун туғил-
ган,— деди у.— Ейишга овқати йўқ-ку, виждон ҳақи-
да гапиради — тентак. Ҳамма гапи бир чақага арзи-
майди. Гапирсанг, эшакнинг қулоғига танбур чертган
билан баробар. Бу донишмандларнинг ҳалоллик ҳақи-
даги қуруқ гаплари, соддадилликлари ва керилишла-
ридан нима фойда. Ҳамон ҳаёт дилингга ўтиришма-
яптими — уни ўзгартир.

Ниҳоят йиғилганлар тинчланишди, Мирзо Тақий-
хон уларни ўз режалари билан таништира бошлади.

— Аввалдан огоҳлантириб қўяй, жаноблар, иши-
мизнинг муваффақиятли чиқиши баҳамжиҳатлик би-
лан ҳаракат қилишимизга боғлиқ. Бор куч-қуввати-
мизни ишга солсақгина бир натижа чиқаришимиз
мумкин.

Ҳаммалари бараварига, мақсадга етиш учун ҳеч
ким куч-қувватини аямайди, деб бақаришди.

— Шоҳ Абдул Азим¹ дарвозаси ортидаги кушхона
олдида, қабристондан сал нарида беш минг квадрат
метрлар келадиган ташландиқ ер бор. Бу жой кушхо-
нага ўрганган итларнинг ери бўлиб қолган. У ерни
сотиб оладиган одам йўқ. Агар харидор топилса, куш-
хона ўзига керак бўлмаган бу ерни жарақлаган пулга
жон деб сотади. Ана ўша харидор биз бўламиз. Бу ер-
ни арзимаган пулга олиб, давлатга қиммат нархда со-
тамиз, чиққан фойдани чўнтакка урамиз. Бу ишни
қандай қилиб амалга ошириш лозимлигини ҳозир сиз-
ларга айтиб бераман.

Дўстлар шов-шув кўтаришди:

¹ Теҳрон шаҳрининг чети, у ерда мусулмонларнинг машҳур
мачити бор.

— Топган гапингни-чи! Ўша ерни сотиб олган тақдиримизда ҳам, ҳукумат кучуклар водийсига пул тўлармиди?

— Масаланинг энг қийин жойи ҳам шу-да,— деди Тақийхон.— Орамизда тажрибали журналист бор, унинг газетчи оғайнилари кўп. У бизга ёрдам беради. Унинг ҳар хил газета ва журналларда чиққан мақолалари бизларга замин ҳозирлайди. Иккинчи томондан, мажлис депутати бўлиб ўтган Комроннинг ҳали ҳали кўп депутатлар билан алоқаси бор, мажлис ва унинг комиссияларига кириб-чиқиш йўлларини яхши билади. Дўстимиз Ляълий нотариаль конторанинг эгаси. Кейинчалик у бизларга жуда керак бўлиши ўз ўзидан маълум. Доктор Субхоний ва унинг ҳамкасб дўстлари ҳам ўз жойида жуда-жуда керак бўлишади. Бизлар Қарқара ва Рунакий жаноблари ўзимиз давлат идораларининг хизматчиси бўлганимиз сабабли уларни ҳамёнимиздан ҳам яхши биламиз. Давлатмандларнинг заиф томонлари қаерда эканлигини биламиз, ана ўша заиф торларини чертамыз. Шундай кун келадики, ҳукумат бизнинг лойиҳани қабул қилишга мажбур бўлади. Ана шунда энг шимариб ишга киришамиз.

— Хўп, яхши, дўстим,— ўзини тутолмай бақариб юборди Рунакий.— Айтайлик, барча олдиндан кўриладиган чораларни кўриб тахт қилдик. Аммо, кечирасан, «алиф» дегандан кейин «бе»ни ҳам айтиш керак. Сотиб олган еримизни қандай қилиб ошиқча нарх билан давлатга сотамиз?

— Масаланинг нозик жойи шу ерда-да,— деб жавоб берди Тақийхон.— Бу қулваччангизнинг хаёлига келган режа шундан иборат. Биринчи бўлиб врачлар норози бўлиб чиқишади. Улар, Техронда моховлар кўпайиб кетяпти, шаҳар хавф остида, деб эълон қи-

лишади. Бу юқумли касаллик тезда шаҳар ва шаҳар атрофига тарқаб кетади. Иложи борича тезроқ моховлар шифохонаси очиб, моховларни ўша жойга йиғиш керак. Бундан кейин газетага навбат келади. Газета нималарга қодир эканини кўрсатиши лозим бўлади, мохов касаллиги атрофида шов-шув кўтарилди. Бадбахт халқимиз ҳалокат ёқасида турибди. Бу даҳшатли касал ҳар он, ҳар лаҳзада ўзимизга, қариндош-уруғимизга, яқинимизга юқиши мумкин. Бир неча моховни топиб, уларнинг фотосуратларини газеталарнинг биринчи саҳифасида ва расмли журналларда босиб чиқаришга тўғри келади. Мохов одам топилмаса ҳам зарари йўқ, шаҳарнинг жанубида шундай уста рассомлар борки, хоҳлаган қашшоқнинг суратини шундай бошлаб чизиб берадики, моховдан ҳам ўтказиб юборади. Оналар номидан редакцияларга хат уюштиришга тўғри келади. Хатдан болаларининг ташвишини қилаётган оналарнинг аламли фарёди эшитилиб турсин. Жамоат фикри ҳаракатга келгандан сўнг, навбат Ҳусайн оғага келади. Унинг вазифаси — таниш-билиш мулла, охунд, воизларни оёққа турғазаш, улар мачитларда имомларнинг Қарбалода ўлдирилиши ҳақида жон қуйдириб гапириб, шиаларни дод солиб йиғлашга мажбур қилганларидек, мохов ҳақида гапириб халойиқ ўртасида даҳшат ва ваҳима қўзғашлари керак. Бозордаги савдогарлар ва ҳунармандлар билан яхши алоқада бўлган жаноби Рунакий уларни давлатдан бу ярамас касалликка қарши кескин чора кўришни талаб қилишга кўндириши керак. Бўлмаса, дўконларингизни ёпиб, мачитда ўтириб олинглар, десин.

Энг асосий ва қалтис вазифа сўзсиз дўстимиз Комронга юкланади. У мажлисининг барча депутатлари билан учрашиб, иш битса ўз улушингни оласан, деган маънода шипшитиб қўйиши керак. Бир неча депутат

талаблар қўйиб ҳукуматни қўрқитиши лозим бўлади. Ана ундан кейин менинг ва ҳамкасбларим — давлат идорасида ишлайдиганларнинг навбати келади. Бизлар керак одамлар билан учрашиб, уларнинг оғизларини мойдаймиз. Кунлардан бир куни ҳукумат моховхона қуриш учун қушхона атрофидаги ерларни сотиб олмақчи деган, гап тарқайди. Ерни баҳолаш пайти келганда, унга биз баҳо қўювчиларни қўлга олиб қўямиз, улар пулни аямай, биз айтган нархни тайинлашади. Қисқа қилиб айтганда, деярли текинга қўлга кирган ерни катта фойдага пуллаймиз.

— Эй, бобо,— деб Тақийхоннинг гапини бўлди Рунакий,— бу ҳаммаси қуруқ гап! Сен йўқ ерга охир ясаёсан... Бир минутга майли, ерни ҳам олдик, шунча ишни қилдик деб фараз қилайлик. Ахир бу шаҳарнинг итидан мушугигача бизларни билади, ҳаммаси маълум бўлиб, бир умрга шармандамиз чиқади. Кейин ишимиз суд, прокурор, адвокат, қамоқ бўлиб қолади...

Ҳамма Рунакийнинг гапини маъқуллади.

— Бизлар бундай товламачиликка ярамаймиз! Бундай ишни қилиш учун туғма юлғич бўлиш керак. Бизлар ҳам ундай-бундай одамлардан эмасмиз-ку, аммо бундай авантюрага қўл уриш — даҳшат!..

Мирзо Тақийхон кулиб туриб деди:

— Нуҳ кемасида ўтириб ҳам тўфондан қўрқадими? Мен ҳаммасини ўйлаб қўйганман. Бу ишда бизлардан ҳеч ким расмий равишда қатнашмайди.

— Бўлмаса, ким қатнашади?— қизиқиб сўради ҳамма.

— Жаноби Саид Мўтаҳор!

— Тагин бу жаноб ким бўлди?

— Бозор даллоли. Раҳматли отамнинг яхши ўртоғи. Шундай художўй, покдоман одамки, ҳамма қўш-

нилар ман-ман деган мулла ёки мужтаҳидга қараганда унга кўпроқ ишонишади. Ахир у менга отам ўрнига оталик қилган. Мен у билан бир неча бор шерикчилик иш қилганман, у шу қадар ишончли ва ҳалолки, қандай қилиб нонини топиб ейишга ҳам ҳайронсан. Мен ишимизни шу кишининг номига ҳужжатлаштираман, деб ўйлаган эдим.

— Мен шу хилдаги қўйнинг оғзидан чўп олмаганларнинг қўлига кўп тушганман,— деди Рунакий.— улар сокин сувдай тинч, ўтдан ҳам паст бўлиб кўринсалар-да, аслида шайтонга дарс берадилар. Кўпинча бўладигандек Салмоннинг кийимини Шемр кийиб олган бўлади.

Баҳс чўзилиб кетди. Ниҳоят дўстлар шунга келишипти: Мирзо Тақийхон Саид Мўтаҳорни олиб келади, қандай одам эканлигини ҳаммалари кўришади. Агар ишонса бўлади, деган қарорга келишса, у билан зарур бўлган шартномани тузишади.

Саид Мўтаҳор билан учрашув бир неча кундан кейин Мирзо Тақийхоннинг уйида бўлди. Жаноб Саид Мўтаҳор ушоққина, ташқи кўриниши ёқимликкина одам экан. Бўялган мўйлови остида болаларча кулги ўйнаб турибди, бундан қариянинг юзи кишига янада жозибадор кўринаяпти. Унинг содда, кўпда кўзга танилмайдиган кийими қордай оппоқ салласидан тортиб, носкиси, дастрўмолигача саранжом, озода, худди ҳозир кир ювиш машинасидан чиққандай, қўллари кичкина, юмшоқ, хина қўйилган. Гаплашганда қўллари қимирламай туради. Баъзи-баъзида жаноб Саид бирон фикрни тасдиқламоқчи бўлганда чап қўлининг кўрсаткич бармоғи билан тиззасининг кўзига енгилгина уриб қўяди. Овози ташқи қиёфасига монанд бўлиб, майин, нозик, анча ёқимли эди. Гапирганда суҳбатдошини аллалаётгандай туюларди. Кўриниб ту-

рибди, бу одам пашшага ҳам озор бермайди, яраланиб йиқилган қушни кўрса ҳушидан кетиши аниқ. У аскияда ҳам бўш келмас экан, ўзининг содда ҳазиллари билан дўстларни оз-моз кулдирди ҳам.

Чой ичиб, чилим чекилгач, уй эгасининг ўзи унга мақсадни тушунтирди. Бирпас ўйланиб ўтириб, Мўтаҳор бошини кўтарди-да, шундай деди:

— Менинг назаримда, бу ишдан мусулмонлар фойда кўради. Буни амалга оширмоқ учун шариат монелик қилмайди. Ҳар бир мусулмон одам намоздан олдин «Яхшилиқ қилишга ошиқинг» дейди. Агар сизлар қилмоқчи бўлаётган ишни хайрли демасак, унда нимани хайрли иш деб бўлади?

Ҳаммалари Мўтаҳорга раҳмат айтишиб, шундай қарорга келишди: ҳужжатларни расмийлаштириш лозим бўлиши билан у жаноби Ҳусайн оға Лаълийнинг нотариаль конторасига келади-да, ерга бериладиган пулни нақд тўлаб, восиқани қўлга олади. Аммо-лекин Саид Мутаҳор жаноблари ҳужжатларни расмийлаштиришда Лаълийнинг ёрдамисиз ҳам иш таварошга рози бўлди.

Аҳду паймонни шундай маҳкамлаб, дўстлар тарқалишди. Орадан олти кун ўтгач, кушхона эгалари билан музокара олиб бориши керак бўлган Рунакий яхши хабар олиб келди. Ернинг ҳар квадрат метрини ўттиз шоҳийдан¹ гаплашибди, ҳамма харажатлари билан ер уларга тахминан беш юз эллик туманга тушадиган бўлибди.

Хурсандчиликдан дўстларнинг юраги ёрилиб кетаёзди. Худди шу ондан бошлаб ҳар бири ўзини ҳамёни пулга тўла, номдор, донғи дунёга кетгандек ҳис қила бошлади. Шодлик ва хурсандчиликнинг чеки йўқ эди.

¹ Шоҳий — майда чақа, бир туман юз шоҳий бўлади.

Қатъий планга биноан газеталарда шов-шув кампанияси бошланиб кетди. Газета ва журналларнинг биринчи саҳифаларида катта-катта мақолалар босила бошлади. Уқиган кишининг юраги увушиб, кўзларидан ёш чиқиб кетади. Биронта виждонли, инсонпарвар одам хотиржам, бефарқ қололмасди. Шоирлар юракларни эзадиган ғазаллар ёзишди. Сарой шоирларидан бири муқаддас Али шаънига атаб юз ўн байтдан иборат қасида ёзди. Ҳар бир байтда «мохов» сўзининг бир ҳарфи келарди, шундай йўсинда қасида охиригача бу сўз (тўғри, ҳаммаси ҳам тўлиқ эмас) йиғирма етти марта қайтарилар, тўлиқ ҳолда эса, икки марта такрорланарди.

Рунакий ва унинг шериклари аввалдан келишиб олишди, уларнинг шиорлари шу: «Миллатнинг юксак манфаати талаб қилади!..» Барча мақолалар ва ҳатто шеърлар ҳам айнан, миллатнинг юксак манфаатлари ҳукуматдан балои офатнинг олдини олиш учун тезда кескин чоралар кўришни талаб қилади!.. деган сўзлар билан бошланарди.

«Юқумли» деган сўзнинг ўрнига яқинда пайдо бўлган «инфекционная» деган сўз ҳамма жойда қайтариладди. Унинг маънисини ҳамма тушунмаса ҳам, қайтарилаверганидан қулоқларга ўтириб қолган эди.

Инфекция касалликлари бўйича мутахассислар чет эллик йирик врачларнинг мўътабар фикрларига асосланиб шуни исбот қилишдики, мохов — бу вулқондай гап — тутамай турган тақдирда ҳам, барибир тўсатдан отилиб кетиш хавфи бор. Журналларда берилган турли мамлакатлардаги моховларнинг суратлари шу қадар даҳшатли эдики, ниҳоят ҳукумат уларни босишни тақиқлашни буюрди. Чунки кўпчилик асаби

бўш одамлар бу суратларни кўриб, ўзларини мохов ҳисоблаб, оила, қариндош-уруғи ўртасида ваҳима қўзғаб юбордилар.

Яна бир миш-миш тарқалди. Сулкан қишлоқлик бир одам тушида Хизрни кўрган эмиш. Хизр унга йигирма тўрт соат ичида моховни тузатадиган дори кўрсатиб, унинг сирини айтиб берган эмиш. Уша одам саксон учта моховни туватган эмиш. Уша дорини икки (гоҳида уч) марта суртилса, яра йўқ бўлармиш-қолармиш. Газеталар ихтирочи у кишини кўкларга кўтариб мақтаб, таржимаи ҳоли ва расмини босиб чиқаришди. Газетада америка фармацевтика компанияси шу дорини тайёрлаш учун патентига бир юз йигирма тўрт минг доллар таклиф қилди-ю, аммо ихтирочи ватанпарварлик ҳиссига берилиб, сотмади. Унинг устига Хизр бу дори билан фақат мусулмон шиаларни даволашга ижозат берган, деган хабар ҳам тарқалди. Газетада хабар беришларича, яқинда бойиб кетган бир савдогар ҳалиги дори ишлаб чиққан кишини ёнига таржимон қўшиб, бу ажойиб дорининг таъсирини намойиш қилдиргани Америкага юборар эмиш. Бутун дунё билиб қўйсин, эронликлар заковатли халқ. Бироқ ихтирочи савдогар менинг орқамдан бойимоқчи, деб Америкага боришдан бош тортибди. Ниҳоят иш шунга бориб етдики, бу ишни текширгани ҳукумат врач ва фармацевтлардан иборат комиссия тувди. Комиссия аъзолари икки гурпуага ажралиб ишлашди. Улар кўп тортишувлар, илмий мунозаралардан кейин ҳам умумий бир фикрга келишолмади, ўзларининг мўътабар фикрларини беришолмади.

Фақат шу нарса аниқ бўлдики, бу ажойиб дори — итнинг сути, қари биянинг талқон қилинган туёғи, қушнинг ахлати, тухум пўстлогининг кулини қўшиб тайёрланар экан. Тез орада соғлиқни сақлаш вазирли-

ги, кейинги тўрт кун ичида бу янги доридан учта мохов (бир эркак, икки аёл) ўлди, ҳукумат уни тайёрлашни ман этади, деб расмий эълон қилди.

Бу воқеалар шерикларни чўчитмади. Улар бунга яхшиликка йўйиб, ҳаракатни янада авж олдиришди. Нотариаль контора эгасининг уринишлари ўз натижаларини бера бошлади. Художўй муллалар ва мўътабар воизлар кучларини ҳеч бир аямай авом ўртасида мохов ҳақида ташвиқотлар олиб боришди. Намозга келганлар кўз ёш тўкиб, кўкка қараб ёлворардилар. Каттадан кичик — ҳамма мохов, худди оч бўридай ҳар вақт бекинган жойидан чиқиб келадигандай қўрқар эди.

Худди мўлжал қилингандай бу воқеалар мажлисга етиб борди, ҳукумат олдига тўрт моддадан иборат талаб қўйилди. Ҳукумат вакили ҳеч нарсага мажбур этмайдиган изоҳат билан қутулди ва иш комиссияга берилди.

Бир пайтлари парламентнинг депутати бўлган Комрон пилдироқдек айланарди. Гоҳ у эшикни, гоҳ бу эшикни тақиллатарди, бир депутат билан шивирлашса, иккинчиси билан учрашув вақтини белгиларди. Гапнинг қисқаси, эртадан қаро кечгача шаҳарда оч бўридай кезиб юрарди.

Дўстларнинг маслаҳати билан Комрон мажлисдаги бир неча депутатнинг оғзини мойламоқчи бўлган эди, аммо, ўзингизга маълум халқ вакиллари билан ҳазиллашиб бўлмайди. Муқаддас китобга қараб «мамлакат ва ҳукумат манфаатидан бўлак ҳеч қандай мақсадга истагим йўқ деб онт ичиб қўйган кишини осонликча сотиб олиб бўлибсиз. Шунда аввалги депутатнинг эсига «Миллатнинг олий манфаати талаб этади!» — ва ҳоказо ва ҳоказо деган сеҳрли иборалар тушиб қолди. Ана шундан кейин комиссия тез вақт

ичида, энг янги техника асосида моховхона қурилсин, деган қарор қабул қилди.

Бу ерда ҳам: «Миллатнинг юксак манфаати...» шиори катта роль ўйнади! Энди дўстлар асосий ишни бажаришга фаол киришдилар. Мутахассислар, бундай қурилиш учун энг қулай жой кушхона атрофидаги ерлар, деб топди. Нархловчилар ҳар квадрат метр ернинг баҳоси уч юз саксон беш туман, деб белгиладилар. Энди дўстларимиз қилган товламачиликлари қай даражада эканини кўз олдингизга келтириш учун ўзингиз ҳисоблаб кўринг: бир квадрат метри ўттиз шоҳийдан сотиб олинган уч минг тўрт юз ўн икки квадрат метр ер харажатлари билан дўстларимизга беш юз эллик туманга тушган эди. Сотишга келганда инженер ва инспекторлар ернинг сатҳини беш минг беш юз ўттиз квадрат метр чиқаришди, шу сонни уч юз саксон беш туманга кўпайтиринг. Шундай қилиб бизнинг етти биродар лаққагина икки миллион туманни чўнтакларига уришадиган бўлишди. Агар буни етти кишига бўлсак, ҳар бир кишига, худо хоҳласа, рошпа-роса икки юз саксон беш минг тумандан тегади. Архитекторлар касалхона лойиҳасини чизиб, комиссия тасдиқлагандан кейин, қурувчилар иш бошлаб юборишлари керак эди. Бирдан бу районда умуман сув йўқ экани маълум бўлиб қолди. Сув олиб келиш учун эса, яна жуда катта маблағ — тахминан ўн миллион туман ажратиш керак экан. Биз булар ҳақида гапириб ўтирмаймиз.

Бизнинг биродарлар молия вазирлиги, бошқа давлат идораларида ишлайдиган қўли узун ошна-оғайнилари ёрдамида хазинада ҳеч қачон нақд пули бўлмайдиган ҳукуматдан сотган ерларининг ҳақини тўлиқ, нақд пул билан олишди. Халқ шунга ҳам раҳмат деди. Шундай қилиб «Миллатнинг юксак манфаа-

ти талаб этади!» шиори яна бир бор ҳаётга татбиқ этилди, Саид Мўтаҳорга пулни дарров банкка қўйиб, чек дафтарчаси олишни буюришди.

Ниҳоят етти шерик тўпланиб, ғалабаларини нишонлаб, ўз улушларини бўлишиб оладиган онлари келди.

Зўр калласи шундай мураккаб гояни ишлаб чиққан Мирзо Тақийхон бу шодиёна учрашувни ўз уйида ўтказмоқчи бўлган эди, дўстлар рози бўлишмади. Чек бахтиёр Рунакийга тушди. У жуда зўр зиёфат берди, ўзининг айтишича, икки минг туманга яқин пули кетибди. Сўзсиз, оркестр ўйнади, танца бўлди. Хонимлар ва жаноблар тўкин дастурхондан еб, роса хурсандчилик қилишди. Ҳамманинг кайфи чоғ, ичилган винолар кишини сархуш қилган, меҳмонлар бир-бирини қучоқлаб табриклар эди. Уйин-кулги эрталаб-гача давом этди. Дўстлар умрида ҳеч қачон бундай хурсанд бўлишмаган ва кўп ичишмаган эди.

Эртасига биронталари ҳам ишга боришмади. Охирги йиғинни жумага тайинлашди, жаноби Мўтаҳорни Рунакийнинг уйига чақиривади, пулни ўша ерда бўлишади, Мўтаҳор кечга қолиб ёки адашиб юрмасин деб, унга ўртада такси олишадиган бўлишди.

Иш муваффақият билан тамом бўлгани, жаноб Саид Мўтаҳорга миннатдорчилик билдириш керак бўлгани учун унга хизмат ҳақи деб беш минг ажратадиган бўлишди.

— Мен у одамни жуда яхши биламан,— деди Тақийхон,— у бу ишга фақат кори хайр деб резилик берди. У художўй одам, пул олмайди.

— Бизлар ҳар ҳолда ўз бурчимизни бажариб қўйишимиз керак. Агар пул олишга кўнмаса, бошқа бир йўл билан рози қиламиз.

Жума. Эрталаб соат ўн. Улфатлар йиғилишган.

Стол устида самовар қайнаб турибди, мева-чева, конфет. Дўстлар кутиб ўтиришибди, хурсандликдан оғзилари қулоқларида. Фақат жаноби Саид Мўтаҳор йўқ. Муҳлатдан ярим соат ўтиб кетди.

— Нега келмаяпти?— соатга қараб, тоқатсизлана бошлашди йирилганлар.

— У ҳар жума ҳаммомга тушади,— дейди Тақийхон.— Ҳозир келиб қолади.

Бир соат ўтди, Мўтаҳордан ҳамон дарак йўқ.

— Бу ёғи қандай бўлди?— деган овозлар эшитилди.— Қаерда юрибди ўзи? Нега энди келмаяпти?

— Ҳаммомда соқолини бўятаётгандир,— деб шерикларини хотиржам қилишга уринди Тақийхон.

Соат ўн иккига занг урди, Саиддан ҳали ҳам дарак йўқ. Ортиқ ҳеч кимда тоқат қолмади.

— Ҳайрон бўлиб қолдим,— деди Тақийхон.— Бу одам соатдай аниқ эди. Ҳеч кечга қолмас эди. Ишқилиб ўзига бир гап бўлган бўлмасайди...

Қарор қилишди, доктор Субхоний ўзининг эски автомобилида бориб Саидни уйдан олиб келади.

— Мен ҳам сиз билан бораман,— деди Тақийхон.— Икки киши бўлсак, тезроқ олиб келамиз. Эҳтимол ҳаммомда мазаси қочиб қолиб, уйига олиб кетишганмикан.

Орадан йигирма минут ҳам ўтмай Тақийхон билан Субхоний қайтиб келишди. Юзлари тўла алам ва ҳайронлик. Тақийхоннинг қўлида муҳрланган конверт.

— Жаноби Мўтаҳор уйда йўқ экан, хотини бизга манови конвертни берди.

— Ия, қандай бўлди?!— ҳаяжондан ҳамма бақириб юборди, кейин конвертни очишди.

Унда хат бор экан.

«Оллоҳнинг ҳаққи ҳурмати! Сиз ҳурматли жанобларга ушбуни мағлум қиламан. Сизларнинг нигоҳи-

нигиз қаршисида туришга имкониятим бўлмагани ва ж-ҳидан кечирим сўрайман. Чоршанба кун, яъни менга қабул учун тайинланган кундан икки кун аввал гу-ноҳкор бандаларини муқаддас Маккага олиб борувчи алоҳида самолётга ўтирдим. Умрим бино бўлгандан бери бирдан-бир орзуим бу фоний дунёдан кўз юмгун-ча Казба тошини кўзга суртиш эди. Шу пайтгача бу эзгу ниятимни бажаришга ҳеч бир имконият топол-май юрган эдим. Мана энди, худо менга иноят айла-ди, қўлимга озроқ маблағ киргач, бу ишни яна орқага ташлашни гуноҳи азим деб билдим. Мен фурсатдан фойдаланиб, муқаддас бурчим буюргандай, худо пе-шанамга ёзиб қўйган экан, шу ишга жазм қилдим. Бундай олис ва узоқ йўлга сафар қилишга унчалик тайёрлик кўрмаган бўлсам ҳам, ихтиёримни ўз шаф-қатини дариг тутмайдиган оллоҳга топшириб, ҳар бир мусулмон кишининг орзуси бўлган дилимдаги мақса-дим сари комил ишонч билан учиб бораётирман.

Сиз ҳурматли жанобларни, менинг оқилу дониш-ларимни шунга ишонтирайки, ҳар бир қадамимда, ай-ниқса, гўзал Мадина ва муқаддас Маккада сизлар-нинг номингизга дуо қиламан. Азиз имомларнинг қабрларини зиёрат қилганимдан кейин мақсадим то умримнинг охиригача худойимнинг марҳаматидан баҳраманд бўлиш учун муқаддас қабрларни қўриқ-ловчи ит бўлиб қолишдир. Шу ниятда бу ерларда қо-либ кетишга қарор қилдим. Шу сабабли сизлардан ол-ган беш юз эллик туманни катта миннатдорчилик билан қайтараман. Шу билан бирга ҳурматли жаноб-лар ва иззатли ҳукмронларимга хотиним ва болала-римнинг ҳолидан хабардор бўлиб туриш вазифасини топшираман. Уз марҳаматидан чивинни ҳам, пашша-ни ҳам қуруқ қўймайдиган худодан ёлвориб сўрай-манки, сизларнинг умум манфаати, ўз динингиздаги

оғаниларингиз ва ватандошларингиз манфаати учун бошлаган олийҳиммат ишларингизда аввалгидек дастингизни дароз қилсин. Худодан яна шуни сўрайман-ки, сизларга мамлакатга муруватли, бева-бечораларга пуштипаноҳ бўлишларингизда мададкор бўлсин.

Бу яхшиликларингизга сизларни худонинг ўзи ёрлақай!

Сизларнинг камтарин қулингиз Мўтаҳор ал-Ҳасаний ал-Хусаний.

Худонинг ўзи кечирсин».

(Имзо ва муҳр)

Бундай товфиқли киши ёзган хат етти улфатга қандай таъсир этганини китобхонларнинг ўзлари тоғиб олишаверсин.

Одоб ва ахлоқ ҳақида жонини жабборга бериб га-
пираверганидан уни Насиҳатгўй деб аташарди. Жано-
би Насиҳатгўй пойтахтнинг энг обрўли, ҳурматли зот-
ларидан бири, уни давлат доираларида ҳам, оддий
табақа орасида ҳам жуда иззат-ҳурмат қилишади.
Меросга қолган дурустгина пулини у муваффақият
билан жуда тезда кўпайтириб юборди (қандай йўл
билан кўпайтиргани ёлғиз худога аён).

Унинг эшиги доим очиқ: йўқлаб келганлар, ишби-
лармон кишилар, меҳмонларнинг кети узилмайди. Ва-
зирларни тайинлаш, парламентга депутатлар сайлаш
каби юзлаб муҳим-муҳим ишлар фақат унинг рози-
лиги ва ёрдами билан ҳал қилинади. Унинг уйида
муҳим битимлар тузилади, худди вазоратдагидек кат-

та қарорлар қабул қилинади. Ҳар бир шундай иш фақат шуҳрати ва обрўсинигина оширмай, унинг пулини ҳам кўпайтирар эди.

Албатта, уни бекорга Насиҳатгўй дейишмайди: «ахлоқ» деган сўз унинг тилидан тушмайди, ахлоқ ботида гапиришнинг иложи бор бирон фурсатни қўлдан бермайди. У, ҳар қандай жамият ҳам фақат ахлоққа асосланади, ҳар бир диннинг маънисини ва мақсадини — инсон ахлоқи; юксак ахлоқий сифатларга эга бўлган кишигина ҳақиқатан диёнатлидир, деб таъкидлашдан чарчамас эди.

У классик шоирларимизнинг бир неча мистик сатрини ёддан билиб олган, ўрни бўлса бўлмаса, уларни мисол тариқасида келтираверади. Унга айниқса Саъдийнинг «Тақводор бўлиш — халққа хизмат қилишдан бўлак нарса эмас», деган гапи ёқиб қолган. Ҳазилкашлари кўпинча, у тасбиҳ ўгираётганда ҳам дуо ўқиш ўрнига инсоннинг ахлоқий камолоти ҳақида байт ўқийди, деб мазах қилиб кулишарди.

Уйига кираверишда хатотнинг қўли билан «Яшмоқ — яхшилик кашф этмоқдир!» деб ёзиб қўйилган. Қуръон ва машҳур шоирларнинг ҳикматли сўзларини нақшдор рамкаларга солиб, уйининг ҳамма эшик ва деворларига осиб қўйган.

«Одамийлик ҳамма нарсадан юқори туради»,

«Яхшилик қил, аммо уни унут»;

«Ҳатто меҳнаткаш чумолига ҳам озор берма», — ҳаммаси шу тақлидда эди.

Барча бу ёзувлар одоб ва юксак ахлоқ принципларининг аҳамиятини ниҳоятда катта эканини тасдиқларди.

Яхши ёдимда бор, бир куни қандайдир бир иш билан жаноби Насиҳатгўйнинг уйига борган эдим, хонага ўн-ўн икки ёшлардаги кичик ўғли кириб келди. У

отасидан хизматчи билан кинога боришга рухсат сўради. Жаноби Насиҳатгўй жавоб бериш ўрнига, у ерда ўтирганларни унутиб шундай ўйга толиб кетдики, бамисоли тўрт белгиси номаълум тенгламани ечаётгандай эди.

— Ахлоқан пишиқ киноми?— сўради ниҳоят.

— Ҳа, дада,— деди ўғил,— айтишларича ахлоқан бошдан-оёқ зўр эмиш.

Аммо боланинг жавоби отани қаноатлантирмади, фақат хизматкор қасам ичиб, ҳақиқатан ҳам кинопинг ахлоқан зўрлигига шубҳа қилмаса бўлади, деб ишонтиргандан кейин ўғлига жавоб берди.

Айтишларича, одоб-ахлоқдан гапиравериб хизматкорларни шунчалик қийнаб юборган эканки, ортиқ чидолмай бир куни биттаси шундай дебди:

— Ўҳ жаноб, мен бу ерга ишлагани, нонга пул топгани келганман. Агар панд-насиҳат эшитаман деганимда шоҳ мачитга борган бўлардим.

Хулласи калом, жаноби Насиҳатгўй аввал ахлоқ ўлчовида ўлчамай туриб, бир қадам ҳам ташламайди, ахлоқий жиҳатдан қандай бўлишини ўйлаб кўрмай, нафас ҳам олмайди. Ахлоқий покиза йўлдан бир қарич четга чиққан одамни ҳам расвои жаҳон қилиб ташлайди.

Жаноби Насиҳатгўйнинг исфаҳонлик бир хизматкори бор эди. У менинг исфаҳонлик эканимни билиб қолибди, ҳар сафар хўжайинининг олдига борганимда, жонини куйдириб кўнглимни олишга уринарди: ботинкамни тозалар, ҳассамни қўлимга тутқизар, янги чой дамлаб келишга ҳаракат қиларди. Бу йигит чиройликкина, ёши ўттизларда, жуда камтарин, одобли эди. Ташқи қиёфасини бузиб турадиган бирдан-бир нуқсон — пешанасининг ўртасидаги тамгадек яранинг ўрни (менинг назаримда, бу унга қайтанга ҳусн ба-

гишларди). Хизматкор йигитнинг оти Гулом Али эди. Бошқа хизматкорлар унинг исфаҳонча талаффузидан кулишиб, масхара қилишарди. Аммо мен у билан суҳбатлашсам, жуда маза қилардим.

Бир куни жаноби Насиҳатгўйнинг уйига таксида бориб ёнимни қовласам, ҳамён уйда қолибди. Гулом Алидан қарз сўрашга мажбур бўлдим. У хурсандлик билан ёнидан учта беш туманлик қоғоз пул чиқариб узатар экан:

— Олаверинг, марҳамат, шошқиши йўқ, кейинчалик, бир биз томонларга келганингизда берарсиз...— деди.

— Борди-ю, эсимдан чиқиб кетсачи?— сўрадим мен.

— Зарари йўқ,— деб жилмайди у.— Гапириб ўтиришга ҳам арзимайди. Ҳожатингизни чиқарганимдан гоят хурсандман.

Ҳақиқатан ҳам у жуда хурсанд бўлиб кетди, қандайдир бир байтни ўқиб — очигини айтганда, хато ўқиди,— кўнглимни бузиб юборди.

Шу воқеадан кейин анчагача жаноби Насиҳатгўйнинг уйига боролмай юрдим. Аввалига қарзимни битта-яримтадан бериб юбормоқчи бўлдим у кейин айдидим, ўзим олиб бориб, исфаҳонлик йигитга миннатдорчилик билдирмоқчи бўлдим. Бир куни жаноби Насиҳатгўй саккизинчи имомнинг қабридан қайтгач, бетоб бўлиб қолибди, деб эшитдим. Уни бориб кўришни ўз бурчим деб билдим, чунки ўша кезлари ишларим ҳеч юришмаётган, жаноби Насиҳатгўйнинг хосиятли қўлининг учи тегса битиб кетадиган ишлар, мен жонимни жабборга бериб уринсам ҳам жойидан жилмасди. Гулом Алидан олган қарзим ҳам эсимга тушиб қолди.

Кутганимнинг акси бўлиб, эшикни бошқа хизмат-

кор очди, чойни ҳам ўшанинг ўзи олиб келди. Кетаётиб ундан сўрадим:

— Гулом Али қаерда?

Хизматкор қўрқиб у ёқ-бу ёққа қаради, атрофда ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, шипшиди:

— Қамоқда.

— Айби нима экан?— ажабланиб сўрадим мен.

— Худонинг ўзи билади.

— Сен билмайсанми?

— Сизга нима дейман энди?— кўзини бақрайтириб чайналди.

— Балки хўжайинига ёқмайдиган бирон нарсая қилиб қўйгандир?

— Худо билади?

— Қайси қамоқда?

— «Қаср»да шекилли, яна худо билади.

Ошиқча суриштириш бефойда эканини англадим. Хизматкор теракнинг баргидай қалтирар эди. Бир бурда нонимдан ажралиб қоламан, деб қўрққанидан тили гапга келмасди, бундайлардан омбур билан тортиб ҳам биронта сўз ололмайсан.

Эртасига Гулом Али ҳақида суриштириб билгани қамоқхонага бормоқчи бўлдим. Одатдаги расмиятчиликдан сўнг, у билан кўришгани менга рухсат беришди. У бахти қарони қайси аҳволда кўрганимни тасвирлаб ўтирмайман. Кўриб юрак-бағрим эзилиб кетди.

— Нима гуноҳинг учун бу ерга тушиб қолдинг, дўстим?— деб сўрадим.

— Насиҳатгўй мени шунчалик хўрлагани учун худонинг ўзи жазосини берсин,— деди Гулом Али зўрга, дувиллаб оқаетган кўз ёшларини ютиб.

— Ҳар қалай айт-чи, ўзи нима гап?— деб яна сўрадим.

— Ер юзидаги биронта қурт-қумурсқа ҳам менчалик жабр кўрмаган,— деди йиғи аралаш Ғулом Али,— ҳатто йиртқич ҳайвонлар ҳам ундай раҳмсиз бўлмайди. Мени бу зиндонга олиб келиб ташлашди, ёнимни оладиган биронта гамхўрим йўқ. Шаккокклигим учун худо тилимни суғуриб олсин, ахир худонинг марҳамати ҳаққи, қани адолат?.. Худо ҳақи, бу оламнинг эгаси йўқ! Ҳеч кимнинг ҳеч ким билан иши йўқ!..

— Худо шоҳид,— деб уни тинчителишга уриндим,— сенинг бу ерда эканингни шу бугун билдим. Ахир, мен сени шу аҳволга ташлаб қўярмидим? Тушунтир, ахир, нима бўлди, ўзи? Эҳтимол, бирон ёрдамим тегар?

— Худо умрингизни узоқ қилсин! Мен ким бўлибманки, ҳаддим сиғиб сиздай ҳурматли ва улуг жанобни ташвишга қўйсам. Бир неча томчи нопок қонимни деб сизни безовта қилсам! Эй худо, сизни шунча овора қилганимдан кўра турган жойимда тил тортмай ўлганим яхши! Йўқ... Йўқ...

То уни сўзини бўлгунимча анча зорланди, ниҳоят энги билан кўз ёшини артиб, асосий гапни бошлади:

— У муттаҳамни сиз яхши билмайсиз, бўлмаса унинг уйига яқин бормасдингиз.

— Хотиржам бўл,— дедим мен,— кимлигини яхши биламан. Унга ишим тушмаганда, отини ҳам атамасдим. Хайр, майли, айт-чи, ораларингда нима гап ўтди?

— Йўқ, жаноб, унинг қандай одамлигини бу шаҳарда жуда кам одам билади. У қўй терисини ёпиниб олган бўри. У ўн тўрт маъсумдан бирининг кийимини кийиб олган Шемр. Унинг қалбида тариқча раҳм, тирноқча олий ҳиммат йўқ. Бундай паст махлуқ виждон нима-ю, адолат нима билмайди. Агар бу қонхўр ҳайвоннинг юрагига яхшилаб қаралса, даҳшатдан кини юраги ёрилиб ўлиб қолиши мумкин!.. Мен унинг

ҳақиқий башарасини аллақачон билиб олганман, ўша разилни кўрмасам деб, ёмонроқ бўлса ҳам ўзимга бошқа жой ахтариб юрган эдим...

Қарасам, вақт кетяпти, ҳаш-паш дегунча назоратчи келади-да, вақт тамом, дейди.

— Биродарим, азизим, — ялиндим мен, — уни қўйиб туриб, бўлган воқеани тезроқ айтсанг-чи.

— Яхши, — деди Ғулом Али, — эшитинг. Бундан ўн бир кун бурун у мени чақириб қизининг хонасига олиб кирди-да, эшикни маҳкам ёпиб олди. Кейин гапимизни ҳеч ким эшита олмаслигига амин бўлгач, гап бошлади: «Ғулом Али, ўзинг жуда яхши биласан, дунёда энг азиз кўрган нарсам ахлоқий принциплар...»

... Мен сукут сақладим. У кўзимга қараб йўталиб олди-да, гапида давом этди: «Ҳа, мен учун бу дунёда энг бебаҳо нарса ахлоқ ва одобдир, қолган ҳаммаси — бир пул...» Мен яна сукут қилдим. «Нега индамайсан?» — деб сўради у. «Мен нима дердим? — дедим. — Бу ерда арзимаган пулга эрта-ю кеч ишлашим ўзингизга маълум. Хизматкорлар орасида ҳам энг хокиёри, бахти қароси менман, бошқа хизматкорлардан қолган сарқит овқатларни ейман, улар бўлса, сизнинг дастурхонингизда қолган овқатни ейишади. Аммо мен ҳеч кимга ҳеч қачон шикоят қилмаганман. Худо кўрсатмасин, биронтаси, бу ношукур исфаҳонликнинг шикояти бор, унинг устига тили ҳам узун, деб юрмасин».

«Гапини ҳақ, — деди хўжайин, — ҳаммасини ўзим яхши биламан, — ҳеч ким менчалик сенинг қадрингга етмайди. Аммо, менимча, сен бирон нарсадан норозига ўхшайсан?» — «Ўзингизга маълум, саккиз ою ўн уч кундан бери хизматингизни қилияпман. Ўша тайинлаган озроқ хизмат ҳақимни ҳам тўрт ойдан бери ололмаяпман. Сизга бир неча бор эслатишга журъат

этдиму, аммо...» — «Мен сени ўз ўғлимдай кўраман, — деб гапимни бўлди у. — Сен бўлсанг қаёқдаги арзимаган пулни гапириб юрибсан». «Гап фақат ўзимда бўлса, майли эди!» Худо шоҳид, укам Омонулло ўн етти ойдан бери касал ётибди. Моланинг тагида қолиб, оёқ-қўли синган. Агар ўша иним уйда чўзилиб ётмаган бўлса, шунчалик ялиниб-ёлвориб сўрамасдим ҳам...»

«Менга қара, биродар, — деди хўжайин тўсатдан, — хаёлимга бир нарса келиб қолди. Мен сени жуда яхши кўраман, сени бахтиёр ва давлатманд қилмоқчиман». «Илоҳим, бошимга соябон бўлинг», — деб миннатдорчилик билдирар эканман, ўзимча ўйладим) «Менга тагин қандай чуқур ковляпти, бу маккор?» — «Биласанми, — гапида давом этди хўжайин, — мен дунёда яхши номим қолсин дейман», — тиллакорий саройлар қолдиргандан кўра яхши ном қолдирган яхши, деган мазмунда шеър ўқиди. Қисқа қилиб айтганда, Гулсумга уйланишимни таклиф этди.

— Қайси Гулсум? — сўрадим мен.

— Оқсоч Гулсумга. У ўн тўрт-ўн бешларга кирган қишлоқи қиз. Ҳамма билади, у хўжайиндан ҳомиладор бўлиб қолган. Хўжайин хонимдан қўрққанидан, одамларнинг кўз олдида қизни секин менга ўтказиб, ўз гуноҳини менинг бўйнимга ағдармоқчи бўлибди.

— Хўш, хўш! Сен унга нима дединг? — қизиқиб сўрадим мен.

— Аввалига қаттиқ ганғиб, тилим калимага келмай қолди. Аммо ўзимни босиб олиб: «Албатта, хўжайин, ихтиёр сизда, аммо ўзимнинг қорнимни тўйгаза олмайману менга хотинни ким қўйибди», дедим. «Бу ёғидан хавотирланма, — деди у, — ҳаммасини — овқат, кийим-кечак, турар жой бераман». Қарасам, жуда мажбур қиладиган, жаҳлим чиқиб кетиб, бақириб бердим: «Шуни бир билингки, этимни бурда-бур-

да қилиб ташлаганингизда ҳам, сизнинг гуноҳингизни ўз бўйнимга олмайман!..» Кейин югуриб хонадан чиқиб кетдим.

— Кейин нима бўлди?— янада қизиқиб кўпроқ сўрадим мен.

— Орадан бирор соат ўтар-ўтмас хонамга икки полициячи бостириб кириб, олдимизга туш, деди. Хўжайин, таҳорат олишдан аввал тилла соатимни ҳовуз бўйига қўйган эдим, йўқолди, гумоним шундан, деб мени кўрсатибди. Минг қасам ичмай, худо шоҳид, бе-гуноҳман деб ялиниб-ёлвормай, ҳеч ким гапимга қулоқ солмади. Роса уришди, азоблашди, жонимни кўзимга кўрсатишди. Айбимга иқроп бўлмаганимдан кейин шу ерга келтириб ташлашди. Энди мен тамом бўлдим, худо ҳам мадад бермайди...

Ғулом Алини тинчйтишга қанча ҳаракат қилма-йин, фойдаси бўлмади. Ўсиб кетган соқол-мўйловидан кўз ёшиси шариллаб оқар эди. Назоратчи пайдо бўлиб, учрашув вақти тамом бўлди, деди.

— Кўп хуноб бўлаверма! Қутқариб олиш учун қўлимдан келганча ҳаракат қилиб кўраман,— деб шипшишга улгурдим.

Уйга қайтгач, ўйладим: «Бизлар яшаётган бу дунёни худо ер билан яксон қилсин! Бу лаънати дунё минг карра ағдар-тўнтар бўлиб кетсин, эҳтимол ана шунда тузук бўлиб қолса. Ахир одамлар яшайдиган дунё шундай бўлиши керакми? Бу йиртқич ҳайвонлар билан одамхўрлар яшайдиган чангалзор-ку!.. Бу виждонсиз Насиҳатгўй билан қандай тилда гаплашишни ҳам билмайсан. Эътибори зўр, бой, ҳамма ундан қўрқади. У билан олишиш осон эмас, ҳатто хавfli: бошингни деворга ургандай гап». Инсон адолатсизлик ва бедодлик олдида нақадар ожиз эканлигига яна бир карра иқроп бўлдим.

Кечаси билан кўз юммадим. Кўз олдимда: одамларнинг адолатсизлигидан эзилган, барча золим ва ситамкорларни лаънатлаётган кўзи тўла ёш бахтсиз йигитнинг чеҳраси турар эди.

Эртасига эрталаб полицияга бордим. Бироқ мен билан гаплашишни ишташмади. Очиқдан-очиқ шундай дейишди: «Ҳаммага маълумки, жаноби Насиҳатгўй ёлгон гапирмайдилар. Бутун шаҳар билади, ахлоқ масаласида у киши жуда нозик. У киши, чумолига озор беришга ҳам йўл қўймайдилар...»

Мен эътироз билдирмоқчи бўлдим, аммо ҳеч ким гапимга қулоқ солмади, — мажбур қилишнинг эса, фойдаси йўқ эди. Бошқа эшикларни ҳам тақиллатиб кўрдим, аммо менинг қаршимда биронтаси очилмади. Жаноби Насиҳатгўйнинг номини аташинг билан одамлар кар ва соқов бўлиб қолишарди. «Бориб, шахсан ўзи билан гаплашсаммикан?» — бу фикримдан дарров воз кечдим. Унга ялиниш — бўридан раҳм-шафқат сўраш деган гап эди. Ғулом Алига бирдан-бир қилолган яхшилигим шу бўлдики, кўнглини кўтариб, келажакдан умидвор қилиб, ҳолидан хабар олиб турдим.

Бу мамлакатда куч ва бойликка қарши бориш — пичоқнинг тиғига мушт уриш билан баробар эканлигига кундан-кунга кўпроқ ишонсам ҳам, тинчиб қараб турмадим. Орадан бир неча ойлар ўтди. Бир куни кимдир эшигимни тақиллатди. Эшик олдида бебахт Ғулом Али турар эди, жуда мазаси қочибди — тери-ю суяги қолибди. Уни қучоқлаб уйга олиб кирдим, эски кийимларимни бериб, ҳаммомга жўнатдим.

Кейин у тарихини гапириб берди.

Оқсоч Гулсум бир куни жаноби Насиҳатгўйнинг ўрнини йиғиштираётиб (жаноби Насиҳатгўй миллий одатимиз деб ерда ётарди, каравотда ётмасди) тасодифан ёстиғи остидан хўжайиннинг тилла соатини то-

пиб олибди. Қиз бечора хурсанд бўлиб хонимнинг ол-дига олиб борибди. Хонадондагиларнинг ҳаммаси ҳайрон бўлиб қолишибди, жаноби Насиҳатгўйнинг ўзи яшириб қўйган бўлиши керак, деб гап тарқабди. Бу гапни эшитиб, хўжайиннинг жон-пони чиқиб кетибди. Ҳаммани роса бўралаб сўкибди, хотинини уриб қўлини синдирган экан, касалхонага олиб кетишибди. Ўз-ўзидан маълум, бечора Гулсумнинг бошида ҳаммадан кўп ёнғоқ чақилибди. Хўжайин қулай фурсатдан фойдаланиб қолишга қарор қилибди. Жаноби Насиҳатгўй аввалига Гулсумнинг кийимларини олиб чиқиб улоқтирибди, кейин хайрлашувига қорнига бир тепиб уйдан ҳайдаб чиқарибди. Агар бирон жойда соянгни кўриб қолсам ҳам, қамоққа жўнатаман деб дўқ урибди...

— Энди нима қилмоқчисан?— сўрадим мен.

— Сизга бир неча бор айтган ишимни қиламан. Уша муттаҳамнинг шармандасини чиқаришим керак.

— Азиз дўстим,— дедим мен,— бекорга уринма. Бу киши юксак ахлоқий қоидаларни тинмай гапиря-вериб бу шаҳарда ўз мавқеини шу қадар маҳкамлаб олибдики, ҳеч кимда шубҳа уйғотиб бўлмайди. Яланғоч қўл билан деворга уравергандан нима фойда — фақат муштинг оғрийди. Уни худонинг ўзига солиб қўявериш керак. Мана Гулсум соатни топибди,— шу ҳам худонинг хоҳиши эмасми?

— Тўғри, ҳамма гапингиз ҳақ,— деди Ғулом Али.— Аммо, биринчидан, қасос ҳам мусулмон одам учун намоз ўқиш, рўза тутишдек муқаддас қарз, иккинчидан, у муттаҳамдан пулимни ундириб олишим керак. У миллионерга бекордан-бекорга меҳнат пулимни ташлаб кетавермайман. Пулимни сўнгги тийнигача ундириб олмасам, отамнинг ўғли эмасман!

Эртасига Ғулом Али янги костюм кийиб, жаноби Насиҳатғўйнинг уйига йўл олди. Мен сабрсизлик билан уни кута бошладим. У қайтиб келганда пешин бўлиб қолган эди. У чўнтагидан бир даста пул олиб менга кўрсатар экан деди:

— Мана кўрдингизми, мен сизга пулларимни у мурдорнинг кекирдагидан суғуриб оламан, деган эдим-ку! Энди бечора Гулсумни топиш керак. Бечора қиз бу шаҳарда нобуд бўлиб кетади. Сенка бозорида бир қариндоши бор. Бориб, ўшандан суриштириб кўраман.

— Ҳали анча заифсан. Бир неча кун дам олиб, куч йиғиб, кейин борсанг бўлмайдим.

— Сиз ҳақсиз,— деди у,— аммо одам ўзидан аввал динидаги кишиларнинг ҳамда ватандошларининг ташвишини чекиши керак. Шунинг учун ҳозироқ бориб, у бахти қаро қизнинг аҳволидан хабар олгани ижозат беринг.

— Худо мададкор бўлсин! Бориб, қайтиб кел. Бу уйдан доимо бошпана топасан. Қизчани топсанг, олиб келавер, марҳамат!

Ғулом Али ташаккур айтиб жўнаб кетди. Тезда Гулсум деган ўша кўримсизгина, шўрлик қиз билан келди. Ёши ўн тўртда деган бўлсалар ҳам, кўринишдан ўн-ўн бирдан ошган деб бўлмас эди. Мен Гулсумни ичкарига киритиб юбордим, жойини топиб кетгунича ҳолидан хабардор бўлиб турунглар, деб буюрдим.

— Ҳали ёш бола-ку,— дедим мен.— Қандай қилиб туради? Валки, врачга кўрсатиш керақдир.

— Бир-икки кун дам олсин, у ёғи маълум бўлиб қолади,— деди Ғулом Али.— Ўзи гўдак-ку, қўлида боласи бўлармиш — охири бахайр бўлсин...

— Оллоҳ каримдир! Тиш берган, нон ҳам беради!

Бир неча кундан кейин Ғулом Али ўзига иш топиб олди. Уйимизнинг олдида бир дўкон бўш ётарди. Хонадонимиз ёрдам берди — Ғулом Али уни ижарага олиб, тозалаб, артиб-суртиб дўкон башара қилди-да, ҳўл мева билан муз сота бошлади. Ҳадемай иши юришиб кетди.

— Энди мен ўзимга ўзим хўжайинман! — хурсанд эди у. — Энди Исфаҳонга, укамга пул юбориб туришим ҳам мумкин.

Гулсум бир ҳафта уйда дам олиб, анча дуруст бўлиб қолди. Бизлар уни бирон хонадонга хизматкорликка бермоқчи бўлган эдик, кутилмаганда бу фикрга Ғулом Али қарши чиқди.

— Жаноб, — деди у тортиниб, — оғир оёқ қизчани яна бировларга берсак, худога ҳам хуш келмайди. Мен кўп ўйладим: бу бахти қарони ўз тақдирига ташлаб қўёлмайман. Мен унга уйланишга розиман... Худо марҳаматли, бир бало қилиб кунимиз ўтар. Мен ҳали ёшман, бир бурда ноним бор, қаттиқчиликдан қўрқмайман. Дўконнинг омборхонаси бор, тўғри, қоронги ва димроқ, аммо яхшилаб тозаланса, яшаса бўлади. Мен ўша ерда яшаб тураман. Агар рухсат берсангиз, биронта бошпана топгунимча Гулсум сизникида турсин. Уй топилгач, тўй ҳам қиламиз. Ҳимоясиз аёлни кўчага ташлаб қўйиш одамийликдан бўлмайди.

— Яша шоввоз, кел бир ўпай! — дедим мен. — Сен мени инсоннинг олий ҳиммат эканига қайтадан ишонтиряпсан. Худога шукур, бу мамлакатда ҳали олий ҳиммат, виждонли кишилар бор экан! Худо шундай кишиларни кўпайтурсин! Мен қўлимдан келган ҳамма ёрдамни бераман, амин бўл. Мен сенга ишонаман, ишларинг жуда юришиб кетади, одам қаторига кириб қоласан. Битта нарсадан ташвишдаман, бола нима бў-

лади? Ахир сен Гулсумнинг кимдан бола орттирганини биласан-ку!

— Биламан, ҳаммасини биламан,— деди у бўйини ни қашиб.— У муттаҳамнинг боласига ёрдам бермаслигига имоним комил, агар у билан бу ҳақда гаплашилса, турган гап жанжал чиқаради. Шу етимчага раҳмим келади. Бечора бола — нима айби бор,— ҳаммамиз бир диндамиз, мусулмон боласи. Уни ўз болам десам, номимни берсам, бирор зарар кўрмайман. Майли, ғайри қонуний туғилган бўлсин, майли ўхшамасин, ахир бола-ку... Ота, она меҳрини кўрса, мусулмон одатича тарбия топса, худо ундан ғамхўрлигини аямас деб ўйлайман. Хуллас, Гулсумга уйланиб, болани ўзимга фарзанд қилиб олмоқчиман. Худонинг марҳамати кенг, бечора шўр пешана аёлни ўз ҳолига ташлаб қўйиб бўлмайди.

— Ғулом Али,— дедим мен,— агар шу болани меники деганингда жаноб Насиҳатгўй бошингдан зар қуяр эди. Сен бунга кўнмадинг, қамоқни афзал билдинг, энди шунча азоблардан кейин фақат болани фарзанд қилиб олиш у ёқда турсин, унинг онасига ҳам уйланмоқчисан?

— Унда мени куч билан мажбур қилишмоқчи бўлган эди, ҳалол одамни куч билан бўйсундириб бўлмайди,— деди Ғулом Али.

Гулсум ўлик бола туғди. Кўзи ёригач, ўзи ҳам оламдан ўтди. Бизлар уйда кичикроқ фотиҳахонлик қилдик. Ғулом Али бир қорига пул берган эди, кечгача Гулсумнинг қабрида қуръон ўқиб ўтирди.

Жаноби Насиҳатгўй ҳали ҳам соғ-саломат яшаб юрибди. Кундан-кунга янада семириб, обрўси ортиб, бойиб боряпти. Тўғрисини айтсам, шу дунёда адолат берлигига энди бутўнлай ишонмай қўйдим.

Бир бурда нон берасанми,
оласанми қашшоқ кишига ба-
рибир.

Шероз мақоли

Мана роппа-роса тўққиз кундан бери Фишеробод маҳалласи тўс-тўполон. Нима гап дейсизми? Одамларнинг гапига қараганда, бош директорнинг хотини Тожул-Мулк хоним шаҳарнинг жанубий қисмига хайри-аҳсон қилиш мақсадида бориш ниятида эмиш.

¹ Филантропия — буржуазиянинг меҳнаткашларни алдаш ва уларни сифий курашдан қайтариш учун «бечораларга ёрдам» бериш ниқоби остида қўлланадиган воситаларидан бири.

Маҳалланинг барча аҳолиси баққоллардан тортиб, кўр, кал, гадойларгача тинмай бу янгиликни муҳокама қилишар, худди футбол коптогидай гоҳ олис, гоҳ яқин қилиб бир-бирларига оширишарди.

— Ҳойнаҳой эшитгандирсан?— сўрайди баққол қўшнисидан.— Директорча хоним шаҳарнинг жанубий қисмига борар эмиш...

— Бўлмасам-чи, бўлмасам-чи,— унинг гапини бўлади қассоб,— хизматкори гўштга келиб огоҳлантириб қўйди: бу гўшт шаҳарнинг жанубидаги қашшоқларга, хоним, гўшти мўлроқ, суягидан камроқ бўлсин, дедилар...

— Бугун мен жаноби бош директорнинг уйларига бақлажоннинг ўзидан йигирма беш туманлик юбордим,— дейди кўкфуруш новвойга.— Айтишларича, хоним хайр-эҳсон ишлари билан шуғулланмоқчи эмишлар, шу муносабат билан ҳамма бақлажонни ўз қўллари билан тозаладилар...

— Менга қара, Заҳро, эшитгандирсан, албатта, бизларнинг хонимимизнинг миясига янги бир фикр келибди; камбағалларга ёрдам берар эмиш. Шу сабабли уйда шундай тўс-тўполон бошландики, асти қўяверасан,— дейди бир оқсоч иккинчисига, ҳовлида гилам қоқар экан.

— Худо билади, ўзича нимани ўйладийкин,— дейди Заҳро.— Бизнинг отинча ҳамма ишга қодир! Эшитмадингми, хоним онт ичган эмиш? Нуқул қиз туғаверганидан, бу сафар ҳам ўғил бўлмаса, кўчадан бола олмоқчи эмиш. Қариган чоғида топган гапини-чи, ахир шундай нарсалар ҳақида ўйлаш гуноҳ-ку!..

— Бировнинг ғийбатини қилгани уялмайсизларми?— деб оқсочларнинг гапига аралашади девор остида ўтирган гадой аёл. Хоним меҳрибон, сахийлар, илоҳим, бева-бечораларнинг бошидан соялари кам бўл-

масин. Ҳеч қачон етим-есирларга садақа бермай ўт-майдилар...

Чорраҳада турган полициячи ҳам ҳамма нарсадан хабардор. Ғизиллаб ўтиб турган машиналар оқими ичидан бош директор шоферини топиб олади-да, ўта-ётганлардан амирона нигоҳини узмай, чўзиқ овоз билан сўрайди:

— Содиқхон, хонимни шаҳарнинг жанубий қисмига бормоқчи, деганлари ростми? Бу яна қандай янги ҳунар? Яна нималар билан бизларни ажаблантирмоқчи?

Содиқхон «хайрия ишларига бормоқчи» дегани оғзини очганида, тез ўтиб кетаётган машинанинг шовқини овозини босиб кетади.

Кир ювувчи Ҳожия холага қолса, директорча хоним, қизларимдан биронтасини куёвга берсам, жанубий райондаги бир ҳовлини тўйгунича боқаман, деб ваъда берган экан. Ўртанча қизи дурустгина қайлиқ топиб олганига ўз атаганини қилаётган эмиш.

Ҳамма янгиликлар маркази асосан хотин-қизлар сартарошхонаси эди. Икки соатлардан бери ойна олди-да упа-элик гўзалликни вайрон қилувчи вақт изини йўқотармикан, юзимга ўн олти ёшлигимдаги сўлимлик, йигирма ёшимдаги рангни қайтарармикан деган умидда ўтирган кекса бир хоним сочини тараётган сартарош хотинга гапиряпти:

— Сиз ҳам эшитдингизми, бош директорнинг хотини жанубий маҳаллаларга боришга тайёргарлик кўраётган эмишимми? Худо биледи, у ҳали яна қандай қилиқлар чиқарар экан.

Сартарош аёл ўзининг терилган ингичка қошларини чимириб, чийиллаб, зўрға эшитиладиган товушда жавоб беради:

— Мен хайр-эхсон мақсадида қилаётган эмиш, деб эшитдим...

— Бе, қаёқда дейсиз!— ачитиб кулди, кекса хоним тилла тишини кўрсатиб.— Ундан кўра уятсиз қизларига қарасин, улар ёш-ёш йигитларни йўлдан уриб, ҳамёнларига қўл суқмасинлар...

Чап томонда ўтирган, сочлари жингалаклаб қўйилган ёшгина жувон ортиқ чидолмай гапга аралашди:

— Гапингизга аралашаётганимга кечирасизу, хоним, аммо мен анча йилдан бери Тождул-Мулк хоним билан яқиндан танишман, очигини айтсам, у киши жуда одобли, меҳрибон аёллар. У киши ҳақида тарқалган гапларнинг бари ёлғон, жуда бўлмаганда кўпи ёлғон...

— Нега бўлмаса энди,— деб оғзига урди жаҳл билан ёшараётган хоним,— сиз айтган одобли хотин, ёши бир жойга етганини унутиб, ҳафтада чоршанба куни бриж ва покер ўйнаш баҳонасида уйига одам тўплаб, бузуқчилик қилади, ча-ча-чага ўйин тушиб, ҳаммага оёғини очиб кўрсатади?

— Шундай қилса, нима бўлибди? Гуноҳми? Ахир унда ҳам юрак бор! Жума кунлари уйига қори келиб қуръон тилловат қилганда, унинг кўз ёши тўкиб дуо ўқиганини кўргангизда эди.

— Менга нима, хоҳлаганича йигламайдими! Ҳар зиёфати куни ичадиган виски, ароқ, виноси олдида бу кўз ёшлари нима бўлибди, дарёдан томчи! Буви ҳамма билади! Келинг, қўйинг, ўша хонимингиз ифлос бир бузуқи-да.

— Вой тавба-ей, нима деяпсиз, хоним! Бизнинг замонда виски билан ароқни ким ичмас экан! Аммо сизни шунга ишонтиришим мумкинки, бу покиза аёл намоз ҳам ўқийди, рўза ҳам тутади.

— Қачондан бери бу намоз ва рўза деб аталиб қолди? Муазиннинг овозига қулоқ солиш ўрнига у хоним радио овозига намоз ўқийдилар!

— Шундай қилса, нима бўлибди? Ҳозирги замонда ҳар бир зиёлининг уйида радио бор. Бу ёмонми? Ҳамма нарса ўз ўрнида яхши, деб тўғри айтишади. Рўза келганда, Тождул-Мулк хоним бутун уй ичлари, хизматкорлари билан қора кийиниб олишади, уйларида ҳатто ичкиликнинг отини ҳам аташмайди.

— Хўп, майли, бу покиза хонимнинг қай аҳволда кўчага чиқишларига нима дейсиз? Шунча зебу зийнатлар тақиб оладики, уларни нор туяга ортганда ҳам кўтаролмай йиқиларди...

— Ҳурматли хонимлар!— гапга аралашди сартарошхона бошлиғи, баланд бўйли, хушбичим аёл.— Сизлардан илтимос, менинг сартарошхонамда сиёсатдан гаплашманглар. Мен бир бурда нон топишим керак, дўконимни ёпиб қўйишларини истамайман...

Бош директорнинг данғиллама уйи дарвозаси олдида ҳам эътироз овозлари эшитилади. Ҳафтада уч кун садақа сўраб келадиган ориқ, букри гадоё (айтгандай, унинг букриси ёлгондан деган, гап юради) чиолмай бақиради:

— Шу ерда, эшигинг олдида мен очдан ўляпман, бўш қорнимнинг қулдираши еттинчи фалакка эшитиляпти-ку, бу жаноблар бўлса, шунча шону шавкат, дабдаба билан кастрюл тўла палов билан чаловни шаҳарнинг у чеккасига олиб кетишяпти!.. Эй худо, уларга раҳм-шафқат бермаганинг-бермаган, наҳотки, ақлларини ҳам олиб қўйган бўлсанг?

Ниҳоят узоқ кутилган кун келди. Бош директорнинг хотини Тождул-Мулк хонимнинг шахсан ўзлари шаҳарнинг жанубий маҳаллалари томон йўл олдилар.

Фишерободнинг барча аҳолиси худди имом Хусайннинг йиллиги бўлаётгандай ёғилиб кўчага чиқди, улар халқ ўртасида «Қаердан ўғирладинг?» деб ном олган машҳур автомобиль гараждан чиқишини, директорча хоним семиз ғоздай тарвақайлаб данғиллама уй эшигидан чиқиб келишини кутиб туришди.

Уйдан катта-катта иккита кастрюл, бўлак идишлар, катта-кичик қозонлар, гардиш патнислар тўла нарса, мис тоғора, софол идишлар, ҳар хил ноғлар ўралган дастурхонлар, олма, бодринг, ер ёнғоқ солиingan яна иккита катта сават олиб чиқишди. Кейин эскириб қолган американча кийимлар тўла чамадонларни олиб чиқишди. Бу кийимларни хонимнинг шахсан ўзлари бозордаги эскифурушдан сотиб олган эдилар.

Бу нарсаларнинг ҳаммасини тантана билан автомобилнинг юк қўйиладиган ерига жойлашди.

Томошабин ва бекорчилар автомобилни ўраб олишди. Одамлар ҳазил ва пичинг қила бошлашди.

— Ҳа, энди нуқул ўғирлайвергандан кейин бир қисмини камбағалларга ҳам бермаса бўлмайди-да, — деди заҳарханда қилиб, чўққи соқол ориққина чол.

Бошқа бир таёқдай ориқ, ранги заҳил чол тасбиҳ ўгириб туриб қўшиб қўйди:

— Бундай боришдан юз марта борганида ҳам, жаноби бош директорнинг бир кунда топадиган пулининг ярми ҳам кетмайди. Мендан сўранг, ҳаммасини биламан!

Иркит саллали бир кимса йўталиб олиб, овозини барала қўйиб гапирди:

— Мусулмонлар, нима учун ғийбатчилик қиласизлар? Узингизни гуноҳга ботирманглар! Яхшиси тангри таслонинг шукрини қилайлик...

Шу пайт директор уйининг эшиги ланг очилди, содиқ хизматкорлар чиқиб, тўпланган халойиқни ҳай-

дагани турди. Эшик олдида маросимчилар кўринди: олдинда Тождул-Мулк хоним, унинг кетида — бева опа-си, кейин учта қизи, оқсоч қиз — Суғро Султон ва шо-фер Содиқхон. Улар катта автомобилга зўрға си-ғишди, шофер бекорчи, сурбет томошабинларни сўка-сўка машинасини ҳайдади.

Машина кенг кўчалардан ўтиб рангсиз, кўримсиз катта-кичик дўконлар олдидан юриб кетди. Бу дўкон-лар ичидаги молларнинг ҳаммасини бир қилиб баҳо-лаганда ҳам, бош директор жанобларининг ҳатто ав-томобилларининг нархича бўлмасди.

Минг машаққат билан тор, қинғир-қийшиқ, қорон-ғи кўчалардан ўтиб, машина ниҳоят хизматкор қиз Суғро Султон туғилиб ўсган кўча олдига етиб борди. Маросимчилар мақсади ҳам шу ерга келиш эди.

Бироқ афсуски, автомобиль катта бўлганидан тор кўчага кира олмади. Шофер бечора шошганидан гоҳ ричақларни босади, гоҳ тезликни ўзгартиради, зўр бе-риб рулни буради, бироқ машина жойидан жилмай-ди. Директорча хоним ўзининг улуғ мартабали экани-ни, катта савоб иш билан келганини унутиб, аччиғи-дан шоферни койиб кетди:

— Эшшак! Аҳмоқ! Ҳайвон! Сенинг жойинг молхо-на! Нима, бизларнинг қаёққа бормоқчи эканимизни билмасмидинг? Ҳамманг очингдан қирилиб бит! Бош-ларинг ғамдан чиқмасин, ҳамманг таги паст ва аҳмоқ-сайлар! Барибир одам бўлмайсанлар! Эшак бўлиб ту-ғилгансанлар, эшаклигингизча ўласанлар!..

Уят ва қўрқувдан қотиб қолган шофер ичида ўй-лади:

«Бу алвастига нима деса бўлади? Бунга худонинг ўзи бас келсин...» Қаро терга тушиб кетса ҳам, бу лаънати машина юрай демайди.

Автомобилни аллақачон бекорчи томошабинлар

ўраб олганди. Улар ҳазил ва кулги билан жиғибийрон бўлиб турган оймчанинг жонига тегишарди.

— Хоним,— деди шофер ортиқ чидолмай,— ахир, ўзингиз қаерга, қайси тор кўчага, қайси уйга, қайси сичқон сиғмас тешикка боришимизни айтмадингизда! Мен кафтингизга қараб фол очолмайман! Шунинг аввалдан айтиб қўйганингизда, шунга яраша тайёрланиб қўйган бўлардим. Ихтиёрим ўзимда бўлганда, бўйнимдан судраб ҳам мени бу ерга олиб келолмасдингиз...

Шофернинг гапи ўтга ёғ қўйгандай бўлди — директорча хоним гув этиб ёниб кетди:

— Эй эшак мия! Аҳмоқона башаранг қурсин! Бутун шаҳар хайр-садақа билан жанубий районларга кетаётганимни, у ер вайрона, кўчалари тор, қинғир-қийшиқ эканини билса-ку, сиз ҳазрати олийлари бе-хабар бўлсангиз!.. Қани энди мияннга муштлаб юборсам. Худо тўрт оёқли махлуқларга ақл берибди-ю, сиз аҳмоқларни ақлдан тамоман бенасиб қўйибди. Вой худойим-ей, агарда елкаларингда бошларинг бўлса, билмадим, нималар қилар экансизлар?! Дунёни сувга бостириб юборармидинглар! Қани, бўл, қайир! Қимир-ла!..

Шу пайт бош директорнинг ўртанча қизи — Пурон шофернинг ёнини олди. У яқинда Европадан қайтган, ўша ердан олий табақаларнинг одатларини ўрганиб келган эди. Ерқин «адолатпараст» ва умуман «демократия» тарафдори бўлган Пурон ҳатто мушук, кучукларни ҳам урмас, хизматкорларни эса «сиз-сиз»лар, оғзи «сен»га бормас эди.

— Ойижон,— деди у тилёғламалик билан,— ахир машинанинг шундай кенг, кўчанинг эса бундай торлигига у айбдор эмас-ку. Ахир, бу кўчалар бундай машиналарга тўғри келмайди-да...

— Сен тилингни тийиб ўтирсанг бўларди! — ярадор йўлбарсдай унга ташланди она. — Нега мошхўрдага қатиқ бўласан! Уятсиз қиз! Парижга бориб келдим, энди ота-онамни ҳурмат қилмасам ҳам бўлаверади, деяпсанми! Ор-номусинг борми ўзи! Гапимни эшитгинг келмаса, кетавер, сатқай сар! Бор, ўша бузуқи отангинг олдига!

Ниҳоят гапга хонимнинг опаси аралашшига тўғри келди:

— Сингилжон, бекорга асабингни бузаяпсан, қимматли вақтингни ўтказиб ўтирасанми... Аслини олиб қараганда бу жиғибийрон бўлишингга арзимайдиган иш! Шофер айбдор эмас. Худо уни жазолади. Ўз ҳолига қўй, ўз ишини қилсин. Худога илтижо қилсанг, машина ўзидан ўзи юриб кетади. Сен бўлсанг, Пурон, — жиянига қаради, — ақлингни едингми? Кўчанинг ўртасида ойисига ақл ўргатиб ўтирса-я?! Ҳамма нарсанинг ҳам ўз жойи, вақти бор. Ойингнинг қўлини ўпиб, кечирим сўра. У ҳам сени ўпиб қўйиб, жаҳлдан тушсин...

Шу тонда бундай гаплар билан хонимни тинчлатириб бўлармиди? У худди чилимнинг сувидек қай-нашида давом этди:

— Ҳаммаси итвачча, яшшамагурлар!.. Энди билдим, булар бизларнинг бурнимиздан ип ўтказишибди! Ўзларини оч-яланғоч, уйсиз-жойсизга солишади, тиланчилик қилишади, ўзлари бўлса, бизлардан ҳам тўқ!.. Кўринишлари шундай жулдурвоқи, шундай бедаво бўлса ҳам, тўшаклари ичига тилла, кумуш йиғишади... Афти-башараларини қаранглар чарх товоқдай! Улар бизни масхара қилишяпти... Мен лақманинг уларга раҳмим келиб, қармоқларига илиниб ўтирибман! Ҳа, итваччалар! Ҳаммаси ифлос, яшшамагурлар!.. Яхшиси, келмасам бўлар экан... Ҳаммасига Суг-

ро яшшамагур айбдор, бошимизга чиқиб олган, бизларни хоҳлаган куйига солади.. Энди қараб турсин, шу қилган иши учун уни нималар қилар эканман!.. Мени ортиқ алдаб бўлибди! Бу бутун умримга етадиган сабоқ бўлди...

Шу пайт худди ўчакишгандай машинадан тушаётиб хоним сумкасини йўқотиб қўйди. У яна шаллақиликни авжига миндирди.

— Вой, уйим куйди, сумкам қани?! Ҳойнаҳой шу уятсиз меровлар ўғирлаган. Ичидаги пул майли-я, калитлар бор эди!.. Ичида ойим совға қилган тилла упадон бор эди! Худо урди мени! Ким сумкамни ўғирлади? Бу яшшамагурларнинг ҳамма-ҳаммаси ит-вачча! Мен уларга кўрсатиб қўяман! Ҳали кўрасизлар...

— Хоним, тинчланинг,— деди шофер.— Сумканингиз машинада, эсингиздан чиқиб бу ерда қолибди. Хавотир бўлманг, ҳеч қаёққа йўқолмайди.

— Нега бўлмаса, менга олиб бермайсан? Манови жулдурлар ўғирлаб кетишини кутиб турибсанми. Қани бўл, тезроқ қимирла. Ўзинг ҳам суяк ташлашларини кутиб думини ликиллайтиб турган дайди итдан ҳам аҳмоқ экансан...

Ниҳоят ҳамма маросимчилар машинадан тушишди, директорча хоним бошидаги шляпасини босиброқ кийиб олиб, сумкани маҳкам ушлаганча хайр-эҳсончилар қўшинининг саркардасидек йўл бошлади. Қолганлари баланд пошна туфли кийган оёқларини аранг кўтариб босиб, сассиқ тор кўчада унинг орқасидан эргашишди. Бир тўда бекорчи томошабинлар уйи бузилган арилардай гўнғиллаб, бир қадам орқада қолмай улар ортидан борарди. Ўз-ўзидан маълум, маҳалладаги барча итлар дарров етиб келиб, бу карвонга қўшилди.

Ҳазил ва пичинглар роса авжига минди:

— Келинни олиб келишяпти, моли машинада эсидан чиқиб қолибди!..

— Қўйсанг-чи бўлмаган гапни, қурбонлик қилгани туя олиб келишибди! Кўряпсанми, олдида юриб келяпти...

— Сеники ҳам нотўғри, сеники ҳам! Бу қўшин, бизнинг қишлоқни босиб олмоқчи!

Афсуски, ўша пайтда кинооператор бўлмади: ажойиб фильм чиқарди. Худо ҳақи, фақат бизлардагина шундай шовқин ва ур-йиқит бўлади. Ажнабий одам бунга тушуниб етмайди!

Тўсатдан оломон тепасида Тожул-Мулк хонимнинг аччиқ фарёди кўтарилди:

— Вой худо, менинг мўйна пўстиним қани?! Вой мени худо урди! Вой у пўстин ўттиз минг туман туради-я! Содиқхон ялинаман, тезроқ пўстинни топ! Вой оёғим қалтираб кетяпти, юролмай қолдим.

— Пўстинингиз ҳеч қаерга кетгани йўқ, машинада қолди, бунчалик ваҳима қилманг,— деб ҳамроҳлари уни тинчитмоқчи бўлишди.— Пўстинингиз оғир. Бизлар уни бу гўрсўхталар олдида кўрсатиб ўтирмасиз, деб ўйлаган эдик. У машинада, эшиги қулф, ҳеч ким тегмайди.

Аммо бу сўзлар хонимни тинчита олмасди.

— Ҳеч ким теголмайди, деганларинг нимаси! Булар тиши билан эшакнинг терисини ҳам шилиб олади. Сизлар бўлсангиз, ҳеч ким теголмайди, дейсизлар! Ҳеч нарсани ўйламай, ўттиз минг туман турадиган мўйна пўстинимни машинада қолдириб, орқамдан судралиб келавердингларми! Бу ерда ҳеч кимга ишониб бўлмайди! Булар кўз-очиби юмгунча Насим Айёр¹!

¹ Насим Айёр — форс халқ дostonлари қаҳрамони, афсонавий айёр, алдоқчи одам.

ни ҳам бошлаб қўйишади. Пўстин билан автомобиль ўғирлаш у ёқда турсин, улар Пўлат зирҳ¹ қалъасига ҳам ўт қўйиб юборишади! Қани тезроқ бўлинглар, чониб бориб пўстинимни олиб келинглар! Ўз кўзим билан кўрмагунча тинчимайман! Бу пўстинни менга вазир жанобларининг ўзлари Европадан совға қилиб олиб келганлар. У мен учун жонимдан ҳам ази! Уни киймоқчиман, ҳамма кўрсин. Менинг кийимларим — менинг фахрим! Куйиб ўлсин ҳаммаси!..

Пўстинни олиб келиб, хонимнинг елкасига ташлашга тўғри келди.

— Вой-бў, манови махлуқни! — деган овозлар эшитилди.

Шундай ҳам бордондай бўлган хоним, энди пўстинда, пошнаси игна туфлида ифлос кўчадан тарвақайлаб аранг борарди. Директорча хонимдан бошқалари ориқ, новча эди, улар пошнаси баланд туфлида оёғига тикан кириб оқсоқлаётган лайлакни эслатишарди. Четдан бу хайри-аҳсонга кетаётган карвон жуда кулгили кўринарди!

Фақат Суғро Султоннинг оёғидаги туфлининг пошнаси меъёрида эди. Бу одамларнинг кетаётган жойини ёлғиз ўша биларди, Суғро уйнинг эгаларини танир, уларни хонимга ўзи таклиф қилган эди. Ҳозирда у карвоннинг йўл бошловчиси эди.

— Мана етиб ҳам келдик! — деб ниҳоят у бир уйнинг олдида тўхтади.

Бу эшик бошқа камбағаллар эшигидан фарқ қилмас, — эски, ифлос, бўялмаган эди. Зулфинини биров ўғирлаб кетганми, ёки ўзи узилиб тушганми, ҳар қалай, бировни чақириш керак бўлса, дарвозани мушт-

¹ Пўлат Зирҳ қалъаси — Амир Арслон забт этган енгилмас қалъа. Амир Арслон халқ дostonи қаҳрамони.

лаш керак эди. Суғро Султон эшикни бир-икки урган эди, ҳеч ким жавоб бермади. Жон-жаҳди билан яна тақиллатган эди, аёл кишиниг овози эшитилди:

— Ким?

— Оч, меҳмонлар келишди!

— Худо олсин, меҳмон керакмас! Нима ишларинг бор? Адашибсизлар шекилли!

— Йўқ, адашганимиз йўқ. Оч эшикни, Хадича; мени танимаяпсанми? Мен Суғро Султонман, тезроқ эшикни оч, бекорга валақлама. Уйингга яхши ниятда келдик!

— Суғро Султон, вой бу сенмисан? Вой, менинг жоним-ей! Кечир мен тентакни! Ҳозир туфлигимни кияй, очаман.

2

Эшик очилиб, меҳмонлар ичкарига киришди. Хоним эскириб кетган пиллапоядан зўрға пастга тушди. Суви кўкариб кетган ҳовузчадан тарқаётган бадбўй ҳид бутун ҳовлини тутиб кетганди. Ошхонага кираверишга қазилган кир ўра бу қўлансаликни янада ошириб юберганди. Ҳовлига бирдан-бир ҳусн бериб турган нарса чанг, гулга ҳеч бир ўхшамай ердан туртиб чиққан иккита қоқшол шох эди.

Эшикни Хадича очди. У ёш, чеҳрасидан авваллари гўзал бўлгани сезилиб турса ҳам, ўз ёшига қараганда анча қаримсиқ кўринарди. Унинг қалин, узун, қора тўсдек сочлари пахмайиб ётарди. Хадича жуда озгин эди. Чодраси остидан оппоқ, ювилавериб жони қолмаган юбкаси кўриниб турарди. Умуман унинг туриш-турмуши сувсизликдан сўлиган гулни эслатарди. Ёйдай ингичка қоши,— бундай чизиқни ёлғиз паргор

ёки машхур Исфахон рассомларининг мўйқалами тортиши мумкин,— кулиб турган кўзи ва хандон лаблари ҳали ҳам манаман деган мусулмонни диндан чиқара оларди.

Олифта кийинган хонимларни кўриб Хадича қотиб қолди. Кейин дарров чодраси билан юзини кўзлари остигача яширди-да, боласини бағрига қаттиқроқ босди.

— Синглим, нега энди бегоналардан яширингандай яширинасан?— деди Суғро Султон.— Бу хоним — менинг соҳибам, бош директорнинг хотинлари. Улар сизларни кўргани келишган. Мана бу киши — уларнинг опалари, ёш хонимлар эса — уларнинг қизлари. Мен сизлар ҳақингизда уларга кўп гапириб берган эдим, сизларни кўргани келишди. Нима қилиб қоққан қозиқдай турибсан. Уйнинг эшигини оч, меҳмонлар ичкари киришсин! Онанг қаерда?

Хадича жойидан қимирлай олмасди, шундай мўътабар хонимларнинг уларникига меҳмонга келганига ҳеч ишона олмасди.

— Хуш келибсизлар!— деди ниҳоят ҳурмат билан тисарилиб.— Бизлар бу қадар ҳурматга лойиқ эмасмизлар... Вой шўрим, болалар қўлимни тутиб, уйни супуриб ҳам олмаган эдим. Бу яшшамагур болалар, бир иш қилгани қўярмиди? Сизлар бизни кечиринглар, азиз меҳмонлар. Жуда уят иш бўлди-да. Жуда ноқулай бўлди. Ҳозир ойимни чақираман...

— Синглинг Зайнаб қаерда? Негадир кўринмайди?— сўради Суғро Хадичадан боласини ола туриб. Бола бегона қўлга ўтганини кўриб, йиғлаб юборган эди, онаси яна олишга мажбур бўлди.

— Вой хабарингиз йўқми? Зайнаб анчадан бери касал, ҳарорати баланд, бизларни жуда адои тамом қилди.

Овозларни эшитиб, уй ичидан Хадичанинг онаси чиқди.

Бу қариб қолган, бўйи пастроқ хотиннинг оёғида ҳам қизи кийганга ўхшаш оёқ кийим дабдала эди. Аммо чодраси узун, ерга судралади, сочлари хиноланган. У Суғро Султонни кўриб чопа келди-да, қучоқлаб кўришиб, юз-кўзидан ўпа бошлади.

— Вой, жоним қоқиндиқ Суғроми? Вой кўзимнинг қувончи, вой чиройлигим! Вой она қизим! Вой илоҳим сен юрган йўллар яшнасин! Мен бўлсам сени, энди у юқори маҳаллаларда, биз бечораларни унутиб юборди, деб юрибман-а! Шундай хаёлларга борган мени ер ютиб қўя қолсин-а...

— Бўлди, бўлди, опажон!— деб Суғро Султон унинг гапини бўлди.— Бу хонимлар сизларни кўрган келишди. Булар Тожул-Мулк хонимлар, бош директорнинг хотинлари. Улар сизлар билан яқиндан танишмоқчилар.

— Худо умрларига барака берсин! Хуш келибсизлар, сафо келибсизлар! Биз бева-бечораларни кечирасизлар! Вой худойим-ей, нима қилиб ҳовлининг ўртасида турибсизлар! Хадича, нима бало, ақлингни еб қўйдингми? Меҳмонхонанинг эшигини оч! Марҳамат, ичкарига киришлар! Энди мени айб қилмайсизлар!

Хонимлар зинадан чиқишиб, меҳмонхона деб аталган хонага киришди. Хонани безаб турган нарса ерга тўшалган эски гилам бўлиб, унинг тешикларидан ер кўришиб турарди. Уйнинг тўрида тўшак ва ёстиққа ўхшаган нарсалар ётар, улар шундай аҳволда эдики, уларга ўтиришга ҳурматли хонимларнинг юраклари бетламади, албатта. Хонада стуллар йўқ эди.

Директорча хоним иссиқдан нафаси бўғилиб пўстинини ечди-да, девор остидаги сандиққа ўтириб қўя

қолди. Хонимнинг опаси иккинчи сандиққа ўтирди, Суғро Султон билан қизлар уйнинг ўртасида тик тура-
веришди. Токчада каттагина синиқ ойна турар, унга
пашшалар шу қадар ўтириб ташлаган эдики, уни фа-
қат чечак касали билан оғриган кишининг юзига
ўхшатиш мумкин. Уйда пашшалар гужғон ўйнашар,
мазмуни улар бу ерни ўз уйларига айлантириб олиш-
ган эди.

Меҳмонларнинг эътиборини паст тахта каравот
тортди, унда кўзлари юмуқ, ранги оппоқ, озғин, ўн
саккиз-ўн тўққиз ёшлардаги қиз ётарди. У қимир эт-
мас, меҳмонларнинг борлигини сезмас, ухляптими,
уйғоқми билиб бўлмасди. Фақат нафас олиши ва ин-
рашидан қизнинг тирик эканлиги маълум бўлиб ту-
рарди.

Хадича билан онаси сандиқ олдига, ерга ўтириш-
ди. Ёш жувон боласини аллаларди. Ниҳоят директор-
ча хоним ўз нутқини бошлади:

— Мен ва жаноби директор, биалар бу район аҳо-
лисига, албатта, биринчи навбатда камбағалларга жу-
да раҳмимиз келади. Жаноби бош директор бечора-
ларга ёрдам беришга, уларнинг турмуш шароитини
яхшилашга куч ва маблағини аямайди. Эрим камба-
ғал районлар аҳолисини қийнаётган қашшоқлик, оч-
лик ва касалликларга қарши курашишни ўзининг
муқаддас ва миллий бурчи деб билади.

Хадичанинг онаси меҳмонларга миннатдорчилик
билдириб, худога шукур айтаётган эди, хоним унинг га-
пиришига йўл қўймади:

— Нега энди озиқ-овқатларни олиб келишмаяпти,
кимга сақлаб ўтиришибди? Қани тезроқ, қимирланг-
лар!..

Хонимга Содиқхон машинага кетди, дейишган эди,
сал тинчланди.

— Бу қизга нима қилган?— сўради беморни кўрсатиб директорча хоним.

— Бу кичигим,— деди она.

— Нима қилган, нимага бу ерда ётибди, деб сўраяшман?

— Қараб туришимизга осон бўлсин деб шу ерга ётқизганмиз, чақирса ҳам эшитамиз. Узи ҳам бу ерда зерикмайди: бутун ҳовли кўриниб туради.

— Вой худо-ей, қандай гўзал қиз экан! Опасининг худди ўзи-я! Нима қилган!

— Шу рўза ойи келса, ўн тўққизга тўлади. Умр бўйи хизматингизни қилади.

— Қандай касал, деб сўраяшман? Вой худойим-ей, рангининг саргайиб кетганини!

— Ростини айтсам, билмайман, хоним, безгак дейишади. Ательеда ишларди, Истамбул кўчасида, элчи-хона олдида. Узоқ йўл, яёв бориб, яёв келарди, ичига иссиқ овқат кирмасди. Тинка мадори қуриб, йўталадиган бўлди, йўтал борган сари кучайиб, охири ётиб қолди. Қандай дуоларни ўқитмадим! Қаерларга чироқ ёқмадим! Бечора ҳеч бери қарай демайди, кундан-кунга қуриб, қовжираб боряпти!..

— Худо шифо берсин. Доктор келиб кўрмадимми?

— Бир келиб дори ёзиб бериб кетди-ку, қайтиб кўрмадик.

— Худо олсин уни! Кўпроқ пул олмоқчи бўлганда. Ҳаммаси муттаҳам! Нега касалхонага олиб бормайсиз?

— Олиб бордик! Аввалига олгилари келмади, кеч олиб келибсизлар, олдинроқ олиб келиш керак эди, дейишди. Кейин ахийри олишди. Жуда хурсанд бўлиб кетдик, сал нафасимизни ростлаб оламиз, деб. Шу пайт касалхонадан хат олдик: касалинглари қайтариб олиб кетинглар, дебди. Шунча йиғлаб, докторлар-

га шунча ялинмай, олиб кет, деб туриб олишди. Мен уларнинг аҳволини ҳам биламан! Куни битган одамнинг касалхонада ўлишини ким хоҳлайди дейсиз. Мен уларга, ҳамон куни битган бўлса, сизларда қолсин, дедим... Шунинг устига фалокат юз бериб, отаси қурилишда ишчи эди, йиқилиб оёғи синди... Уйда дод деб ётди... Бирдан-бир боқадиганимиз ўша эди. У оламдан ўтгандан кейин қандай кунларни бошдан кечирганимизни сиз кўз олдингизга ҳам келтиролмайсиз, хоним, мен қақшамайман, худо сақласин, — норози одам худойимнинг хизматини қила олмайди. Эримнинг жасадини уйдан олиб чиқиб кетганларининг ўн биринчи куни, ҳали кўз ёшларимиз қуримай туриб эшигимизни тақиллатишди, қарасак, уйимиз олдида, «тез ёрдам араваси» турибди. То мен ақлимни йиғиб олгунимча иккита девдай-девдай йигит қизимни ҳовлига кўтариб олиб киришиб, қаерга ётқизайлик, деб сўрашди. Мен уларга ялиндим-ёлвордим, худо, пайғамбаримиз, ўн икки имом, ўн тўрт масъумлар номини айтиб ялинсам ҳам қулоқ солишмади. Ташлаб кетишаверди. Майли, худога солдим. Ана шундан кейин шу ерга ётқизиб қўйдик. Бу дунёда раҳм-шафқат деган нарса қолмаган...

— Унга қандай дорилар берапсиз?

— Худо хайрларини берсин, касалхонадан олиб келишганида анчагина ҳар хил дори қолдириб кетишган эди. Аммо уларнинг биронта нафи йўқ. Бечора емайди ҳам, ичмайди ҳам, кўз олдимизда сўлиб борпти.

То жул-Мулк хонимнинг жаҳли чиқа бошлади:

— Бу қандай бемаънилик! Мен, тезликда касалхонага олиб кетинглр, деб буйруқ бераман! Уларга кўрсатиб қўяман! Бурниларини ерга ишқалайман! Бўлмаса, бу шаҳарга бизларнинг нима керагимиз бор!..

Содиқхон машинадаги нарсаларни олиб келгани кетаётиб эшикни очиқ қолдирган эди, бир тўда қўш-нилар тортинмай-нетмай уйга хотиржам кириб олишди. Эшик остида қолганлари ичкарига бўйнини чўзар, биронта сўзни эшитмай қолмасликка ҳаракат қиларди. Тўпланганлар қаттиқ-қаттиқ гаплашишар, келган меҳмонларнинг гийбатини қилишарди.

— Кўрдингми, мана бу кичкина фил-чи, эшикдан зўрға сиғди!— деди шўх овоз билан юзида чечак изи қолган бола.

— Бу қоғга солинган айиқ-ку!— кулиб жавоб берди иккинчиси.

— Хаҳ, тилларингни чаён чақсин!— койиб берди бир хотин.— Яхшилик қилгани келишган ҳурматли-иззатли одамлар...

— Қаёқда дейсиз, опажон! Улар бурнимиз остида кетларини ликиллайтиб, кийимларини кўз-кўз қилгани келишган! Устидаги пўстинини кўрдингизми? Узи қўйи эчкининг терисидан тикилган-ку, худди жаннат жайронининг терисидан тикилгандай мақтанади. Қарангки, у кишига бу пўстини фаришталар маликаси олиб келганмиш. Гўё етти қаватли бинодан ҳам қиммат турармиш. Оҳ, қани энди гугурт чертиб ёқиб юборсанг, бир умр эсидан чиқмайдиган иш бўларди!

— Жим бўлсанг-чи, нима қиласан бўлмаган гапни гапириб!— ёпишди унга бошяланг хотин, шошганидан рўмолсиз чиқиб келаверган шекилли.— Сени ҳамма билади, яқинда ҳасаддан ёрилиб ўласан!

Бир четда иккита фариштадек, худотерс кампир гаплашиб ўтирарди.

— Кўринишидан пулнинг сассиғига ётишолмайди шекилли,— деди чучмал овоз билан бири.

Иккинчиси худди ичида дуо ўқиётгандай лабларини унсиз қимирлатиб, бошини лиқиллатиб деди:

— Худо учун барча баробар, пулни гўрга олиб кетиб бўлармиди!

— Сатта ўлим билан гўрдан гапирасан. Жонга тегдинг, — деди биринчиси. — Шунча қимматбаҳо нарсаларини, ҳар хил тилла тақинчоқларини кўрмаяпсанми! Шунча нарсани қандай қилиб кўтариб юрар экан! Ҳув анави семизнинг бармоғидаги узукни қара! Кўзи каптарнинг тухумидай келади-я! Бриллиант бўлса керак!

— Йўқ, ўртоқ, бриллиантнинг ранги бунақа бўлмайди. Бу жавҳар. Зираги, камалакдай говланаётган зираги шубҳасиз тоза бриллиант! Эй худойим, бечора тақинчоқларининг оғирлигидан терлаб-пишиб, ҳарсиллаб-гурсиллаб қолибди, худди туянинг ўзи.

— Сиз нима дейсиз, шунча пул ва қимматбаҳо нарсаларни қаердан олишади?

— Ҳаммаси меҳр-шафқати кенг худодан.

— Нега худо бизларни унутган!

— Бир сабаби бордир-да. Сен ана ундан сўра, мен бундай нарсалардан бежабарман.

— Бу хонимнинг эри ким экан?

— Бош директор, дейишяпти!

— Бош директор дегани нимаси?

— Юқорида, курсида ўтириб ҳаммага буйруқ бераверади.

— Ия, бу қанақа иш ўзи?!

— Шунақа иш, катта иш. Ҳар кимни ҳар хил қилиб яратган, ҳар ким ўз ақли билан пул тонади. Бу нарсаларнинг сен билан менга алоқаси йўқ. Ахир, бизлардан сўраб ўтиришмайди-ку?

— Бўлмаса, нега улар бу ерга келишди?

— Хайри-эҳсонга, овқат, кийим-кечак олиб келишди, дейишяпти.

Бир кастрюл палов билан ҳамма очларни тўйгазиб

бўлмайди, туяни ангишвонада суғориб, чанқовини босиб бўларканми! Шоҳ мачитнинг гумбазидай қозон бўлиб, шунда кунда икки мартадан палов дамлаб бериб турса, бошқа гап.

— Оллоҳ улуг, шаккоклик қилма! Шукур қилишни билмаган одам — худонинг бандаси эмас!

— Вой нима деяпсиз ўзи, ҳеч замонда менинг тилим шаккокликка борармиди? Ҳеч нарса тушунмаяман-да...

Бу вақтда Хадича билан онаси меҳмонлар олдига жилла қурса чой қўйиш мақсадида ошхонада куйманишарди. Бу ишларнинг ҳаммаси директорча хонимнинг жонига тегиб кетди, у Содиқхоннинг кастрюлдаги овқат ва чамадонларни олиб келишини бетоқатлик билан кутар, унгача ҳаммаи аралашига қойиб ўтирарди. Албатта, бечора Суғро Султонга заҳрини кўпроқ сочарди.

Бемор бирдан ўзига келди, зўрға қовоғини кўтариб атрофдагиларга қизиқишни ҳам, ажабланишни ҳам ифода этмайдиган бир нигоҳ ташлади-да, яна кўзини юмиб, қимир этмай ётаверди. У ухляптими ёки энди унинг учун мавҳум бўлган бу дунёдан кўзини абадий юмдими, билиб бўлмасди.

Садақа овқатини кутаётган томошабинлар ҳазилаския қилиб, тилларининг қичигини босиб ўтиришди.

Ниҳоят, Содиқхон етиб келди: бир неча эркакларнинг ёрдамида ҳамма кастрюл, қозон, сават ва чамадонларни олиб келибди. Ҳовлининг бир четидан жой ажратишгач, иш юришиб кетди. Қўшнилardan патнислар, мис, сопол, чинни коса ва тарелкалар олиб келишди. Содиқхон билан Суғро Султон кафтгирларни олиб, овқатларни суза бошлашди. Ҳовлини гўшт, гуруч, ёғ, бақлажон ва бошқа зираворларнинг бўйи тугиб кетди. Одамларнинг бурун катаклари керилиб,

оғзиларини суви келса ҳам, одоб юзасидан ҳеч ким биринчи бўлиб қўлини чўзмасди.

Директорча хоним тепада, ўз штаби ўртасида бош қўмондондек буйруқ бериб турарди. Бир капгир кастрюлдан ёғлиқ палов, бир бўлак гўшт ёки товуқ гўшти олиб идишга солса, иккинчи кафтгир унинг устига бошқа идишдан бақлажон қайласини олиб солади...

Энди фақат одамларнинг баробар овқат чайнаши-ю, қасир-қусур овози эшитилади.

Хоним янги буйруқ берган эди, чамадонлар очилиб, кийимлар тарқатила бошланди. Ҳатто томда ўтирганлар ҳам қуруқ қолмади. Хадича билан икки киз зиналардан тез-тез пастга ва юқорига чиқиб ҳар бир кишига ўз ҳиссасини берди.

Тантанани овқатнинг ҳидини сезиб қаерлардандир учиб келган сариқ ари ва асаларилар бузяпти, холос. Улар алам билан гўнғиллаб, одамларнинг оғзиларидаги гўшtlарни ҳам тортиб олишга ҳаракат қилишади. Одамлар зўр бериб уларни ҳайдашади. Фақат: «Вой, мени чақди!», «Вой, мени ҳам чақди!» деган овозлар эшитилади.

Бирпасда кастрюллар бўшаб, одамларнинг қорни тўйиб, уй-уйларига тарқашди. Ҳовли ва том бутунлай бўшаб қолди. Кастрюллар, тоғора, товоқлар ҳам кўздан нари олинди, ниҳоят меҳмонлар ҳам, мезбонлар ҳам эркин нафас олишга муяссар бўлишди.

Бирдан тинчликни бузиб бемор бақириб қолди. Хадича билан опаси каравотга отилишиб, даҳшатга тушишди:

— Вой худо, ўляпти! Нафас олмай қўйди! Қорайиб кетди! Тезроқ сув беринглар, сув! Юзини қиблага қаратинглар. Вой худо, жон беряпти...

Индамай, даҳшатда ҳамма беморни ўраб олди. Шу пайт кимдир эшикни қаттиқ тақиллатди. Суғро Сул-

тон эшикни очишга югурди. Ҳовлига жаноби бош директорнинг шахсий хизматчиси Каримхон отилиб кирди. Нафасини аранг ростлаб, шошиб уйга кирди, у қаро терга тушиб кетган эди, ҳарсиллаб зўрға гаширди:

— Хоним, сиз бу ерда ўтирибсиз, уйингизга жаноби вазирнинг хотинлари келдилар.

Бу хабар Тожул-Мулк хонимга қаттиқ таъсир қилди. Гўё унга дунёнинг остин-устун бўлганидан хабар беришганди. Бироқ, у бечоранинг ҳам аҳволига тушунтириш керак: ахир шахсан шу вазирнинг ёрдами билан эри бош директорлик лавозимини олган эди-да. Ниҳоят ўзини ўнглаб олиб, хоним қувонч ва таассуф билан деди:

— Вой ўлмасам, нима деясан!! Менинг уйимга вазир хоним келсалар-ку, мен уйда бўлмасам! Вой мени худо урди, бир умр уятга қолдим! Вазир хоним-а! Жуда ўнғайсиз бўлди-да! Вой мени худо олсин! Энди эрим нима дейди! Мен унга нима деб тушунтираман! Вазир хоним келсалар-ку, уйнинг эгаси бўлмаса! Қани, тез йиғиштирилишлар! Вой балога қолдим! Вой балога қолдик! Вазир хонимнинг ўзлари-я..

Хоним дунёдаги ҳамма нарсани унутиб шоша-пиша кетишга отланар экан, ҳамроҳларини ҳам шоширди:

— Нега имиллаясизлар! Тезроқ қимирланглар!..

Унинг шериклари ўзларини йўқотиб қўйишган, нима қиларларини билишмай, турган жойларида қотиб қолишганди.

Шу пайт Хадича билан онаси фарёд кўтарди:

— Вой, қизим оламдан ўтди! Ортиқ юраги урмапти! Қўллари музлаб қолди!..

Она билан Хадича бир-бирларини қучоқлаб, додлаб йиғлашарди.

Тожул-Мулк хоним ҳеч нарсани кўрмай буйруқ берарди:

— Тезроқ машинага! Каримхон, худо кўрсатмасин, кечиксак вазир хоним кетиб қоладилар. Шундай бўладиган бўлса, худо шоҳид, ўзимни ҳам ўлдираман, сизларни ҳам соғ қўймайман...

— Кўп безовта бўлманг, хоним,— деб уни тинчлатади Каримхон.— Бугун сешанба, уйингизда бриж ўйналадиган кун. Шамс Офоқ хоним ҳар галгидай эртароқ келибдилар. Улардан, вазир хонимни овутиб ўтиринг, деб илтимос қилдим-да, таксига ўтириб сизни қидириб келдим. Яхшиям, кўча бошида машинани кўриб қолдим, бўлмаса, ҳеч топа олмас эдим.

Мўйна пўстинини қўлтиқлаб олган, қизариб-бўзариб, кўзлари косасидан чиқиб кетган Тожул-Мулк хоним олдинга ташланди,— Зайнабнинг жасади устига ётиб йиғлаётган икки аёл унинг йўлини тўсиб қўйган эди. Аммо ҳеч қандай тўсиқ директорча хонимнинг йўлига ғов бўлолмасди. Юбкасини кўтариб, жасад тепасида йиглаб ётган аёллар устидан бир ҳатлаб ўтди-да, эшикка ўзини урди. Қолганлар унинг орқасидан эргашди. Ёлғиз Пурон бир лаҳзага жасад олдида тўхтади, Зайнабнинг ҳали очиқ, қотиб қолган кўзларига қаради. Бир сонияча қизнинг юзида қайғу ва қўрқув аломати кўринди. У шартта қайрилиб онаси, холаси ва опалари орқасидан чопди.

Хайр-садақа маросими шу билан тамом бўлди.

Уй, ҳовли ва кўча одамлардан бўшаган. Бир неча меҳрибон қўшнилари киришиб, бахтсиз оилага ўз ҳамдардликларини билдиришди. Кейин улар ҳам чиқиб кетишди.

Бироқ маҳалла аҳолиси кўп вақтларгача бу тарихий кунни эслаб юришди.

— Худо шоҳид,— деди кир юувчи кампир Роба-

ба хола.— Жаъфарнинг онасига,— юқори маҳаллаларда турувчи ўша хоним маҳалламизга алғов-далғов келиб кетгандан бери кунда кечаси алағ-жалағ туш кўриб, чўчиб ўрнимдан туриб кетаман...

— Ҳеч келишмаганда яна ҳам яхши бўларди!— деди чуқур хўрсиниб, Жаъфарнинг онаси.

Женева, 1962 йил, декабрь.

ШҶРОБОД

(«Халқ бахти учун курашувчилар»)

Рус эроншуноси Базиль Никитиннинг¹ ёрқин хотирасига бағишланади.

Миллат йўлбошчилари ва забардаст кишилар доимо Эронда тараққиётнинг энг яхши йўли халқ маорифи деб ҳисоблаганлар. Бу муқаддас ва олижаноб мақсад йўлида халқ бахти учун курашувчилар Жамияти-

¹ *Базиль Никитин* — Василий Петрович Никитин (1885—1960) йирик курдшунос ва эроншуносдир. 1917 йилдан кейин Францияда яшаб, ўша ерда ижод қилган. Унинг «Курдлар» деган илмий иши Совет Иттифоқида нашр этилган.

ни тузишди. Ҳамма губернияларда, мамлакатнинг барча вилоятларида, ҳатто улардан ташқарида ҳам бу жамиятнинг йирик шаҳобчалари ва марказлари мавжуд эди. Уларда эса, президентлари, вице-президентлари, бухгалтерлари, секретарлари, кўп штатли ёш, дўндиқ машинисткалари, тарғибот-ташвиқот бўлимлари, статистик бошқармалари, инспекция ва шунигдек банкда махсус ўз счёти бор эди. Жамиятнинг энг ишончли ва серғайрат вакиллари мамлакатнинг ҳамма томонларига жўнатилган эди. Мақсад, халқни ўз ва-вифалари билан таништириш, жойларда маданият тарқатиш учун шароит яратиш, шу билан бирга азиз ватандошларнинг бахтли бўлиши ва гуллаб-яшнашига кафолат беришдан иборат эди.

Мамлакатнинг жануби-шарқидаги қишлоқларига, шу жумладан, Шўробод қишлоғига бориш доктор Маъсуд Заминия, Мирзо Абдулжавод Ғамхор ва Мирзо Мансурпур (Пуржаноб, Саёғул-Вузуро)ларга топширилган эди. Юқорида номлари зикр этилган маданият тарқатувчилар жойларга бориб, олдиндан тайёрланган анкеталарни тўлдиришлари, маълумотларни йиғишлари, қишлоқларда саводсизликни тезроқ тугатиш учун айрим чоралар кўришлари лозим эди. Шу билан улар халқнинг фаровонлиги ва равнақини таъмин этган бўлардилар. Бу ишларнинг ҳаммасига маълум миқдорда пул ажратилган эди.

Ҳад-ҳисоби йўқ, аниқ адреси маълум бўлмаган америка университетларидан бири бўлган «агрекалчурел педагожи» яъни «қишлоқ хўжалик фани»да таҳсил олган доктор Заминия одамларнинг айтишларича, университетнинг пешқадам ўқувчиси бўлган. У ўзининг докторлик диссертациясини, илоҳият фани мутахассислари тили билан айтганда, «олий илмий рисоласини» етти юз эллик саҳифа қилиб ёзган. Диссертация-

сининг мавзуи: «Ирсиятнинг инсон ва ҳайвонлардаги оҷоғатлик аломатларига таъсири». Агар ўз халқи ва ватанига самимий муҳаббати бўлмаганда эди, у бемалол Қўшма Штатларда қолиб, ўша университетда профессорлик қилавериши ва жуда катта пул топиб, ҳаёт лаззатини тотавериши мумкин эди. Аммо, тўғриси айтганда, унинг ишлари Эронда ҳам чакки эмас. Қишлоқ хўжалиги, маданиятга тааллуқли бўлган бутун соҳаларда ва бўлак кўп соҳаларда ҳам у энг йирик мутахассис ҳисобланади, ўзи доимо «ҳеч нарсага етмайди», деб маошининг камлигидан шикоят қилса ҳам; тез фурсатда анчагина молдунё орттириб, жамиятда ўзига яраша обрўга эга бўлиб олди.

Жаноби Ғамхор ҳам олий маълумотли, аммо ҳамкасбидан фарқи шуки, у олий маълумотни Эронда олган. Мана саккиз йилдирки «Уқув ва тарбия методикасига Қобус Вушмағирнинг¹ қарашлари» деган мавзуда докторлик диссертациясини ёзган.

Дўстлари кўпинча уни мазах қилиб: «Сен ўзининг кўчирувчилигингни тугаллаш учун қиёмат келишини кутяпсан шекилли?» деб кулишарди.

Жаноби Ғамхор маданият, жамиятга хизмат, маориф, тил, миллий ифтихор, машҳур классиклар мероси ва бошқалар ҳақида нутқ сўзлашнинг имкони бўлса, фурсатни ҳеч қачон қўлдан бермасди. У ўзининг нодон, саводсиз, шалвираган ватандошларига ачинганда, қалбидан қандай афеус ва надоматлар отилиб чиқмайди, дейсиз. Гоҳида (жуда қаттиқ хафа бўлиб кетганида) ҳатто уларга худодан ўлим тилайди.

Пуржаноб Саёғул-Вузаро икки ошнасида кўра ёши

¹ Қобус Вушмағир машҳур «Қобуснома» китобининг автори Кайкавуснинг (1021—1022) бобосидир.

улуғ, аслида бу сафарда ҳам уларга бошлиқ ҳисобларди. У чўққи соқол, оқ кўйлак билан галстукка ҳали ўрганмаган, боғичли узун иштон кийиб юрарди, ҳамкасабалари унинг чоригидан жуда кўп кулишарди. Пуржаноб молия вазирлигининг энг эски амалдорларидан бири эди, ўз ибораси билан айтганда, шу ерда соқоли оқарган, бели букчайган эди. Умрининг қолган қисмини вазирликнинг ёзув столидан бошқа жойда ўтказиш мумкинлигини ҳатто хаёлига ҳам келтиролмасди. У ўзи яхши кўрган идорада шундай маҳкам ўрнашиб олган эдики, ҳукумат ўн марта ўзгарган тақдирда ҳам, ўз ибораси билан айтганда, «дарёнинг тагидаги қумдек» яна ўз жойида қимирламай қолаверарди. Пуржаноб барча молия масалаларидан доимо хабардор. Бунинг устига жуда зўр хаттот, дурустгина услубчи, бухгалтерия ишларининг яхшигина билимдони. У ҳозирги саводсиз ва чаласавод ёшларга мўлжаллаб «Янги лексикон» деган китоб ёздим дерди. Пуржанобнинг китобини ҳукумат ҳисобига нашр этдириш умиди бор, у шунга қаттиқ аминки, бу хизмати эвазига ўзи ҳам, наслининг етти пушти ҳам худонинг раҳматига сўзсиз сазовор бўлади.

Шўробод қишлоғининг ўзига келсак, қирқ икки-қирқ уч минг Эрон қишлоқларидан бири, бошқа кўп қишлоқларга ўхшаш маданий ўчоқлардан узоқда, бепоён Лут чўлининг бир четида. Бундай қишлоқ бор эканлигини кўпчилик эшитмаган, оти эса жўғрофия харитасида ҳам йўқ. Шуни тахмин қилиш керакки, давр ўтиши билан номи бир неча бор ўзгарган бўлиши ҳам мумкин. Ким билади, эҳтимол, бир замонларда оти Шўробод эмас, Нўшобод¹ бўлгандир. Бу қишлоқ мамлакатнинг жануби-шарқий қисми Макрон ва Кир-

¹ Шўробод — шўр шаҳар, Нўшобод — ширяшлик шаҳри.

мон районларига жойлашган, у ерларга қуш учса қаноти куйиб етолмайди. Уч томонидан шўрхок Дарондашт ва Борохут чўллари билан ўралган, тўртинчи томони жазирама офтобда куйиб ётган тоққа ёпишган. Бизнинг расмий статистикамиз ҳар километрида 0,6 одам яшайдиган баъзи районларимиз ҳақида хабар беради. Аммо Шўробод районида аҳолининг зичлиги бу кўрсаткичдан анча паст. Шўробод аҳолиси — саккиз ёки тўққиз хонадондан иборат бўлиб, ҳаддан ташқари қашшоқ ҳаёт кечиради, бу оламда қандай қилиб ҳаёт кечираётган, нега ва нима учун яшаётгани маълум эмас. Шунга қарамай, улар шоҳ, пайғамбар, имомлар ҳақида эшитишган, намозни қандай ўқиш кераклигини, қачон рўза тутиш лозимлигини билишади, кўкракни уриб фарёд чекиш кераклигидан хабардор эдилар. Бутун форс тилидан улар бор-йўғи бир неча юз энг оддий ва зарур сўзларни билишар, қолган бошқа нарсалар ҳақида заррача тушунчалари йўқ эди.

Шўробод қишлоғи расман бир заминдорга қарарди, аммо қачон ва қандай қилиб у одамнинг қўлига ўтиб қолганини ҳеч ким билмасди. У заминдор форс вилоятининг қишлоқларидан бири — жуда қизиқ исмли — Кетке-кенди, яъни «Бузоқча қишлоғи»да яшарди. Заминдорнинг ўзи умрида бирон маротаба Шўрободда бўлмаган. Аммо икки-уч йилда бир марта қишлоққа чангга ботган, асроилга ўхшаган бир отлиқ чўлдан кириб келарди-да, бир кўза сувни ичиб олиб бақчириб-чақирарди, калтак ва қамчи билан дўқ қиларди, қаматаман, остираман, деб қўрқитарди. У бадбахт ярим яланғоч оқсоқолдан ва оч одамлардан пул ва озиқ-овқат талаб қиларди, оёғида зўрға тик турган бу чала ўлик одамлардан барибир ҳеч нарса унмаслигини ўзи ҳам яхши биларди. Шундай сиёсат билан қишлоқ аҳолисига хўжайиннинг номини яна бир карра

эслатиб қўйиб (яна хўжайин оламдан ўтган, бизлар раҳнамосиз қолганмиз, деб ўйлаб юришмасин!), қишлоқда тирик қақолаб юрганига ақл бовар қилмайдиган чала ўлик товуқлардан бирини еб, яна отига минарди-да, келган томонига от чоптириб кетарди. Анча жойга етгунча орқада қолиб худога нола қилаётган бечора халқнинг фарёдини шамол қулоғига етказиб турарди.

Охирги кунларнинг бирида мен юқорида зикр этганим уч ошна хачирларга миниб, хизматкорлари Ўдулло кузатувида қишлоққа кириб боришди. Уларни кўриб, Шўробод аҳолиси ё туш кўряпмиз ёки бу сароб дейишди. Ахир шу вақтгача биронта жонзот (лаънати бошқарувчидан бўлак) уларни кўргани келган эмас, ҳатто қишлоқнинг энг кекса кишилари ҳам умрлари бўйи уч-тўрт мартадан ортиқ бегона одами кўришмаган эди.

Қўрқув ва даҳшатга тушган қишлоқ аҳолиси ер ости ёрларидан чиқиб келишаверди. (Худо шоҳид, шўрободликлар яшайдиган маконларни кулба десак ҳам жуда ошириб юборган бўламиз, катта тўйнуқ ин ёки уя десак тўғрироқ бўлади.) Улар эшик вазифасини ўтайдиган тутун ва дуддан қорайиб кетган раҳналар олдида тарашадек қотиб туришар, офтобнинг ёрқин нури кўр қилиб қўйгандай, келганларга кўзларини чақчайтириб боқишарди.

Қишлоқ аҳолиси шу қадар эзилган ва озгин эдики, қошлари остида тубсиз ўра оғзини карнакдай очиб турганга ўхшарди. Сочлари таралмаган, кир-чир, ранги заҳил, қўрқувдан меров бўлиб қолган, устидаги кийимлари шу даража жулдурки, қандай қилиб эгниларига осилиб турганига киши ҳайрон бўладиган аёллар ва болалар ўзларини эркакларнинг орқаларига олиб, беркиниб туришарди. Бу даҳшатли, ниҳоятда

аянчли манзара эди. Одамдан кўра кўпроқ мурдага ўхшаган бу инсонсифат жониворлар тупроқ рангида эди. Уларни бир кўриш билан: нега бу одамларни тақдир бу қадар жазолаган, деган савол туғиларди. Улар бир-бирларидан қўрқув аралаш шивирлаб сўрашарди: бу келганлар ким, қаердан келишибди, нега келишибди? Бироқ қўрқув ва таажжубдан ташқари, одатда қафасдаги ҳайвонлар одамларни кўрганда қизиққани сингари улар ҳам қизиқишарди шекилли.

Даҳшатли сукутни бузиб Пуржанобнинг овози ангради:

— Ҳой, оқсоқол! Ким бу ернинг оқсоқоли?

Озгин, шабкўр, қилтираган, оқ соқолли чол олдинга чиқди, таъзим қилиб хирилдоқ товуш билан саломлашди. Унинг қишлоқдаги ёппасига яланг оёқ аҳолидан фарқи шундан иборат эдики, оёгида чориғи бор эди. Чориқ ҳам қандай денг! Бу худди ўша бизлар кўпинча ватандошларимиз оёқларида кўрадиган ярамас чориқлардан эди. Агар ёпишиб ётган ифлос нарсалар: лой, узук-юлуқ, ерга судралиб юрувчи ипларини олиб ташланса, бу чориқдан ҳеч бало қолмас эди. Шунга қарамай, худди ана шу чориқлар унинг эгаси оқсоқол эканидан далолат бериб турарди. Оқсоқол эгилиб таъзим қилиб, халқдан олдинроққа чиқиб тўхтади.

— Нега яқинроқ келмайсан?— деди Пуржаноб, унинг саломига алик олгач.

Оқсоқол яна икки қадам олға юрди.

— Яна яқинроқ кел. Отинг нима?

— Қулингизнинг оти Абдулло.

— Марҳамат қилиб айт-чи, ҳурматли Абдулло, бу Шўробод эмасми?

— Ҳазрати олийлари, бу қишлоқ худди сиз сўраган Шўробод.

— Бўлмаган гап! Наҳотки шу қишлоқ бўлса? Марҳамат қилиб одамларингга буюр, манави хачирларнинг устидаги юкларни туширишсин, отхонага олиб бориб, уларга қарашсин.

— Ҳазрати олийлари, бизларда отхона йўқ.

— Отхона бўлмаса, қорамолларингизни қаерда сақлайсизлар?

— Бизларнинг қорамолимиз йўқ.

— Ия, нега йўқ бўлар экан?

— Йўқ-да, ўзи. Қорамолни қаердан оламиз!

— Қизиқ! Хўп, ундай бўлса айтгин, бу бечора хачирларни бирон салқинроқ жойга олиб боришиб, айрилини бўшатиб, олдига озроқ ем солиб қўйишсин. Хавотир олма, ҳақини тўлаймиз.

— Ҳазрати олийлари кечирадилар, тушунмадим, нима солиш керак дедилар?

— Ем...

— У нима деганингиз...

— Уми, озроқ пичан, сули, арпа.

— Ҳазрати олийлари бизларда пичан, сули нима қилади.

— Мен жуда ҳайратда қолдим! Шу пайтгача пичан, сули бўлмайдиган қишлоқни эшитмаганман. Тушунсанг-чи, ахир, хачирлар оч, чанқаган. Мана икки кун бўлди, тайинли овқат егани йўқ. Нима берсанглар ҳам, жон деб ейди.

— Бизларнинг ҳеч нарсамиз йўқ. Мен айтаман, озроқ хашак солишади.

— Маъқул. Сендан яна бир илтимос, қария, марҳамат қилиб учаламизга бир уй, Яъдуллохонга ҳам бир жой топдириб берсанг.

— Бизларда сизларга тўғри келадиган уй йўқ.

— Ие, жуда ажаб савдоларга қолдик-ку! Хай, майли, ҳозир кун иссиқ, айтгин, кўчанинг ўзида бирон

жойни супуриб-сидириб, гилам солиб, чой беришсин. Ўзимизнинг қуруқ чойимиз, қандимиз бор. Қани, қи-мирла, чарчаб ўлиб бўлдик.

— Бизларда гилам, самовар, пиёла, чойнак деган нарсалар йўқ.

— Ўзи нимангиз бор?

— Ҳазрати олийлари, бор нарсамизнинг ҳаммаси кўз олдингизда турибди. Бошқа ҳеч нарсамиз йўқ.

— Унда ўзинглар нима ейсизлар?

— Худо нима берса, шуни еймиз!

— Худо нима берса, шуни еймиз деганинг нимаси?

— Ҳақ гап шу! Чигирткалар ёпирилиб келиб қолса, тутиб тузлаймиз, кўмиб қўйиб, кейин секин бир чеккасидан олиб еяверамиз.

— Яна?

— Агар хурмо данакларини топиб олсак, кўкат уруғига қўшиб туйиб, уни ҳам еймиз.

— Ахир бу овқат эмас-ку!

— Ҳар ҳолда қорин қаппаяди-да!

— Қандай қилиб шу пайтгача тирик юрибсизлар!

— Шундай қилиб! Баъзи пайтларда тошларнинг орасидан еб бўладиган ўтларни топиб оламиз. Гоҳида ёшлар ўтдан арқон эшиб, ёғочга боғлайди-да, тузоқ ясайдилар, омадимиз юришса, биронта парранда илиниб қолади, тақсимлаб олиб, худога шукур қиламиз.

— Демак, сизларда қўй, сигир, уй паррандалари йўқми?

— Қаердан бўлади, уларни боқишга овқат йўқ-ку. Уч-тўртта товуғимиз бор, уларнинг ҳам ўзимизга ўхшаган овқати йўқ. Очликдан ёки касалликдан пақ этиб йиқилмагунларича уларни сўймаймиз. Икки-уч йилда бир марта, янги йил олдидан худонинг марҳамати билан оғзимиз ёвғонга тегиб қолади.

— У нима деганинг? Биринчи эшитишим.

— Бизлар уни ун билан айрондан қиламиз, аммо ичида кўпроқ ўт бўлади.

— Сизларга худонинг раҳми келсин, ахир бу ҳам овқат эмас-ку!

— Бошқа нима қилайлик? Одамнинг ошқозони ўтга ҳам, илдизларга ҳам ўрганиб кетади, айниқса уларни қайнатиб, бошлаб тузланса борми. Гоҳида туз оққа тушиб қолса, болалар дала сичқонларини ҳам ейишади.

— Дала сичқонларини?! Уни қандай қилиб ейди?

— Қандай қилиб ерди, шундай еяверади, терисини шилиб, ичини тозалаб, қайнатиб, кейин еяверади.

— Ахир қуръонда сичқонни ейиш мумкин эмас, дейилган-ку.

— Бизлар бу ерда қуръонга қараб ўтирмаймиз. Очдан ўлаётган кишига, мурдани ейишни ҳам ман қилиб бўлмайди.

— Ахир бу турмуш эмас-ку. Қандай қилиб тирик юрибсизлар?

— Бу ерда туз кўп, шуларни йиғамиз. Йилда бир неча маротаба хачирда майда савдогарлар ва туз олувчилар келишади, бизлар тузимизни жўхори уни, қаттиқ нон ва бўзга алмашамиз.

— Ҳа, буниси майли. Борди-ю, ейишга ҳеч қандай овқат топа олмасанглар, унда нима қиласизлар?

— Ибодат қиламиз.

— Бор-йўғи шуми?

— Албатта. Агар жуда мазамиз қочиб қолгудай бўлса, жимгина ётиб ўлаверамиз. Ҳаммаси худонинг хоҳишига боғлиқ!

— Сизларни худо ўз паноҳида асрасин. Нима, қишлоқнинг хўжайини йўқми?

— Нега энди, бор!

— Оти нима?

— Газанфар Илло Ялло.

— Бундай одамни эшитмаганман. Ўзи ким, қаерда яшайди?

— Шерозга яқин жойда яшайди. Айтишларича, қишлоқ қадим замонлардан, ал-Муфассал бу томонларга қўшин тортиб келган пайтлардан бери унинг насларига ўтган.

Пуржаноб оқсоқол ал-Музаффар¹ ҳақида гапирётганини тушунди-да, кулиб суҳбатни давом эттирди:

— Нега у ўз мулкини обод қилмайди?

— Мулки обод қилишга арзирмиди!

— Ҳойнаҳой ҳали унинг сизлардан даъвоси ҳам бордир?

— Йўғ-эй, худо уни ўз паноҳида асрасин, бизларни хафа қилмайди. Мазмуни унга, шу ернинг эгаси деган номнинг ўзи кифоя шекилли. Умуман, у ёмон одам эмас. Худо ундан ўз марҳаматини кам қилмасин.

— Балки ҳамма золим заминдорларга ўхшаш қўй терисидаги бўридир?

— Йўғ-эй, худо шоҳид, унинг золимлиги ҳақида бизлар ҳеч нарса билмаймиз. Бизлар ундан ҳеч қандай ёмонлик кўрганамиз йўқ.

— Қандай ёмонлик сизларнинг бу ҳаётингиздан ортиқ бўлиши мумкин?

— Эҳтимол, у бу аҳволдан беҳабардир?

— Сизларга қараб туриб, булар бошқа сайёрада яшаяптими, деб қолади киши...

¹ Ал-Музаффар — музаффарлар сулоласининг асосчиси Муҳаммад ибн Музаффар (1314—1358). У 1340 йилда Язд билан Кирмонни эгаллаган.

— Худо сизга ёр бўлсин, бошқа сайёрада яшаганимизда, аллақачон жинни бўлиб қолган бўлардик.

— Ахир, бу ерда сизларни тириклайин ерга кўмилганлар дейиш мумкин-ку...

— Нима десангиз ўзингиз биласиз, ихтиёр сизда. Бизлар сизнинг итоатли хизматкорингиз, содиқ қулингизмиз...

Чорак соатлардан кейин маданият тарғиботчилари ярми бузилиб кетган кесак девор соясида Яъдулло солиб берган ўз палосларида йўл халталаридан овқатларини олиб еб ўтиришарди. Улардан ўн қадамча нарида оқсоқол бошини ҳам қилганча қотган, ундан сал нарироқда қишлоқ аҳолиси — эркаклар, аёллар, чоллар, болалар кўзларини лўқ қилиб, чақирилмаган меҳмонларга қараб туришарди.

Биринчи бўлиб Заминия чидай олмади.

— Бизлар, биродарлар, овқатланяпмиз, анави очдан ўлаётганлар бизларга қараб туришибди — жуда хунук кўринар экан! Томоғимдан ҳеч нарса ўтмаяпти. Мен ўз улушимни уларга бераман.

— Мен ҳам уялиб кетяпман, — деди Ғамхор, — томоққа шундоқ тиқилиб қоляпти.

— Қани, дастурхонни йиғ-чи, — деди Пуржаноб Яъдуллога. — Ўзингга озроқ олиб қолиб, қолганини одамларга бер. Бир маза қилишсин!

Шунда ҳеч хаёлга келтириб бўлмайдиган воқеа юз берди. Бу бахти қаро одамлар ҳатто ҳиди ҳам тушларига кирмаган бундай овқатни умрларида биринчи маротаба кўрардилар. Кўз очиб-юмгунча дастурхонда бир ушоқ ҳам қолмади. Одамлар ҳам овқат чайнашар, ҳам худога шукур қилишарди. Кейин оқсоқол яқин келиб, деди:

— Оллоҳи таоло сизларга узоқ умр берсин! Бу

меҳрибонликларингиз учун сизларни бу дунё-ю у дунё ўзи ёрлақасин...

— Бўлди, дуо қилганинг етар,— деб унинг гапини бўлди Пуржаноб.— Яхшиси, бизларга озроқ сув олиб келгин, ташналикдан ўлай деяпмиз.

— Худо шоҳид, бизларда ичишга ярайдиган сув йўқ,— деб мингиллади чол, хижолат бўлиб.

— Ўзингизлар қандай сув ичасизлар?

— Бир замонларда қишлоқ яқинидан кориз¹ ўтган эди, эндиликда у деярли бузилиб кетган, ҳеч ким то-заламайди. Шу коризнинг тагидан минг машаққат билан тузли сув оламиз. Бошқа сув йўқ. Уша лойқа сувни хумларга қуйиб қўямиз, тингач анча чучуклашиб қолади. Шу сувни ичар эканмиз, дин учун дашти Карбалода ташналикдан азоб чекканларни эслаймиз², Язидга лаънатлар ўқиймиз³.

— Унда экинларингизни нима билан суғорасизлар?

— Бизларда экин нима қилади?

— Экини бўлмаса, бу қандай қишлоқ ўзи?

— Аввал қишлоқ анчагина обод эди, энди-чи — мана ўзингизлар кўриб турибсизлар.

— Нега ёмғир сувини йиғмайсизлар?

— Бу ерларда ёмғир нима қилади? Агар унда-бунда ёмғир ёғиб қолгудай бўлса, албатта, йиғамиз, бу марҳамати учун худога шукурлар қиламиз...

¹ Кориз — ер остидан ўтказилган сув йўли.

² Дин учун дашти Карбалода ташналикдан азоб чекканларни эслаймиз. Бу ерда имом Ҳусайн ва унинг сафдошларини азоблаб ўлдирилиши назарда тутилади.

³ Язидга лаънатлар ўқиймиз — умовий сулоласидан бўлган иккинчи халифа Язид I (680—683) назарда тутилади. У ҳукмронлик қилган даврда имом Ҳусайн ўлдирилган. Шунинг учун шиалар унинг номини лаънатлайдилар.

— Ахир бу ҳаёт эмас-ку!— чидолмай бақирди Пуржаноб.

— Ҳаётинг ҳам, ўлиминг ҳам худонинг қўлида.

— Нега бу ерлардан кетмайсизлар?

— Қаерга кетамиз?

— Қаерга кетсанглар ҳам, бу дўзахдан яхши бўлади.

— Бу яқин ўртада бизларнинг ҳачирларимиз ҳам, эшақларимиз ҳам йўқ, юкларимизни ортишга улов қаерда. Қаерга борсак бу ердагидан яхши бўлади, янги борган жойдан бизларни ҳайдашмайдами? Чўлдан қандай ўтамиз, чўлда иблис, жин ва рўдаполар тўлиб ётибди. Чўлдан омон чиқиб бўлмайди.

Келганлар кулишди.

— Оббо, қария-ей, роса бизларнинг кўнглимизни очдинг-ку! Нималар деб валақлаяпсан ўзинг?— деди Пуржаноб.

— Нега валақлар эканман? Бунга ҳамма билади. Мен ўзим юз мартача қўлга тушганман, ҳар сафар аранг қочиб қутулганман. Иблис чўлда кетаётган одамни кўриши билан отини айтиб чақиради, йўлдан адаштириб таппа босиб олади-да, товонидан қонини сўриб, кейин ейди. Рўдаполар бўлса, кўпроқ касал ёки мусофир қиёфасига кириб оладилар. Анҳор бўйида туриб ёлғондан йиғлайдилар, кетаётган одамга мени опичлаб анҳордан ўтказиб қўй, деб ялинадилар. Одам опичлаб анҳорнинг ўртасига борганда, рўдапо оёқлари билан бўға бошлайди...

— Қулоқ сол, қария, бирон нарса қилмасанглар бу аҳволда бўлмайди.

— Ҳамма нарса худонинг иродаси билан бўлади!

Маданият курашчилари ўзаро гаплашганларида қишлоқ аҳолиси Заминияни доктор деб атаётганларини эшитиб қолиб, врач экан, деб ўйлашди. Улар док-

тор Заминияни ўраб олишиб, ёрдам беринг, дори беринг, деб ялина бошлашди. Ҳаммаси касал ва мадорсизга чиқди, ичида биронта соғи қолмади... Бечора доктор, мен врач эмасман, даволашга ҳаққим йўқ, деб қарчанд тушунтиришга уринмасин, ҳеч ким қулоқ солмади. Охири бўлмаёти ёнларида бор дориларнинг ҳаммасини тарқатишга тўғри келди. Пуржаноб ҳатто бурнаки тамакисини ҳам берди, шунда ҳам қишлоқ аҳолисидан қутула олишмади... Яхшики Яъдулло бор экан, бир бало қилиб докторни бу тирик мурдалар қўлидан қутқариб олди.

— Бу ердаги тартиб-қоидаларингни қара-я, Карбалойи Абдулло! — деди жаҳл билан Пуржаноб оқсоқолга. — Қани, энди бизларга қишлоқингни кўрсат.

— Ҳазрати олийлари, бутун қишлоқ кўз олдингизда турибди.

— Мўрконга ўхшаган тешиклардан бўлак ҳеч нарса кўраётганим йўқ. Ахир булар ҳайвонларнинг уяси, инсон яшайдиган уйлар эмас-ку...

— Бизда бори шу. Шу ерда туғилиб, шу ерда ўламиз, шу ерга бизларни кўмишади.

— Қабристонларинг қаерда?

— Яна қандай қабристон! Қишлоқ этагида катта чуқур бор, ўликларни ўша чуқурга олиб бориб ташлайверамиз, устидан озроқ тупроқ сепиб, тош ташлаймиз. Йиртқич ҳайвонлар ўрани ковлашмасин деймиз. Кейин марҳумнинг ҳақиға дуо ўқиб қўямиз, бўлди.

— Сизларда ҳаммом масаласи қандай?

— Ҳаммом деган сўзни эшитганман. Аммо бизларда ўша ҳаммом деган нарса йўқ. Қумга, тупроққа ювиниб кетаверамиз...

Кеч кириб, қоронғи тушди. Маданият ходимлариға кўчадаги девор остига чўзилишдан бўлак чора қолмади. Оқсоқол хайрлашиб кетди. Қишлоқ аҳолиси ҳам

уя-уяларига кириб кетишди. Бақриқ-чақриқлар бирпасда тинди, болалар жим бўлди, атрофда бирон тирик жон йўқдай эди.

Очиқ ҳавода ётиб, дўстлар орзу ва хаёлот дунёсига шўнғиб кетишди. Тепаларида улугвор ва ниҳоятда ёриқ, худди жонлидай осмон кенг ёйилган, бундай осмонни улар ҳеч кўришмаган эди. Бу ўлкани, Эрон жануби шарқий чўлининг осмонини ҳамма жойда мақташар эди. Туннинг қора чодраси уятдан ернинг мажруҳ танини ёпган. Тунги осмоннинг бепоеён бағрига миллионлаб юлдузлар чарақлаб чиқди. Бошқа ўлкаларда майда ва нурсиз бўлган юлдузлар бу ерда шундай катта, ёрқин ва жуда яқиндай туюлар, қўл чўзсанг узиб олиш мумкинга ўхшарди. Ҳар бир юлдуздан ерга олов ранг ипакдай заррин иплар таралган, шулардан бирини ушлаб олиб, осмонга, ўша юлдузлар олдига тирмашиб чиқиб кетгинг келади киши. Юлдузлар ярадор қушнинг юрагидай тинимсиз им қоқади, типирчилайди. Бу типирчилаш шу қадар сезиларлики, хаёлингга қулоқ тутиб эшитсанг бўладигандай.

— Вой худойим, бу ер ҳақиқий жаннат экан-ку,— деди доктор.— Масалан мен, бундай осмон остида ётиб тинчгина ухлай олмайман.

— Ҳа, бундай тунда ухлаш гуноҳ,— деди Ғамхор.

— Мен ёзувчи ҳам, рассом ҳам эмасман,— гапга аралашди Пуржаноб,— аммо Жамолзода бир ҳикоясида шундай тун ва осмонни қандай таърифлагани ҳозир ёдимга тушиб қолди: «Юлдузлар худди инсон юрагидай типирчиларди, кўкда ҳақиқий мушакбозлик бўлаётгандай эди...»

Кўк чиройи таърифлашга киши ожизлик қиладиган даражада гўзал бўлишига қарамай, уйқу қолиб келиб, дўстларимиз тезда донг қотиб ухлаб қолишди. Бироқ бир неча соатдан кейин одатда тунлари чўлда

бўладиган қаттиқ совуқ уларни уйғотиб юборди. Тепадан ой ёғду сочиб турар, ўзининг мафтункор нури билан кечагина киши кўзига совуқ ва ҳувиллаб ётгандай кўринган чўлни таниб бўлмас даражада ўзгартириб юборганди. Ерга уриб ёғаётган қорга ўхшаш, сутдай оқ нур сепилар, бепоён чўл худди қишдаги денгиздай оқиш кўк ранг кашф этган эди.

Аввалига дўстлар яна ухлашмоқчи бўлишди, зора исисак, деб бир-бирларининг пинжларига тиқилишди, аммо тезда уйқудан воз кечишга мажбур бўлишди. Улар осмонга қараганча жим ётишарди. Мана тонгги биринчи юлдуз чиқди, уни «Карвон, йўлга туш!» деб аташади, чунки у тонг даракчиси, кўкка чиқиши билан карвон йўлга тушиши керак. Бу юлдуз осмон кўксига тақилган янги ҳурмат нишонига жуда-жуда ўхшарди. Тезда осмон аста-секин оқара бориб, кейин пушти рангга кирди. Соат тўрт яримлар чамасида атроф сутдек оқариб кетди, роппа-роса тўртдан эллик беш минут ўтганда қуёш худди оловли тосдай уфқда пайдо бўлди. Бу шафқатсиз, қонхўр нур туриш кераклиги ҳақида хабар берди, дўстлар ўринларидан туришди.

Ун қадамлар нарида оқсоқол қўл қовуштирганча буйруқ кутиб турарди. Чойга сув бўлмаганлиги сабабли йўл халтасида қолган озроқ қотган нон ва бир нечта бисквит билан нонушта қилиб қўя қолишга тўғри келди. Юз-қўлни ювиш эса, яхши кунлар келгунча кечиктирилди.

2

Ниҳоят, командировканинг асосий мақсади бўлган ишларни амалга ошириш вақти келди. Курашувчилар Жамияти идорасидан делегацияга берилган мукаммал

босма қўлланмада ўн учинчи модда бўлиб, унда лекция ўқиш тавсия этиларди. Узоқ тортишув ва мулоҳазалардан кейин биринчи сўзни доктор Заминияга беришга қарор қилинди. Пуржанобнинг буйруғи билан оқсоқол қишлоқнинг барча аҳолисини бадном қабристон яқинига йиғди. У ерда биринчи Шўробод лекторийси очилди, доктор Заминия аввалдан тайёрланган докладининг қоғозларга кўчирилган текстини силлиқ тош устига ёйиб қўйди.

Бечора тингловчиларнинг аянчли чеҳраларидан ўзи нималар бўляпти-ку, бу келган жаноблар улардан нима талаб қилаётганларини ҳеч бир англай олмаётганлари кўришиб турарди. Эркаклар анграйганча оғизларини очиб, ялангоч баданларини жон-жаҳдлари билан қирт-қирт қашишар, аёллар шалвираб осилиб кетган кўкракларини бағиллаб йиғлаётган болаларининг оғзиларига тиқишарди. Қорни ноғорадай бўлиб шишиб кетган каттароқ болалар эса, охири нима билан тугашига қизиқиб, қум устида томоша қилиб ётишарди.

Мирзо Пуржаноб силлиқ тош олдига келиб, тантана билан мажлисни очди. Делегациянинг келиш мақсадини қисқача тушунтириб, докладчига сўз берди. Ўзингизга маълум, доктор Заминия «аграр психология» бўйича мутахассис эди. Соҳа бўйича мутахассислик америкача принципининг ашаддий тарафдори бўлган доктор Низомийнинг: «Нўноқ қалпоқ тикувчи бўлгандан кўра, тўқимдўз бўлган афзал», деган сўзини такрорлашни яхши кўрарди. Доктор Заминия «Психологиянинг деҳқончилик билан алоқаси» деган докладини, туғма ва кейин пайдо бўлган аломатлар мавзуида қисқача кириш билан бошлади. Кейин у ҳужайралар, уруғлар, хромосомалар, генлар, уларнинг қўшилиши ва ажралиши, мутация, урчишлар ҳақида

гапирди. Бунда у дунёнинг энг йирик биологлари, психологлари ва фаннинг бўлак алломаларидан мисоллар келтирди.

— Шўрим қурсин, мени бутунлай сўриб олдинг-ку! Худо жонингни олсин, яшшамагур!— деган хотин кишининг бақириги эшитилиб қолди. Унинг қўлида боласи бор эди.

Аёл ёнидагиларни туртиб-суртиб қочиб кетди. Тингловчилар орасида безовталиқ бошланди. Докторга шундай чиройли бошланган докладини калта-ю кўтах қилиб тамомлаб қўя қолишга тўғри келди. Унинг охириги сўзи оғзидан чиқиши биланоқ халойиқ тарқади кетди.

Маданият арбоблари маслаҳатлашиб, ўн учинчи модданинг бажарилишини кечиктириб туриб, «Жойларда кўрилган ва аниқланган фактлар асосида фикр олишув» деб аталувчи номи ваҳимадор ўн тўртинчи моддага ўтмоқчи бўлишди.

— Бўлиб ўтган воқеадан жуда ҳам ташвишдаман,— деди Пуржаноб ғамгин,— план бўйича бизлар иложи борица тўлиқ маълумот тўплаш учун ҳар бир қишлоқда уч кундан кам турмаслигимиз лозим бўлса ҳам, менимча, бу қишлоқда ўтказилган бир кеча ва ярим кундуз бемалол кифоя қилади. Сиз ҳурматли жаноблардан илтимос қиламан, умумий фикримизни аниқлаб, ўша асосда марказга доклад тайёрлаш учун ўз мулоҳазаларингизни айтсангиз.

Нутқ сўзлашда ноёб қобилиятга эга бўлган ва бу ишни ғоятда яхши кўрган доктор Заминия дарров гапни илиб кетди:

— Бундай қисқа муддатда тез тараққий этиш жараёнида бўлган жамиятнинг маънавий дунёсини аниқлаш деярли мумкин эмас. Маънавий ва моддий талабларни, жамият иқтисоди ва айниқса маданий-маиший

шароитларни ўрганиш анчагина кўп вақт талаб этади. Шахсан менимча, аввало, илғор мамлакатлар, жумладан, Қўшма Штатлар тажрибасидан келиб чиқиб, бир неча тажрибавий тестлар¹ ташкил этиш керак бўлади. Бизлар ана шу тестлар берган натижага қараб, бир қарорга келишимиз лозим. Эндиликда назария ва фикр-мулоҳазалар даври тугаб, тажриба ва ҳаракат вақти етди. Бизларга ҳам тадқиқотнинг прагматик усулига ўтиш вақти келди. Бу одамларнинг «сайколожии» ва «байоложи»² аломатларига онгли ва онгсиз равишда таъсирланишларини, уларнинг кўринмас интеллект ва потенциал қобилиятларини аниқлаш керак. Худди шунингдек, профессор Адамсон усули ва М. Далесоннинг дунёга машҳур ва маълум тажрибаси асосида бу одамларнинг мускул ва асаб реакцияларини классификация қилиб чиқиш шартдир. Яна худди шунингдек К. С. Макензи таълимоти асосида кўринувчи ва кўринмас космос нурлари ва айниқса ультрабинафша нурлар таъсирида уларнинг пайларини текшириб чиқиш ҳамда бу тажрибалар натижаси асосида жадваллар тузиш лозим. Сўзсиз биринчи ва иккинчи сигнал системалари ўртасидаги алоқани аниқлаш керак. Орқа мия фаолиятининг бузилишини инobatга олиб туриб, шартсиз рефлексларга алоҳида эътибор бериш лозим бўлади, уйқу пайти ва бедорликда асаб системасини чуқур текшириб кўриш керак. Кейин лаборатория тажрибалари ёрдамида булардан келиб чиқадиган ҳолатларни белгилаш, шу йўл

¹ Тестлар — асосан АҚШда қўлланиладиган, махсус усуллар билан ўтказиладиган фан ва техника тажрибалари (*аггор изоҳи*).

² Сайколожии ва байоложи — психология ва биология (*инглизча*).

билан олинган хулосаларни кейинги текширувларга асос қилиб олиш лозим бўлади. Олинган натижаларни текшириб чиқиб, бу одамларга ёрдам бериш программасини тайёрлаш керак. Программа тайёр бўлгандан кейин, яъни хомаки шарт-шароитлар аниқлангач, комиссия ёки ҳатто экспертлар ва мутахассислар конгрессини чақириб, Курашувчилар Жамиятининг кейинги режалари ва асосий мақсадини аниқлаб олинса яхши бўларди, ана шундагина қуруқ сўздан амалий ишга ўтилган бўлади.

Шак-шубҳасиз докторнинг сўзи янада кенгроқ ва илмий асосланган бўлиши мумкин эди, аммо у вазиятни ҳисобга олиб, энг оддий нарсалар ҳақидагина гапирди.

Заминиянинг нутқини эшитиб, Пуржаноб ҳайрон бўлиб, анча вақтгача оғзига солинган буғдойни тамшаётган кишидай лабларини қимтиб ўтирди.

— Ҳм... албатта... жуда... соз,— деди у ниҳоят.— Ҳақиқатан, илм кишини ажойиб қилиб юборади. Бундан нима афзал бўлиши мумкин... кейин жаноби Ғамхорга мурожаат қилиб сўради:— Бу масала ҳақида сиз қандай фикрдасиз?

Боятдан бери ўз фикрини айтишга ошиқиб турган Ғамхор сўзларни қалаштириб ташлади:

— Бутун дунёга маълум, соғ танда — соғ ақл! Бизнинг муҳтарам дўстимиз, асосан, фикримизга муштоқ бўлган кишиларнинг руҳий талаблари ҳақида тўхталди. Менингча масаланинг моддий томони кўпроқ аҳамиятга моликдир. Ҳатто қуръоннинг ҳадисларида ҳам: тан биринчи, руҳ иккинчидир¹, дейилган. Танни эса,

¹ Қуръонни бу қадар эркин талқин қилиш — истиқоннинг ҳизмати дир, муқаддас китобни шарҳловчиларнинг бунга ҳеч бир алоқалари йўқ (автор изоҳи).

фақат спорт билан ривожлантириш мумкин. Қадимги Эронда ҳам спорт катта ҳурматга сазовор эди. Бизнинг шавкатли боболаримиз чавандозликка катта эътибор беришган, уни бадантарбиянинг ажратиб бўлмас қисми ҳисоблашган. Бизнинг бадантарбия мактабимиз — зўрхона классик давримизнинг бебаҳо меросидир. Спортни кучайтириш ҳар қандай программанинг асосий моддаси бўлиши лозим. Мен шунга аминманки, Шўробод ва бўлак қишлоқ аҳолилари учун техниканинг сўнгги жиҳозлари билан таъминланган стадионлар қуриб бериш керак. Бу бинолар улуғвор ва ҳашамдор бўлиши шарт эмас, масалан, сенат биносига ўхшаган. Мен оддий шакллар тарафдориман! Қанча содда бўлса, шунча яхши! Бахт ва соғлик — оддийликда! Стадионда ҳовуз бўлса ҳам чакки бўлмасди. Сув спорти кишининг ўпкасини тозалайди, бақувват қилади. Велосипед ҳайдаш ҳам жуда фойдали. У ёшларимизнинг чаққон ва чидамли бўлишларига, ҳар қандай қийинчилик ва тўсиқларни енгишига, шубҳасиз, ёрдам беради. Тўғри, велосипед спорти бир оз хавфли. Шунинг учун шахсан мен энгил атлетикани афзал кўраман. Футбол ҳам жуда фойдали, аммо мента кўпроқ ўзимизнинг миллий футбол — чиллак ўйини ёқади. Унинг устига чиллак ўйини кўпда пул ҳам талаб қилмайди. Бор-йўғи иккита калтак керак: биттаси калта, бир қарич, иккинчиси сал узунроқ, ярим метрлар чамаси. Ўйин пайтида битта-яримтанинг бошига таёқ тегса ҳам зарари йўқ, қайтанга яхши, ёшларимиз хавф-хатарга ўрганишлари керак. Машқдан сўнг, дарров бадан совимасидан олдин, аввал иссиқ, кейин совуқ душга тушиш ва яхшилаб баданни артишнинг аҳамияти жуда муҳимдир. Бунинг учун чет эл сочиғи бўлиши шарт ҳам эмас. Ўз ватанимиз ишлаб чиққан йўл-йўл чойшаб ҳар қандай сочиқдан яхши —

пишиқ, қулай ва арзон. Бироқ ўз-ўзидан маълум, шахснинг ҳар томонлама ривожланиши учун битта спортнинг ўзи кифоя эмас. Мактаблар ҳам керак. Аммо мактаб ва синфлар санитариянинг барча талаб-ларига риоя қилинган ҳолда ёруғ, тоза ва кенг қилиб қурилиши лозим. Масала, чет элларда мактаб деразаларига болалар соғлиғи учун фойдаси катта бўлган ультрабинафша нурлар ўтказувчи ойналар қўйилади. Ҳатто ўқувчиларга эрталаб ва кечқурун бепул бериладиган сут ҳам шу нурдан эмган бўлади. Нега энди бизлар шундай қилмас эканмиз?! Бизларда мумкин эмас, дейишади. Бошқалардан бизларнинг қаеримиз кам? Бизлар ёрқин ва шонли ўтмишнинг меросхўрларимиз. Бизлар улуг Доронинг айтишича «ҳукмронлардан хирож олганмиз...»

Пуржаноб мийиғида кулиб, секин қўшиб қўйди:

— Яъни калтак ёрдамида ечинтириб, охириги будшудларини шилиб олганмиз!

Ғамхор ўзини ҳамкасбининг гапини эшитмаганга солиб, яна сўзида давом этди:

— Ватан тақдири ёш авлод қўлида. Бугунги бола — ортаги эркак! Она муҳаббати бола вужудига ҳаёт бахш этса, мактаб ва спорт, ўз навбатида, бахтиёрлик ва саломатлик келтиради. Йложи йўқ деганлари нимаси? Бу сўзни унутиш керак! Наполеон: «Менинг лексиконимда «йложи йўқ» ва «мумкин эмас, деган сўзлар йўқ», дерди. Бизлар эса йигирманчи аср, атом асрининг кишиларимиз! Мана Японияга қаранг! Шунчалик қисқа муддат ичида қандай тараққиётга эришди! Нега энди бизлар шундай ютуққа эриша олмаймиз? Хоҳласак — эриша оламиз! Худо бизларни барча неъматидан баҳраманд қилган! Бизлар дунёда тенги йўқ ҳосилдор ерга эгамиз. Бу ерда бир дона буғдой қирқ донага айланади! Эрон халқи, ҳатто душманларимиз:

нинг ўзлари ҳам гувоҳ, дунёда энг қобилиятли халқдир. Яқинда бир хорижий олимнинг: «Эронликлар жуда катта қаллоблар», деганини ўзим эшитдим (у яқинда форс тилини ўрганган экан, «қаллоб»нинг маъносини «қобилият» деб ўйлаган). Фақат хоҳиш керак! Жазм қилинса, тоғни талқон қилса бўлади. Бизнинг биргина Ҳузистон вилоятимизнинг ўзи бутун дунёни нон билан таъминлаши мумкин. Қаҳрамонлик кўрсатиб, талантликларнинг...

Пуржаноб ортиқ чидолмай, яна унинг гапини бўлди:

— Талантликлари ўлса-ю, уларнинг ўрнига уқув-сизлар ҳолвани еса...— шундай усталик билан нотикнинг оғзига уриб, гапни ўзи давом эттириб кетди:— Жанобларнинг барча айтган гаплари чуқур илмий асосга эга, катта мактабларни тамом қилганлари кўриниб турибди. Бу содиқ қулингиз эса, мактаб кўрмаган ва умуман сизларнинг фалсафий баҳсларингизга аралашинишга ҳаққи йўқ. Олимлик даъвоим ҳам йўқ. Мен, инглизлар аҳмоқ одамлар эмас, деб эшитганман, улар ўзларининг алоҳида бир сезгиларига ишонадилар. Буни улар «от инстинкти», бизлар «соғлом ақл» деб атаймиз. Мен ҳам шу инстинктдан маҳрум эмасман, десам отлар хафа бўлишмас. Нима бўлганда ҳам, умр ва турмуш тажрибалари анча-мунча нарсани ўргатган. Мана шу инстинкт менга, сизларнинг доно сўзларингиз ва илмий текширувларингиз билан узоққа бориб бўлмайди, деяпти. Қўполлигим учун кечирасизлару, мантиқий исботлардан шим тикиб бўлмайди. Бу бахтсиз мамлакатнинг ерига ётиб қулоқ солинса: «Бизлар очмиз!» деган нола эшитилади. Очлар учун бирдан-бир жавоб — бир бурда нондир. Ташна одам ва чанқоқ ерга комиссия, лекция, программа, устав, қарор ва бўлак шунга ўхшаш юзлаб чоралар эмас.

сув керак. Улаётган одамга асал билан ёрдам беролмайсан, дейишади. Узингиз ҳам тасдиқларсиз, сизларнинг нутқларингиз асосан «агар» ва «борди-ю» дан ташкил топган. Узинглар биласизлар, «агар» сўзига «борди-ю»ни уйлантирилса, улардан «яхши бўларди» деган бола туғилади!..

Жаноблар, бизлар бу ерга бу одамларга қандай ёрдам беришимиз мумкинлигини аниқлаш учун келганмиз. Улар нимага кўпроқ муҳтожлар, шуни билиб, уларга ёрдам беришга ҳаракат қилишимиз керак. Мен сизларнинг оқилона маслаҳатларингиз олдида сўзсиз бош эгаман, аммо сизларга, аввало нон ҳақида ўйлаш керакдай туюлмаётими. Бугун сиз кўрган одамлар оч — овқатга муҳтож, яланғоч — кийимга муҳтож, касал — дори-дармонга муҳтож. Тўғри, бизнинг мамлакатнинг даромади катта, унинг устига пул аямайдиган сахий амакилари кўпайиб қолган. Бироқ ўн беш миллион халқни боқиш, кийинтириш, уй-жой билан таъминлаш учун вақт, доим бир меъёрда келиб турадиган катта даромад керак, бир-икки йил ичида ҳеч нарса қилиб бўлмайди. Айтишларича, Фатҳали-шоҳ замонида Эронга келган Англия элчиси Малькольм¹ ўз китобида, бутун дунёни кезиб ҳеч қаерда Эрондагидек кам гадо кўрмаганман, деб ёзган экан. Афсуски, у ҳозир тирик эмас, бўлмаса дунёнинг ҳеч қаерида бунчалик кўп гадо ва очлар йўқ, деб ёзган бўларди.

— Аммо киши ҳар ҳолда объектив бўлиши керак! — қизишди Ғамхор. — Ҳамма қишлоқларимиз ҳам

¹ Англия элчиси Малькольм — Жон Малькольм назарда тутилади, у Фатҳалишоҳ (1797—1834) ҳукмронлик даврида Эронда Англия элчиси бўлиб турган ва Эрон тарихидан китоблар ёзган.

Шўрободга ўхшаш аянчли аҳволда эмас. Бизларда обод, яшнаб-ўсаётган қишлоқлар кам эмас...

— Оҳ, азизим,— эътироз билдирди Пуржаноб,— яқинда мен Насриддиншоҳ¹ қошидаги Франциянинг сиёсий вакили Гобино Форс вилояти ҳақида, деярли бутун вилоят ерлари ишланмаган, эрталабдан кечгача юриб, биронта одамни ҳам, биронта кўкатни ҳам учратмаслик мумкин, деб ёзганини ўқидим. Узинглар ўйлаб кўринглар, агарда у мана шу ерда бўлганда, нима деб ёзган бўларди?

— Шундай қилиб,— ортиқ чидолмай гапга аралашди доктор,— сизнингча, бизнинг мамлакат фақат нонга муҳтожми? Шундай бўлиши мумкинми? Бизнинг замонда бундай бўлиши мумкин эмас! Маданият, тараққиёти-чи? Маълумот, маориф-чи?..

— Ахир, азизим, мен бошқа ҳаммаси керак эмас, деяпманми?— эътироз билдирди Пуржаноб.— Албатта, керак! Мен шу ҳақда гапиряпманки, эрон халқининг кўпчилигига ҳозир ҳаммадан ҳам зарури йон, кийим ва уй-жой.

— Озодлик ва адолат ҳукмронлик қилган тақдирдагина,— деб баландпарвоз жумла қўшиб қўйди доктор.

— Олтин сўзлар!— деб тасдиқлади Пуржаноб.— Инсоният учун озодлик ва адолат тоза ҳаводек зарур!

— Ҳа, ҳа!— деди доктор.— Аммо, менингча, бизлар ўз мушкулларимизни ошириб юборяпмиз шекилли. Келинглар, масалага яқиндан ёндашайлик. Бизнинг вазифамиз — шу қишлоқда саводсизликни тугатиш.

¹ Насриддиншоҳ (1848—1896)— қожорлар сулоласидан бўлган эрон шоҳи.

Пуржаноб папирос тутатди-да, тортиб оғзи-бурнидан ҳалқа-ҳалқа тутун чиқара бошлади.

— Келинг,— ҳар бир сўзини чертиб-чертиб гап бошлади Пуржаноб,— шу қишлоқнинг барча аҳолиси, биттаси қолмай, аста-аста саводхон бўлади, яъни «а»дан «б»ни ажратадиган, «б»ни «а»га қўшса «ба», «в»ни «а»га қўшса «ва» бўлишини билиб оладиган бўлади, деб фараз қилайлик. Ҳўш, шу билан бир нарса бўлиб қоладими? Вунинг уларга нима кераги бор? Наҳотки шу билан уларнинг азоблари камайса. Бу одамларда қалам, қоғоз, китоб, газета, ҳатто чироқ ҳам йўқ-ку. Улар ўлай-ўлай деб юришибди. Топга битилган хатларни ўқийлик дейишса, қабристонлари ҳам йўқ. Бундай саводхонлик уларга нима бериши мумкин?

— Афсус,— оғир хўрсинди Ғамхор,— бизлар, авваллари бошқа халқлардан хирож оладиган халқ, мана бугун гадойга ўхшаб садақа сўраямиз, ўз оғаниларимизнинг қорнини тўйдиришга ҳам ожизмиз. Мана бу аҳвол кишини минг мартаба афсуслантиради. Ҳа, бизларнинг ҳамма қилаётган ишимиз бир чақага арзимайди. Мен энди бахти қаро еримизнинг фарёдини аниқ эшитяпман, у шундай деяётгандай:

Сен шундай қил, юрак-бағрим ўз қонимга ботмасин,
Бор-йўғи кўз ёшини артиб қўйишингдан нима фойда?

Ҳали ҳам ўзини инглизлардай хотиржам кўрсатишга уриниб, озодлик ва адолат сўзлари орқасига яширинаётган доктор тўсатдан ҳаяжонга тушиб қолди.

— Ҳа, ҳа,— деди у,— сиз мени ишонтирдигиз. Очарчилик елкасидан эзиб турмаган тақдирдагина

халқ қулликдан қутулади. Парижда Улуғ француз революцияси раҳбарларидан бирининг ҳайкалига: «Аввал нон, кейин ўқиш ва тарбия» деб ёзиб қўйилган. Аммо бизларнинг ўз вазифаларимиз бор, шунинг учун бизлар фақат ҳиссиётга берилишимиз керак эмас. Бизларни нима мақсадда бу ерга юборганларини унутмаслик лозим. Учаламиз умумий бир фикрга келганимиз сабабли, мен бизларга топширилган пулларни қишлоқ аҳолисига тақсимлаб бериб, вақтни ўтказмай ҳисобот ёзишни тақлиф этаман.

— Уларга пулнинг нима кераги бор? — деди Пуржаноб. — Уни нима қилишади? Пул билан қорин тўйдириб бўлмайди! Ахир қишлоқда дўкон, бозор, баққолчилик бўлмаса, ҳамма ёқ қип-қизил чўл. Ундан кўра тезроқ йиғиштирилиб, бу ердан нарироққа, томоқ ҳўлласа бўладиган жойга бориб, ҳисоботимизни ёзганимиз маъқул эмасми...

Баҳс билан овора бўлган дўстлар қишлоқ томондан келаётган даҳшатли шовқинни дарров эшитишмади. Ёнғин чиқдими, қишлоқни мўғул босқинчилари босдими, билиб бўлмасди. Қалтак ва тошлар билан қуролланган оломон бақириб-чақириб, сўкиниб уларга яқинлашиб келарди. Халқ бахти учун курашувчилар бошига ҳақорат ва лаънат тошлари ёғилди. Бир соат аввал бутунлай мадорсиз, тириклигидан нишона йўқдай, пуфласанг йиқилиб тушадигандай кўринган бу беозор жонзотлар тутқалоқ ёки телбалардай хаёлга келмайдиган кескин ҳаракатлар қилишарди. Уларнинг юзлари ва ишораларида ғазаб ва қаҳр шу қадар кучли эдики, олим арбобларимиз юрагига беихтиёр ваҳима тушди.

— Қани бу ердан йўқолинглар! Қорангизни кўрмайлик! Туёғингизни шиқиллатиб қолинг, кейин бизлардан хафа бўлиб юрманглар! Тезда йўқолинг!..

Калтак билан қуролланган бир неча йигитлар уларни савалашмоқчи бўлган эди, оқсоқол олдинга чиқиб уларни тўхтатиб қолди.

Икки томонлама музокаралар олиб борилгандан кейин шу нарса маълум бўлдики, пайғамбар билан узоқ қариндошлиги бўлган бир қомиладор хотин туш кўрибди. Тушида калласидан учта шохли қора илон ўрмалаб чиқибди. Шўрободнинг фолбини ва ромчиси бўлган Ҳожия кампир шохли илонлар телба Зафарнинг¹ қутқиси билан қишлоғимизга келган ўша учта бегонадир, дебди. Қишлоқда бегона кишиларнинг пайдо бўлиши вабо, мохов ва бўлак офатлар олиб келади, шунинг учун улардан тезроқ қутулиш керак. Ўз ихтиёрлари билан кетсалар хўп-хўп, бўлмаса, қон тўкилса ҳам гуноҳ бўлмайди, дебди.

Маданият курашчилари ўтаклари ёрилиб, шошапиша бир амаллаб хачирларига минишди-да, кўз очиб-юмгунча Шўробод ва унинг қадр билмас аҳолисини ташлаб кетишди. Шу йўлга чиқишганча бир илож қилиб, учинчи кун нон ва сув топиладиган қишлоққа етиб олишди. Дўстлар у ерда тўхташиб, ҳисобот ёзиб, учалалари қўл қўйиб яна йўлларига равона бўлишди.

Улар ўн бир кун деганда минг машаққат ва мислсиз азобларни кўриб Теҳронга етиб келишди. Дўстлар ювиниб-тараниб, сартарошга кириб, тоза кийимлар кийиб, ҳисобот топширгани халқ бахти учун Курашувчилар Жамиятига боришса, жамиятдан ному нишон ҳам қолмапти. Улар Шўрободда сафарда юрганларида пойтахтда ҳукумат ўзгариб, жамият тарқаб кетган экан.

¹ Телба, Зафар — шиаларнинг айтишларича, ичига жин кириб олган Зафар имом Хусайн қўшинига ёрдам бергани, унинг ўлимидан кейин етиб борган.

Аммо хабарларга қараганда, янги вазирлар кабинети аввалгидан ҳам муътабарроқ янги жамият тузишга тайёргарлик кўраётган эмиш...

Женева, 1962 йил, март.

